

प्रो. पान-अर्वाचीन ग्रंथालय

म. ग्रं. सं. ठाणे.

विषय इतिहास
सं. क्र. ४३३

५५०

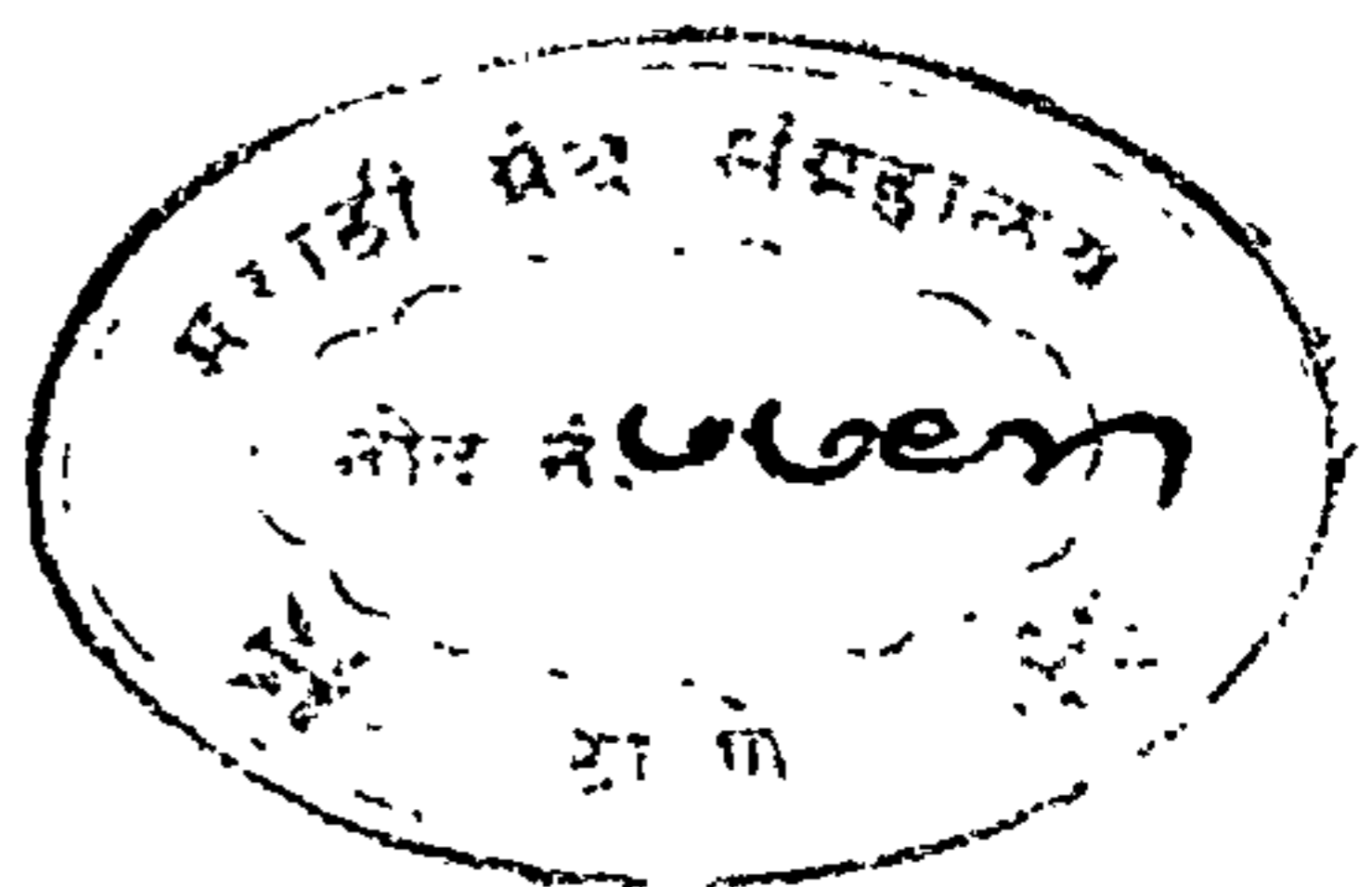

REFBK-0005757

REFBK-0005757

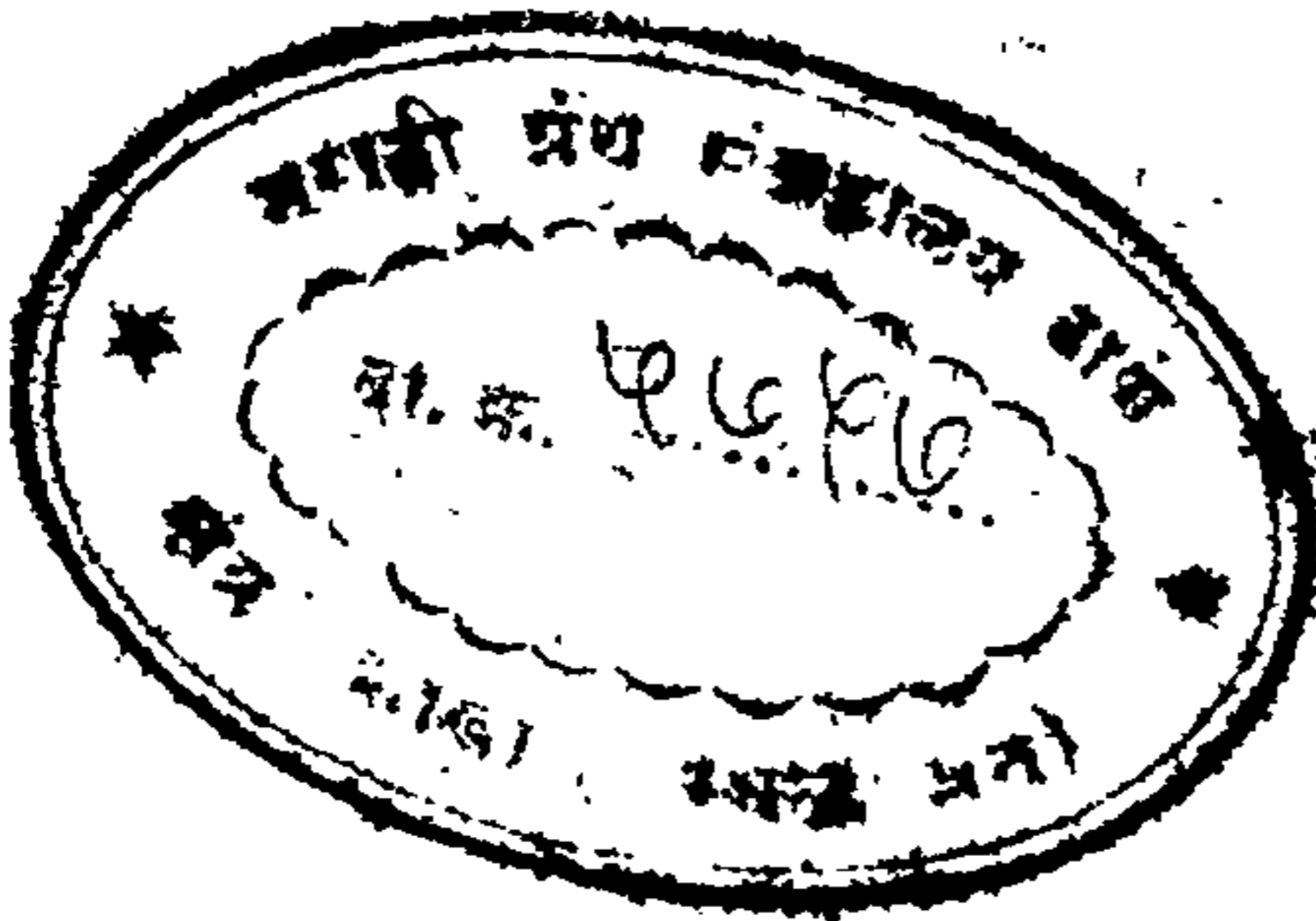
डॉ. कानडे

सं० १९३८

इ. ४३३

डा. चीन-अर्वाचीन ग्रंथालय

REFBK-0005757

सप्तचंद्र गोविंद कानडे,

वाक्यविशारद

- प्रकाशक -

श्री. रामचंद्र गोविंद कानडे, वाङ्मयविशारद,
उपसंपादक, 'ज्ञानप्रकाश', ४८ शुक्रवार, पुणे २

- मुद्रक -

श्री. सदाशिव रामचंद्र सरदेसाई, बी. ए., एल्.एल्. बी.
नवीन समर्थ विद्यालयाचा 'समर्थ भारत' छापखाना,
४१ बुधवार, पुणे २

2. 233

भोर संस्थानचे अधिपति
श्रीमंत सरकार राजे रघुनाथराव शंकरराव
ऊर्फ

बाबासाहेब पंडित पंतसचिव
यांच्या

षष्ट्यब्दिपूर्तिसमारंभाच्या सुप्रसंगी ग्रंथकर्त्याकडून
सादर समर्पण

आमुख

बडोद्याच्या ग्रंथालय खात्याचे माजी अध्यक्ष खिस्तवासी न्यूटन मोहन दत्त यांनी ज्या ग्रंथनिर्मितीला प्रोत्साहक प्रेरणा दिली त्या पुस्तकाच्या मराठी अनुवादाचे प्रथम

स्वागत करण्याचा मान ग्रंथकारांनी मला दिला याबद्दल मला धन्यता वाटते. श्री.रा. गो. कानडे यांच्या पुस्तकाची उपयुक्तता इंग्रजीत त्यांच्या दोन आवृत्ति निघाल्या यावरून पटण्यासारखी आहे. लेखकाला प्रकाशक, प्रकाशकाला पुस्तकविक्रेते व पुस्तक-विक्रेत्यांना पुस्तकालयासारखे खात्रीचे ग्राहक यांची परस्पर माहिती नसल्याने प्रत्येकाची किती कुचंबणा होते हे नव्याने सांगावयास नको.

श्री. कानडे यांच्या या पुस्तकाने ही अडचण चांगली दूर होणार आहे. हिंदुस्थानांतील पुस्तकालयांच्या संख्येचा अजमास करणे कंठीण आहे. तथापि या पुस्तकांतील पुस्तकालयांची यादी आतांपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या सर्व याद्यांत

प्रदीर्घ आहे. आखिल भारतीय पुस्तकालय-संघाने नुकत्याच प्रसिद्ध केलेल्या यादीत अवघ्या २६९ पुस्तकालयांची माहिती आहे तर श्री. कानडे यांच्या पुस्तकांत १०२५ ग्रंथालयांची माहिती आहे. शिवाय श्री. कानडे यांच्या पुस्तकाचा हा विशेष गुण आहे की, लेखक-प्रकाशकाप्रमाणे ग्रंथपालांनाहि उपयोगी अशी माहिती त्यांत दिली आहे. ग्रंथालयशास्त्रावरील प्रमाणग्रंथ कोणते, जगातील प्रमुख ग्रंथालयांचे वैशिष्ट्य कशांत आहे, ग्रंथालयांचा जागतिक इतिहास काय आहे वगैरे हकीकतींनीं सदर ग्रंथ परिपूर्ण आहे. श्री. कानडे हे कोणत्याहि ग्रंथालयीन कामांत व्यापृत नसतांना त्यांनीं इतके सर्वांगसुंदर पुस्तक प्रसिद्ध करावे हे त्यांस भूषणावह व मराठी भाषेच्या अभिमान्यांस गौरवास्पद आहे.

त्र्यं. दि. वाकनास,
ता. १७-९-३८ बी. ए.; डिप्लोमा इन्

लायब्रेरियनशिप लंडन युनिव्हर्सिटी
बडोदे पुस्तकालयखात्याचे अध्यक्ष.

आत्मनिवेदन

मराठी लेखनव्यवसायांत मी पदार्पण केल्यास आज १५ वर्षे

होऊन गेली. त्याचप्रमाणे मराठी भाषेत स्वतंत्र ग्रंथरचना करण्यास आरंभ केल्यासहि एक तपावर काळ लोटला. गेली बारा वर्षे मराठी वाङ्मयाची सेवा करण्याची अपूर्व संधि मला मिळाली व भोरचे राजेसाहेब श्रीमंत सरकार बाबासाहेब पंत सचिव यांच्या

षष्ठ्यब्दिपूर्तिसमारंभाच्या निमित्ताने प्रस्तुत ग्रंथ प्रकाशित करून त्यांच्या चरणीं समर्पण करण्याचा अपूर्व योग लाभला याबद्दल श्रीमंत राजेसाहेबांचा मी फार आभारी आहे. श्रीमंत राजेसाहेबांनी मराठी वाङ्मयाच्या अभिवृद्धयर्थ साहित्यप्रकाशनाला आजपर्यंत पुष्कळ साह्य केले आहे. श्रीमंत राजेसाहेबांचे वाङ्मयप्रेम, विद्याभिरुचि आणि लेखनकलेविषयी असलेली आस्था अनेक प्रसंगी व्यक्त झाली आहे. श्रीमंत राजेसाहेबांच्या षष्ठ्यब्दिपूर्तिसमारंभाचे शुभ चिन्ह मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासांतहि कायमचे उमटावे या उद्देशाने ही वाङ्मयकृति या सुप्रसंगी लेखकाने प्रकाशित केली आहे.

(२)

आजचा काळ मराठी साहित्यातील ललित कलाकृतींचा आहे. पण या ललितकलाविलासाबरोबर मराठी भाषेत शास्त्रीय व ऐतिहासिक समालोचनाच्या स्वरूपाचे संदर्भग्रंथ तयार होणे जरूर आहे.

अशा संदर्भग्रंथांचे स्थान वाङ्मयेतिहासांत फार महत्त्वाचे आहे. असे संदर्भग्रंथ तयार करून ते प्रकाशित करण्याची जरी सध्या अत्यंत जरूरी आहे, तरी त्यांचा खप अगदी मर्यादित असल्यामुळे श्रीमंत राजेसाहेबांच्या सारख्या उदार व विद्याप्रेमी अधिपतींच्या सक्रिय सहानुभूतीच्या जोरावरच अशी प्रकाशने सुकर होत आहेत ही गोष्ट कृतज्ञतापूर्वक येथे नमूद करणे अत्यावश्यक आहे.

अर्वाचीन-प्राचीन ग्रंथालयांचा इतिहास आज मराठीत प्रकाशित करण्याचा योग बरोबर आठ वर्षांनी येत आहे. १९३० साली केवळ ग्रंथालयांची माहिती मिळविण्याची जिज्ञासा उत्पन्न झाल्यामुळे प्रस्तुत ग्रंथकाराने बरीच माहिती जमविली होती. त्यानंतर काही कारणांनी हिंदुस्थानातील ग्रंथालयांची माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न करित असता बडोदे येथील मध्यवर्ति ग्रंथालयाचे अधिकारी ख्रिस्तवासी एन. एम्. दत्त, मद्रास विद्यापीठाच्या ग्रंथालयाचे प्रमुख अधिकारी रा. व. एस्. आर. रंगनाथन्, पंजाबच्या फोर्मन ख्रिश्चन कॉलेजच्या ग्रंथालयाचे अधिकारी मि. संतासिंग, कलकत्ता येथील हिंदुस्थान सरकारच्या मध्यवर्ति ग्रंथालयाचे-इंपीरिअल लायब्ररीचे प्रमुख खा. व. के. एम्. असादुल्ला, फर्ग्युसन कॉलेजच्या वाडिया ग्रंथालयाचे श्री. र. श. पारखी वगैरेंनी या ग्रंथाच्या इंग्रजी

आवृत्तीच्या कार्मीं आपुलकीच्या भावनेनें ग्रंथकाराला मदत केली म्हणूनच या ग्रंथाची इंग्रजी आवृत्ति १९३१ सालीं प्रकाशित करतां आली. त्यानंतर गेल्या सात-आठ वर्षांत हिंदुस्थानांतील ग्रंथालयांची प्रगति बरीच झाली आहे. मराठी आवृत्ति तयार करतांना सर्व मजकूर पुनः तयार करावा लागला. मुंबई इलाख्यांतील ग्रंथालयांचा इतिहासहि या मराठी ग्रंथांत अधिक आहे. या कार्मीं परदेशांतील व स्वदेशांतील ग्रंथालयांचे ताजे आंकडे उपलब्ध करून देण्यासाठीं मुंबई विद्यापीठाच्या ग्रंथालयाचे प्रमुख अधिकारी डॉ. पी. एम्. जोशी, पी. एच्.डी., यांनीं प्रस्तुत ग्रंथकाराला मदत केली आहे. त्यांच्या मदतीबद्दल ग्रंथकार त्यांचा अत्यंत आभारी आहे.

त्याचप्रमाणें हिंदुस्थानांतील सर्व विद्यापीठांच्या अधिकाऱ्यांनीं आपापल्या ग्रंथालयासंबंधींचे ताजे आंकडे पाठवून हा ग्रंथ अद्ययावत् करण्यास मदत केली आहे. विशेषतः बनारस हिंदु विश्वविद्यालयांतील महाराष्ट्रीय प्राध्यापक डॉ. गोडबोले व विद्यापीठाच्या ग्रंथालयाचे अधिकारी श्री. मिश्र यांनीं या ग्रंथासाठीं विद्यापीठाच्या 'सर सयाजीराव गायकवाड' ग्रंथालयाचा खास फोटो पाठविला याबद्दल त्यांचे आभार मानणें जरूर आहे.

हा ग्रंथ लिहिण्याच्या कार्मीं व प्रकाशित करण्याच्या कार्मीं प्रो. द. वा. पोतदार यांनीं प्रथमपासून उत्तेजन दिलें आहे. त्यांचें उत्तेजन नसतें तर हा ग्रंथ कदाचित् प्रकाशांत आलाच नसता. म्हणून

(४)

प्रो. पोतदार यांच्या सहानुभतीचा, उत्तेजनाचा आणि सौजन्याचा या ठिकाणी मुद्दाम उल्लेख करणे जरूर आहे.

ग्रंथालयविषयक कित्येक इंग्रजी ग्रंथ आणि प्रमुख ग्रंथालयांचे अहवाल यांच्या आधारेने हा ग्रंथ सचित्र करून सजविता आला याबद्दल सर्व ज्ञात-अज्ञात ग्रंथकारांचा आणि ग्रंथालय-कार्यकर्त्यांचा प्रस्तुत ग्रंथकार फार आभारी आहे.

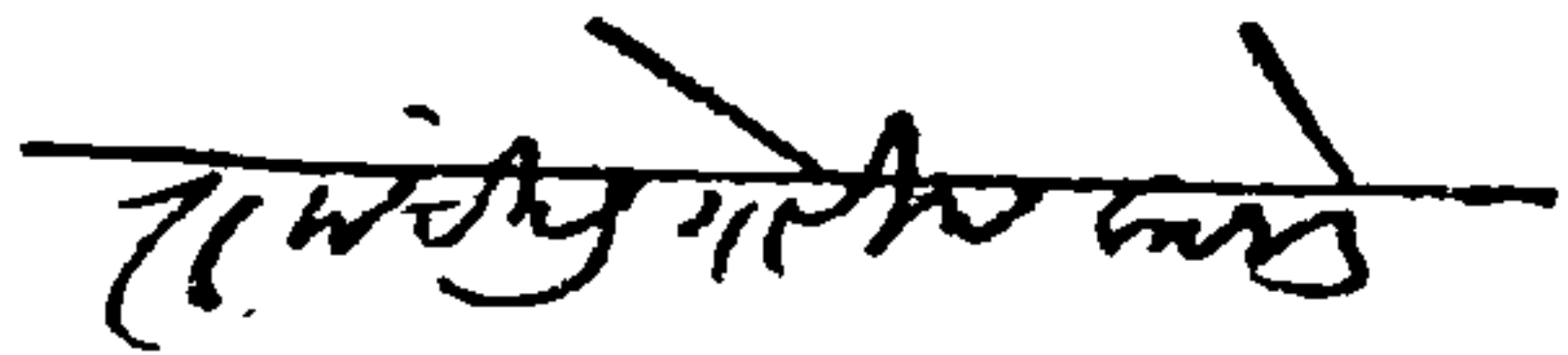
असो. हा ग्रंथ अवघ्या आठ दिवसांत मुद्रणालयांतून बाहेर पडत आहे. या कार्यास समर्थ-भारत मुद्रणालयाचे व्यवस्थापक श्री. स. रा. सरदेसाई, बी. ए., एल्.एल्. बी. यांचा, प्रस्तुत लेखक आभारी आहे.

त्याचप्रमाणे या ग्रंथालयांतील अनेक चित्रे आणि मुखपृष्ठावरील दांनरंगी सुबक चित्र सुप्रसिद्ध चित्रकार श्री. ग. वि. वाटेगांवकर यांनी तयार करून दिले आहे. श्री. के. सी. भिडे यांनी या अंकां-तील सर्व ब्लॉक्सचे काम सुबक करून दिले आहे.

ही आभारप्रदर्शनाची यादी पुष्कळ वाढविता येईल; पण स्थल-संकोचास्तव कित्येक मित्रमंडळींच्या सहकार्यांचा उल्लेख करता येत नाही.

हा ग्रंथ षष्ठ्यब्दिपूर्तीच्या समारंभप्रसंगी अर्पण करण्यास प्रस्तुत ग्रंथकाराला उदार मनाने अनुमति दिल्याबद्दल भोरचे राजेसाहेब श्रीमंत सरकार बाबासाहेब पंतसचिव यांचे पुनः एकवार सादर आभार मानून हे आत्मनिवेदन मी येथेच पुरे करतो.

पुणे,
ता. १८-९-३८

अनुक्रमणिका

	पृष्ठसंख्या
आत्मनिवेदन...	...
आमुख ...	...
१. प्रास्ताविक	१ ते ९
२. प्राचीन ग्रंथालये	१० ते ३६
वेदकाळ व सूत्रकाळ	१०
वेदवाङ्मयाची प्राचीनता	१२
इजिप्तचा पुढाकार	१३
प्राचीन ग्रीस व रोम	१५
मध्ययुगीन ग्रंथसंग्रह	१७
चिनी ग्रंथालये अग्रेसर	१८
नालंदा विद्यापीठ	२४
रत्नोदधि ग्रंथालय	२७
प्राचीन जैनवाङ्मयसेवक	३१
संस्थानिकांचीं ग्रंथालये	३२
मुस्लिम ग्रंथालये	३४
३. प्राचीन हिंदी हस्तलिखितालये	३७ ते ४५
हस्तलिखित संग्रहांची उपेक्षा	३८
हिंदुस्थान सरकारचें धोरण	३९

(२)

	पृष्ठसंख्या
हस्तलिखितांची नोंद	४०
परदेशांतील हिंदी हस्तलिखितें	४२
४. अमेरिकेतील ग्रंथालये	४६ ते ५३
अमेरिकेचे अग्रेसरत्व	४७
५. पाश्चात्य देशांतील ग्रंथालये .. .	५४ ते ८०
प्रास्ताविक	५४
ग्रेट ब्रिटनमधील ग्रंथालये	५७
ग्रंथालयासंबंधी कायदे	५८
ग्रंथालय-प्रगति व ग्रंथालयशास्त्रशिक्षण	६०
कांहीं प्रसिद्ध ग्रंथालये	६१
बेल्जममधील ग्रंथालये	६४
डेन्मार्क	६५
फ्रान्स	६६
जर्मनी	६८
हॉलंड	७१
इटली	७२
नार्वे	७६
रशिया	७६
स्वीडन	७९

		पृष्ठसंख्या
६. चीनजपानमधील ग्रंथालये	...	८१ ते ८९
जपान		८२
चिनी ग्रंथालये		८६
७. बडोद्यांतील ग्रंथालयप्रचार	...	९० ते १०४
बडोदे संस्थानचा अग्रमान		९१
स्वतंत्र ग्रंथालय स्वार्थे		९१
ग्रंथालयांचा प्रारंभ		९४
ग्रंथालयांचा वाढता व्याप		९६
ग्रंथालयस्वात्पार्थे कार्ये		९८
मध्यवर्ति ग्रंथालय		१००
संस्कृत ग्रंथालय		१०२
शिशुग्रंथालय न महिलाग्रंथालय		१०२
दृश्यपाठ शिक्षणशाखा		१०३
ग्रंथालयसंघ न ग्रंथालय-शास्त्रशिक्षण		१०४
८. हिंदुस्थानांतील ग्रंथालयांची चळवळ		१०५ ते १२०
साक्षरताप्रसार न ग्रामग्रंथालये		१०६
प्रौढशिक्षणप्रसाराचे सुलभ साधन		१०८
शिक्षणसंस्थांचीं ग्रंथालये		१११
९. इतर प्रांतांतील ग्रंथालये	...	१२१ ते १३९
आसाम		१२१

	पृष्ठसंख्या
बिहार	१२१
ओरिसा.	१२३
बंगाल अग्रगामी	१२४
पंजाब	१३०
मद्रास	१३३
मध्यप्रांत बन्हाड	१३५
संयुक्त प्रांत.	१३७
१०. मुंबई इलाख्यांतील ग्रंथालये ...	१४० ते १५२
मराठी ग्रंथालयांचा इतिहास	१४३
मराठी ग्रंथालय शतसांवत्सरिक	१४६
पुण्यांतील ग्रंथालये	१४७
संस्थानांतील प्रमुख ग्रंथालये	१५१
११. हिंदुस्थानांतील ग्रंथालयांची सूची	१५५ ते १८३
१२. हिंदुस्थानांतील कांहीं प्रकाशक	परिशिष्ट १
१३. ग्रंथसूची	" २
१४. चित्रानुक्रम (अनुक्रमणिकेपुढे)	" ३

चित्रानुक्रम

१ राजेसाहेब श्री. बाबासाहेब पंतसाचिव ग्रंथारंभी.	
२ श्री. टी. डी. वाकनीस—ग्रंथालयाधिकारी बडोदे—आमुख	
३ श्री. सौ. गंगूताई पंतसाचिव वाचनालय भोर.....१	
४ प्राचीन इजिप्तमधील इष्टिकालेख .	२४
५ हिंदुस्थानांतील प्राचीन संस्कृतीचीं चिन्हे	२५
६ हिंदुस्थानांतील कांहीं पुराणवस्तुसंग्रहालये	३२
७ ग्रंथालयांतील अंतर्भाग	३३
८ पोपचे ग्रंथालय : दोन दृश्ये	४८
९ न्यूयॉर्क व बोस्टन ग्रंथालय	४९
१० ब्रिटिश म्युझियम : अल्बर्ट म्युझियम लंडन	५६
११ इंडिया ऑफिस : बॉड्लियन ग्रंथालय-ऑक्सफोर्ड	५७
१२ बॉशिंग्टन ग्रंथालय : पॅरिस ग्रंथालय	६४
१३ बर्लिन ग्रंथालय : हेग ग्रंथालय	६५
१४ श्रीमंत सर सयाजीराव महाराज गायकवाड	९६
१५ बडोदे ग्रंथालयाचीं विविध दृश्ये	११
१६ ,, ग्रंथालय-प्रदर्शन	११
१७ कौन्सिल चेंबर्स दिल्ली	११
१८ खिस्तवासी एम्. एन्. दत्त : प.वा. कुडाळकर	१७
१९ लिल्लिथगो ग्रंथालय दिल्ली: भारतसेवकसमाज ग्रं.	१२०

(६)

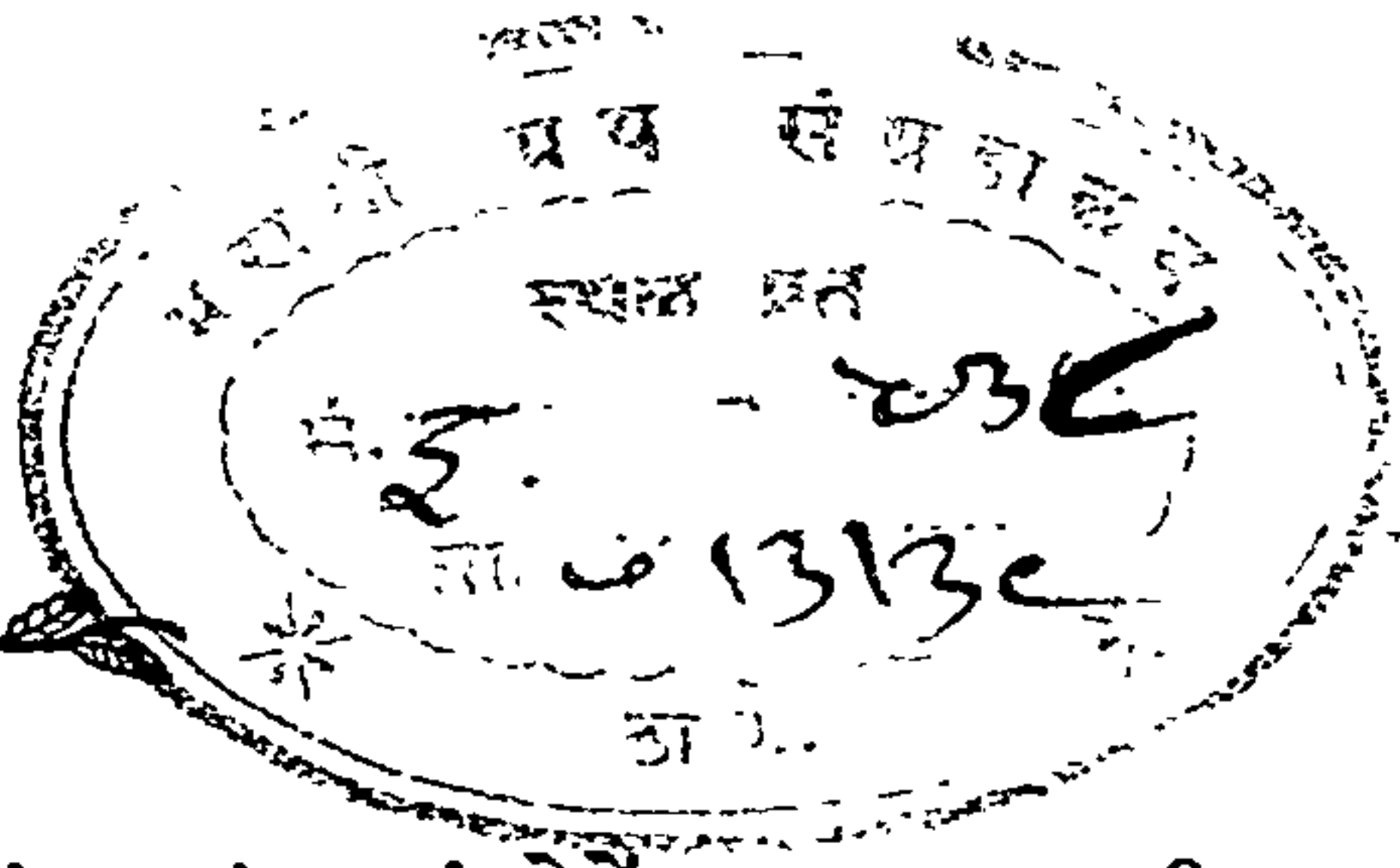
२० सार्वजनिक ग्रंथालय म्हैसूर: वाडिया ग्रंथालय	
	फ. कॉ. पुणे १२१
२१ सारस्वत ब्राह्मणसमाज ग्रंथालय, मडगांव	१२८
२२ टिळक वाचनालय, उंधरगांव	”
२३ ' विश्वभारती ' ग्रंथालय शांतिनिकेतन	१२९
२४ करवीर-वाचनमंदिर, कोल्हापूर	”

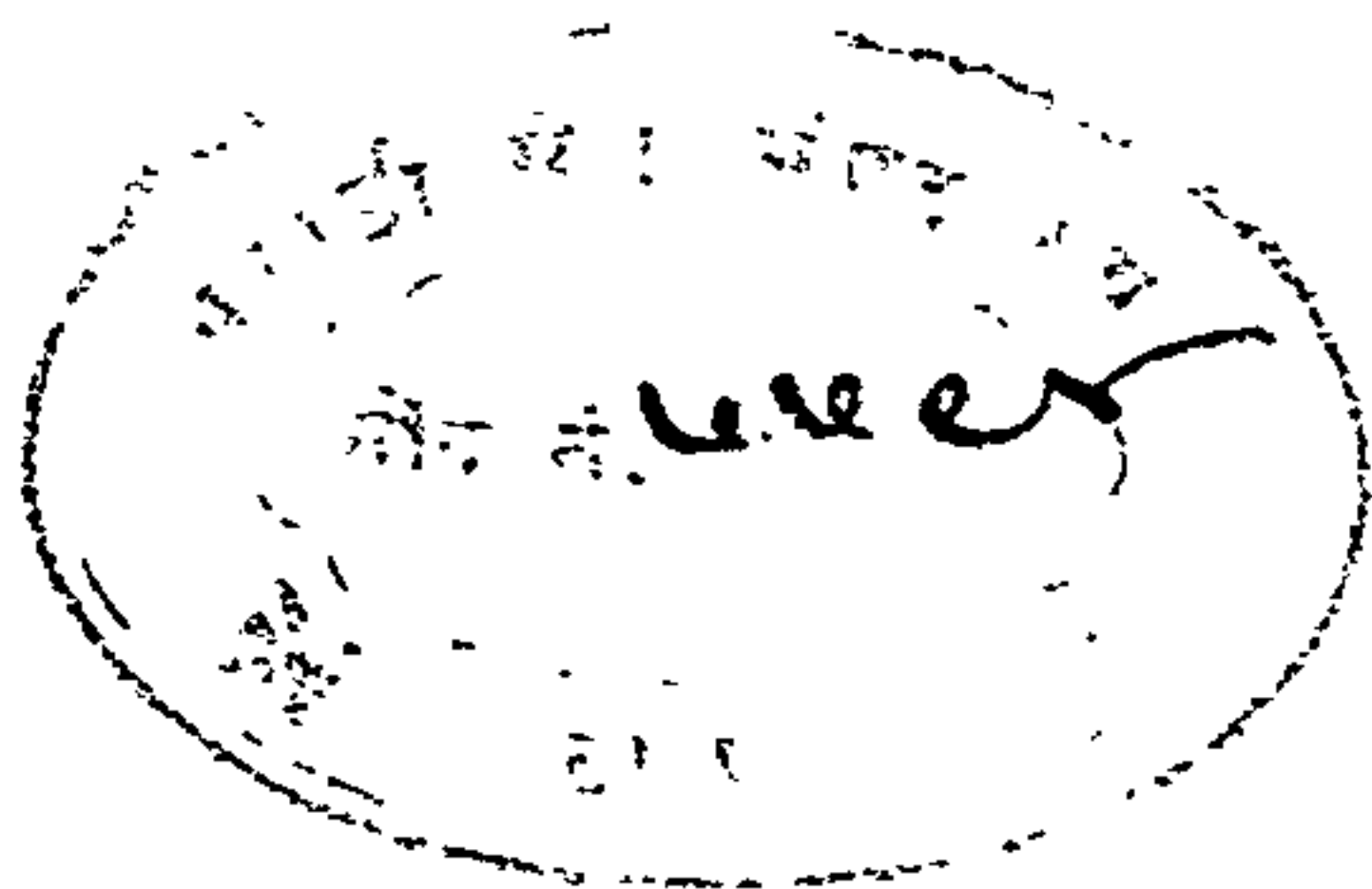
श्री. सौ. गंगूताई पंतसचीव वाचनालय, भोर

प्रास्ताविक

आधुनिक ग्रंथालयांच्या संस्थेचे मूळ फार प्राचीन काळांत दूरवर जरी जात असले तरी आधुनिक कल्पनांनी सजविलेले सध्याच्या ग्रंथालयांचे स्वरूप मात्र अभिनव व अभूतपूर्व असून ते सर्वस्वी नव्या युगाचेच प्रतीक आहे असे म्हटले पाहिजे.

प्राचीन कालचे ग्रंथालय म्हणजे धार्मिक स्वरूपाचा लहानसा ग्रंथसंग्रह समाजातील मूठभर धर्मप्रवण लोकांच्या व्यवस्थेखाली एखाद्या देवालयाच्या सन्निध अग्न एखाद्या संस्थानिकाच्या राजवाड्यातील सुशोभित कपाटांत नीटनेटकेपणाने ठेवलेला असावयाचा; पण आज 'ग्रंथालय म्हणजे गरिबांचे छोटे विद्यापीठच' असे समजले जाते. ग्रंथालयांचे पूर्वीचे धार्मिक स्वरूप जाऊन आज त्यास जागतिक ज्ञानभांडाराचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. आजकाल ग्रंथालय म्हणजे थोड्याशा धनिकांची चैनीची वस्तु नव्हे, तर सर्वसाधारण जनतेचे नित्योपयोगाचे व ज्ञानोपलब्धीचे सुलभ साधन आहे. शरिरास अन्नाची ज्याप्रमाणे आवश्यकता त्याच—किंवा त्याहूनहि जास्त—प्रमाणांत ग्रंथालये समाजातील व्यक्तींच्या ज्ञानाची भूक भागवितात. एक वेळ अन्न

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

मिळालें नाहीं तरी चालेल पण ज्ञानपिपासा पुरविणारीं ज्ञान-भांडारें नसतील तर मानवी जीवित दुःसह होईल.

गेल्या चाळीस वर्षांत युरोपांतील राष्ट्रांनीं ज्ञानसंग्रहाच्या बाबतींत अविरत परिश्रम केले आहेत. या ज्ञानप्रसारकार्याचें साधन या दृष्टीनें हळुहळुं 'ग्रंथालय-कार्यकर्त्या'च्या संस्था अस्तित्वांत आल्या आहेत. या ज्ञानप्रसारकार्याचा स्वाभाविक परिणाम म्हणजे ग्रंथालयांची वाढ आणि ग्रंथालयांच्या ज्ञान-भांडारांत अहर्निश भर घालणाऱ्या ग्रंथसंपत्तींतहि होणारी बेसुमार वाढ हा होय. ग्रंथालयांच्या वाढीबरोबर जगाच्या ग्रंथ-संपत्तींत व तदनुषंगानें मानवजातीच्या वाढत्या ज्ञानपिपासेंतहि इष्ट अशी वाढ होत आहे, हा फायदाहि लहान नाहीं.

हिंदुस्थानांत ग्रंथालयांची चळवळ फार उशिरा सुरू झाली आहे. या संबंधांत बडोदें संस्थाननें ग्रंथालयांच्या चळवळीचा पुरस्कार प्रथम केला आणि नंतर अखिल भरतखंडांत या चळ-वळीचा प्रसार होऊं लागला. आंध्र ग्रंथालय संघातर्फें अखिल भारतीय स्वरूपाच्या कांहीं ग्रंथालय परिषदा अनियमितपणें भरत होत्या. परंतु या परिषदांचा फायदा मद्रास इलाख्यापुरताच झाला असें म्हणतां येईल. या परिषदांना हिंदुस्थानांतील सरकारी

प्रास्ताविक

ग्रंथाधिकाऱ्यांचें सहकार्य न लाभल्यामुळें त्या एकदेशीय अशा समजल्या जात. कलकत्ता येथील हिंदुस्थान सरकारच्या ' इम्पीरियल लायब्ररी ' या मध्यवर्ती ग्रंथालयामार्फत अखिल भारतीय ग्रंथालय कार्यकर्त्यांची पहिली परिषद १९३३ मध्ये कलकत्ता येथें भरली होती. त्यानंतर लखनौ येथें १९३५ मध्ये दुसरी अखिल भारतीय ग्रंथालय परिषद भरली व त्यानंतर दिल्ली येथें १९३७ मध्ये तिसरी परिषद भरली. या ग्रंथालय-परिषदा भरूं लागल्यामुळें अखिल भारतीय ग्रंथालय-अधिकाऱ्यांमध्ये सहकार्य उत्पन्न होऊं लागलें आहे. अखिल भारतीय ग्रंथालयांची माहिती एकत्र जमवून ती ग्रंथरूपानें प्रसिद्ध करणें आणि ग्रंथालयाधिकाऱ्यांना ग्रंथालयशास्त्राचें सशास्त्र शिक्षण देणें हीं दोन महत्त्वाचीं कामें या संस्थेतर्फें आतां होऊं लागलीं आहेत. ' इम्पीरियल लायब्ररी'चे प्रमुख ग्रंथाधिकारी खा. ब. के. एम्. असादुल्ला यांनीं या कामीं पुढाकार घेतला असून त्यांच्या एतद्विषयक परिश्रमांना आतां गोड फलें येत आहेत ही आनंदाची गोष्ट आहे.

अखिल भारतीय ग्रंथालय संस्थेच्या विद्यमानें नुकतीच एक ग्रंथालयसूची प्रसिद्ध करण्यांत आली आहे. तींत कित्येक ग्रंथा-

---

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

ल्यांची विस्तृत अशी माहिती आहे. परंतु २७० ग्रंथालयांचाच समावेश या सूचीत झाला आहे.

प्रस्तुत ग्रंथाच्या पहिल्या † इंग्रजी आवृत्तीच्या सूचीत मात्र ६०० वर ग्रंथालये समाविष्ट झाली आहेत हे या ठिकाणी नुदाम सांगितले पाहिजे !

हिंदुस्थानांतील ग्रंथालयांच्या कांहीं *सूच्या यापूर्वी इतर ग्रंथांच्या अनुषंगाने प्रसिद्ध झालेल्या आहेत; पण त्या फारच मर्यादित आणि अपुऱ्या आहेत. खालील ग्रंथांत हिंदी ग्रंथालयांची कांहीं नावे दिली आहेत:—

---

† Library Hand-book and Index revised edition by R. G. Kanade, p. 200. Price Rs. 2/-

* (1) List compiled by the Government of India in 1906.

(2) Indian Literary book issued in 1918 by Panini Office, Allahabad.

(3) National Cyclopædia published in 1923 by P. T. Chandra at International Printing Work, Rambag Road, Karachi. (Rs. 3/-).

(4) Standard Indian Commercial Directory published by the Standard Publishing Co., Lahore (Rs. 16/-).

(5) Index Generalis Paris 1925-26.

(6) Librarians Guide, Liverpool.

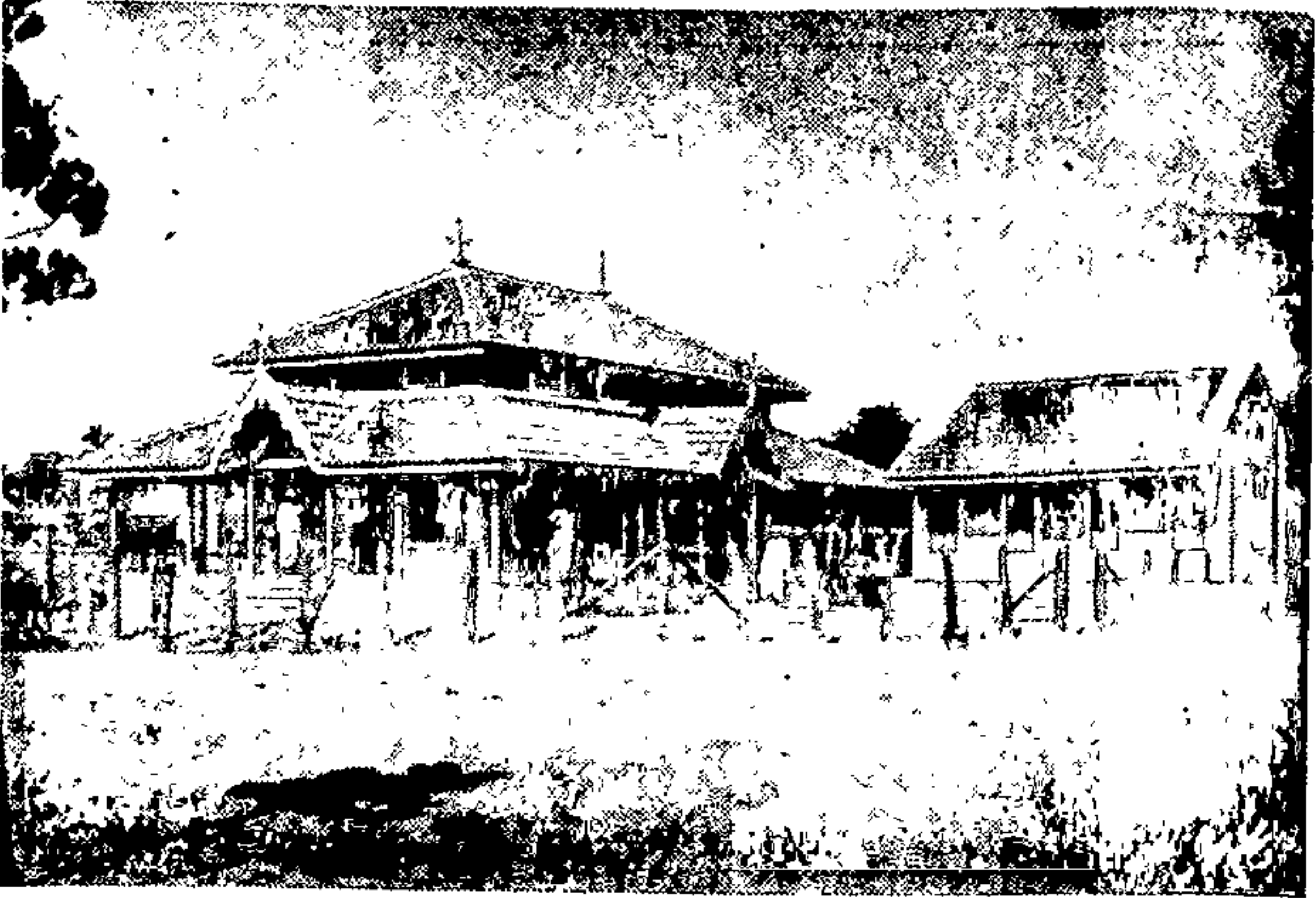
‘ विश्वभारती ’ ग्रंथालय, शांतिनिकेतन

करवीरवाचनमंदिर, कोल्हापूर

सारस्वत ब्राह्मण समाज ग्रंथालय, मडगांव

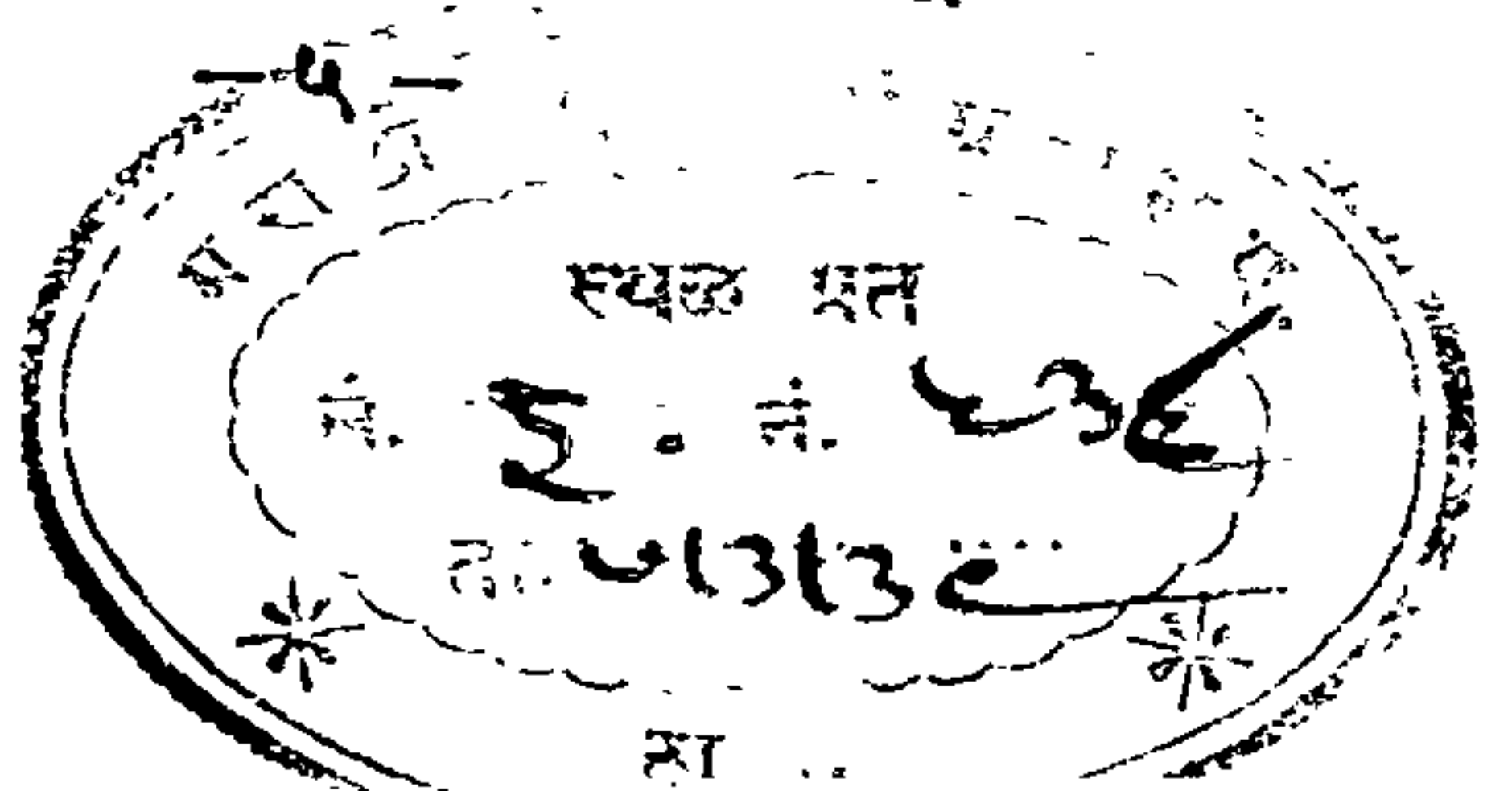

टिळक वाचनालय, उंवरगांव

प्रास्ताविक

हिंदुस्थानांतील प्रमुख ग्रंथालयांची यादी-सूची-तयार करण्याचा प्रयत्न पांचसहा वेळां करण्यांत आला आहे. स्टँडर्ड इंडियन कमर्शियल डिरेक्टरीमध्ये हिंदुस्थानांतील सुमारे ३०० ग्रंथालयांची यादी दिलेली आहे; पण त्यांत कित्येक नांवाजलेल्या ग्रंथालयांचाहि उल्लेख नाही. क्रमांक ६ व ७ च्या ग्रंथांत अखिल विश्वांतील प्रमुख ग्रंथालयांची यादी आहे; पण तीहि अपुरीच आहे.

हिंदुस्थान सरकारने व बेझवाडा येथील अखिल भारतीय ग्रंथालयसंस्थेने अनुक्रमे १९१९ व १९२५ सालीं हिंदुस्थानांतील संपूर्ण ग्रंथालयांची सूची तयार करण्याचा प्रयत्न केला, परंतु तो सिद्धीस गेला नाही. त्यानंतर १९२९-३० मध्ये बडोदे येथील ग्रंथालयशाखेचे प्रमुख (कै.) मि. एम्. एन्. दत्त यांनी ग्रंथालयांची सूची तयार करण्याचा प्रयत्न केला. व त्याप्रमाणे त्यांनी प्रश्नपत्रिकाहि प्रसिद्ध केल्या. परंतु श्री. दत्त हे लवकरच दिवंगत झाल्यामुळे त्यांचे कार्य अपुरे राहिले. प्रस्तुत ग्रंथाच्या इंग्रजी आवृत्तीच्या कामी व ग्रंथालयांची सूची तयार करण्यासाठी मि. दत्त यांनीच १९३० सालीं प्रस्तुत ग्रंथकाराला मदत केली आहे हे येथे कृतज्ञतापूर्वक नमूद केले पाहिजे.

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

ह्या ग्रंथाची पहिली इंग्रजी आवृत्ति प्रकाशित करण्याचें श्रेय सर्वस्वी त्यांनाच दिलें पाहिजे. त्या वेळीं ग्रंथरचना होत असतां त्यांनीं जर वेळोवेळीं उत्तेजन व मदत केली नसती तर त्या वेळीं हा ग्रंथ इंग्रजी स्वरूपांत बाहेर पडला नसता. त्यांनीं ज्या कांहीं महत्त्वाच्या सूचना ग्रंथकाराला केल्या त्यांचा उपयोग करून प्रस्तुत ग्रंथाची ही सुधारून वाढविलेली मराठी प्रतिकृति तयार केलेली आहे. इंग्रजी आवृत्तीतील बराच भाग अनवश्यक म्हणून या ग्रंथांत गाळला आहे व मजकुरांतहि ठिकठिकाणीं नवीन माहिती घातल्यामुळें इंग्रजी ग्रंथापेक्षांहि सध्यांच्या स्वरूपांतहि हा मराठी ग्रंथ सर्वस्वी नवीन असाच झाला आहे.

इंग्रजी आवृत्तीतील आंकडेवार माहिती अमेरिकन लायब्ररी असोसिएशन या अमेरिकेच्या अधिकृत ग्रंथालय-कार्यकर्त्यांच्या संस्थेच्या अधिकृत अहवालावरून घेतले आहेत. तरीहि कांहीं बाबतींत त्या वेळींहि ताजे आंकडे मिळूं शकले नाहींत. मिळाले तें ते घातले आहेत. परंतु स्थूल मानानें आंकड्यांवरून दिग्दर्शित होणारी परिस्थिति बहुधा बरोबर असते. त्याचप्रमाणें हिंदुस्थानांतील ग्रंथालयांची आंकडेवार माहिती मिळावयास फार अडचण पडते. कांहीं ग्रंथालयांचे वार्षिक अहवाल वृत्त-

---

प्रास्ताविक

पत्रांतूनहि प्रसिद्ध होतात; त्यावर विसंबून त्यांतील माहिती ग्रंथांत समाविष्ट करण्याचा मोह आवरतां आला नाही.

१९३०, १९३५ व १९३८ या तीन सालांत ग्रंथालयांची अद्ययावत् माहिती मिळविण्यासाठीं माहितीपत्रकें अनेक ग्रंथालयाकडे पाठविण्यांत आलीं. परंतु अशा सूचीग्रंथांचें महत्त्व व उपयुक्तता पटण्याइतकीं ग्रंथालय-कार्यकर्त्यांमध्ये जिज्ञासा वाढली नसल्यामुळे ही माहिती मिळविण्यासाठीं फारच अडचण पडली. ग्रंथालय-कार्यकर्त्यांत सध्यांपेक्षां जास्त सहकार्य होऊन ग्रंथालयांची उपयुक्तता समाजाला जास्त पटवून देण्याच्या कामीं अशा ग्रंथालय-सूचींचा अधिक उपयोग खात्रीनें होईल, व सध्यां शेंकडा १० ग्रंथालयांची माहिती मिळते ती अधिकाधिक मिळत जाईल हें उघड आहे.

अनेक ठिकाणांहून मधुकर वृत्तीनें माहिती जमवून ह्या ग्रंथाची सजावट शक्य तितकी निर्दोष व परिपूर्ण करण्याचा ग्रंथकारानें प्रयत्न केला आहे. परंतु कितीहि आटोकाट प्रयत्न करण्यांत आला तरी वार्षिक स्वरूपाच्या अशा (Annual) नियतकालिक ग्रंथांत उणीवा राहणारच; ज्या ज्या ग्रंथालय-कार्यकर्त्यांच्या वाचनांत हा ग्रंथ येईल त्यांना या ग्रंथांत ज्या ज्या

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

उणीवा आढळतील त्यांनीं जर त्या ग्रंथकाराकडे आपुलकीच्या भावनेनें कळविल्या तर ग्रंथकार त्या सर्वांचा अत्यंत आभारी होईल आणि पुढील आवृत्ति जास्त निर्दोष स्वरूपांत प्रकाशित होईल.

तसेंच ह्या ग्रंथांत ज्या ग्रंथालयांची माहिती देण्यांत आली आहे त्यांच्या व्यवस्थापकांनीं ताजी माहिती या पुस्तकांत संग्रहित करावी यासाठीं आरंभींच एका पाकिटांत 'सूची-पत्रक' (Index-card) ठेवलें आहे त्यांत ताजी माहिती घालून ठेवावी व त्याच माहितीची एक नकल ग्रंथकर्त्याकडे पाठवावी, म्हणजे पुनरावृत्तीच्या वेळीं त्या माहितीचा उपयोग करतां येईल. या महत्त्वाच्या गोष्टींकडे महाराष्ट्रांतील ग्रंथालयाच्या व्यवस्थापकांनीं अवश्य लक्ष द्यावें अशी विनंति आहे.

महाराष्ट्रांतीलच नव्हे तर अखिल भारतीय ग्रंथालयांच्या प्रगतीचा हा त्रोटक इतिहास प्रसिद्ध करण्याचा पहिला मान प्रस्तुत ग्रंथकाराला मिळाला आहे. हिंदी ग्रंथालयांच्या प्रगतीचा इतिहास वाचतांना तुलनात्मक दृष्टीनें युरोपांतील आणि अमेरिकेंतील ग्रंथालयांच्या प्रगतीचा धावता इतिहासहि या ग्रंथांत देण्यांत आला आहे. अशा रीतीनें पाश्चात्य व पौर्यात्य ग्रंथालयांचा

प्रास्ताविक

परिचय करून देण्याच्या दृष्टीने हा ग्रंथ प्रथमच लिहिला गेला आहे. युरोपांत आणि अमेरिकेंत ग्रंथालयशास्त्राचा सशास्त्र अभ्यास करण्यांत येतो व 'ॲड्यू कार्नेजी ट्रस्ट', 'रसेल सेज फाउंडेशन', 'रॉकफेलर ट्रस्ट' यांसारख्या संस्था ग्रंथालयांच्या प्रगतीचा इतिहास तयार करण्यांत आणि सध्यांच्या ग्रंथालयांना सुसमृद्ध प्रासादतुल्य ग्रंथालये बांधून देण्यांत अलोट पैसा खर्च करतात. त्या दृष्टीने आधुनिक हिंदी ' कार्नेजी ' अद्यापि जन्मास यावयाचा आहे. हिंदुस्थानांतील सुविद्य आणि ज्ञानप्रसारोन्मुख संस्थानिकांनी ग्रंथालयांच्या संस्थापनेंत स्वतः पुष्कळ भाग घेतला आहे. सध्यां हिंदुस्थानांतील प्रमुख शिक्षणसंस्थांच्या ग्रंथालयांना हिंदी राजेमहाराजांनी लाखांनी द्रव्यदान केले आहे ही गोष्ट विसरून चालावयाची नाही. खुद्द या ग्रंथाच्या प्रकाशनालाहि मुंबई इलाख्यांतील शिवकालीन अशा भोर संस्थानच्या श्रीमंत राजेसाहेबांनी उत्तेजन दिले आहे ह्या गोष्टीचा ग्रंथारंभीच कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख करणे जरूर आहे.

२

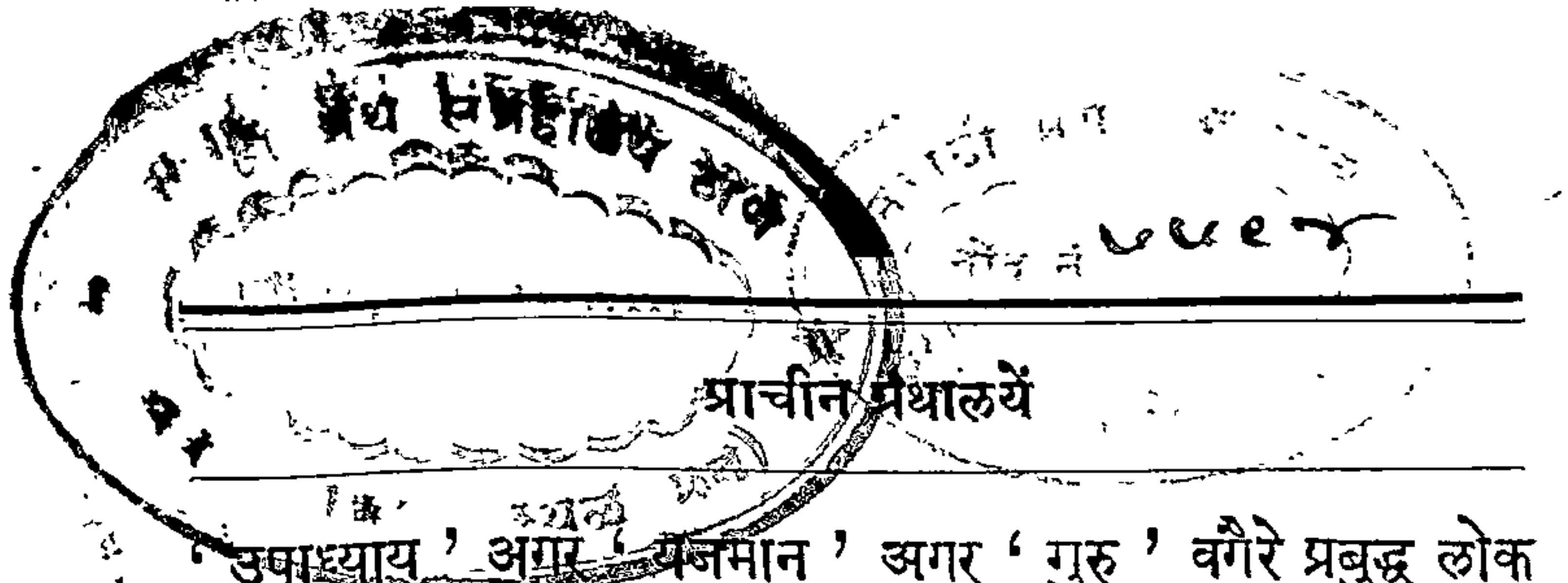
प्राचीन ग्रंथालये

ब्रिटिश हिंदुस्थानांतील आणि हिंदी संस्थानांतील ग्रंथालयांचा इतिहास देण्यापूर्वी प्रस्तुत स्थळीं हिंदुस्थानांतील प्राचीन ग्रंथालयांची थोडीशी हक्कित देणें जरूर आहे. आजच्या ग्रंथालयांचा इतिहास लिहितांना प्राचीन हिंदी संस्कृतीची माहिती उपलब्ध करून देणारीं साधनें फारच अत्यल्प आहेत. त्यामुळे प्राचीन ग्रंथालयांचा सुसंगतवार इतिहास लिहिण्याचें कार्य सुकरतेनें करणें अशक्य आहे. ग्रंथालयांसंबंधीं निश्चित अशी माहिती पुढें नसल्यामुळे प्राचीन वाङ्मयांतील अप्रत्यक्ष उल्लेखांवरूनच तत्संबंधीं अनुमानें बांधावयाचीं आहेत.

वेदकाल व सूत्रकाल :

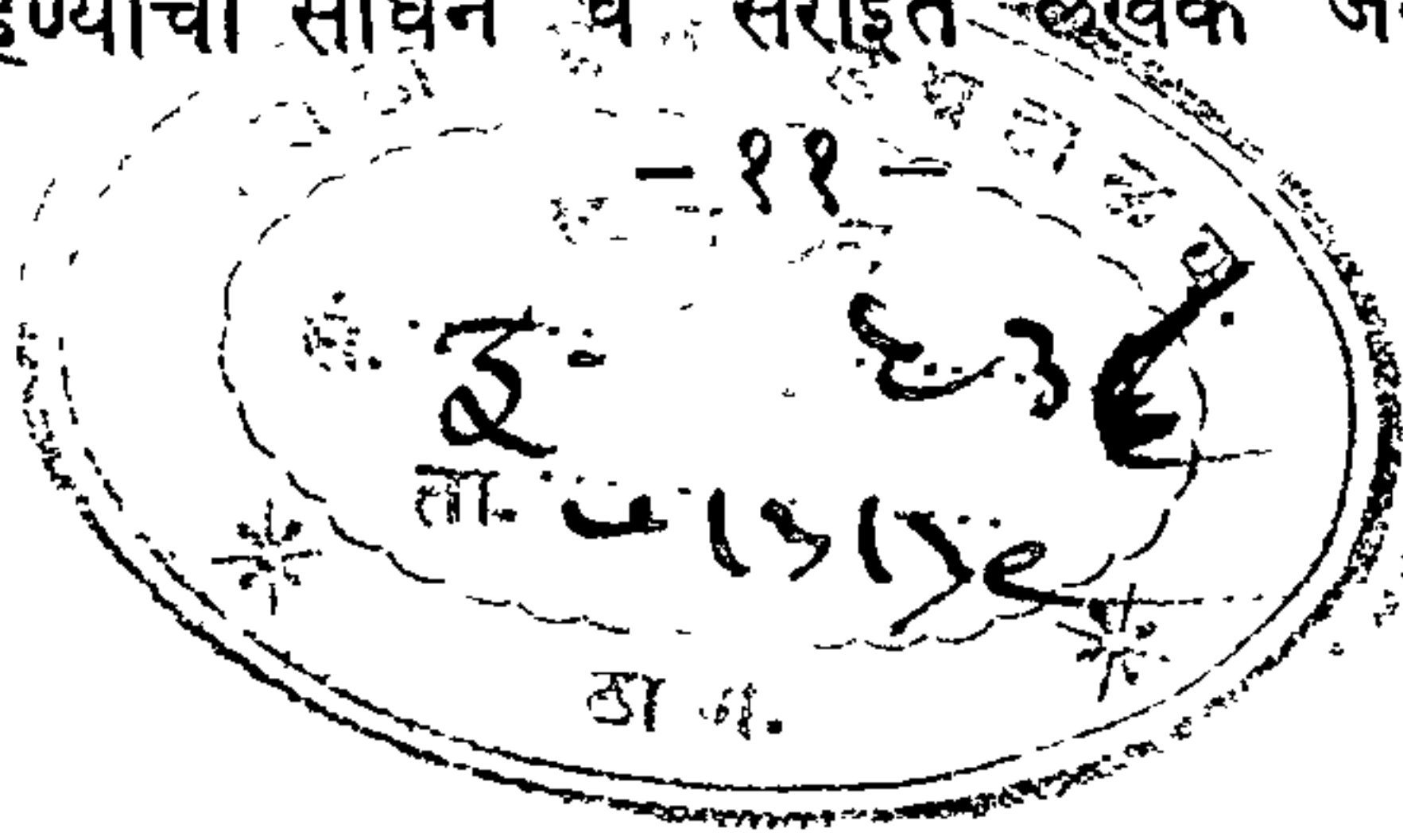
प्रथम आपण ऋग्वेदकालीन संस्कृति विचारांत घेऊं. ऋग्वेदांत व तदनंतरच्या सूत्रकालांत सभा व समिती असे उल्लेख वारंवार आढळतात. समिती या शब्दांत सध्यांच्या परिषद् या शब्दानें जो अर्थ व्यक्त होतो, तो समाविष्ट झाला आहे. वेदकालापासून तों तहत मध्ययुगापर्यंत वाङ्मय संग्रहित करून ठेवण्याचें साधन आजच्याप्रमाणें उपलब्ध नव्हतें. त्या वेळीं

उपाध्याय 'अगर' यजमान 'अगर' गुरु 'वगैरे प्रबुद्ध लोक तत्कालीन वाङ्मय पाठ करून तें आपल्या अनुयायांकडूनहि पाठ करवून घेत व अशा प्रकारें ऋग्वेदांतील कित्येक मंडलें पाठ करण्यांत येत असत. यापुढें वेदांतील सर्व भाग एका शब्दाचाहि फरक न होतां पाठ केला जात असल्यामुळें वेदासारखे आर्यांचे प्राचीन धर्मग्रंथ आज जसेच्या तसें आपणांस पाहावयास सांपडतात. वेदकालापासूनच पुढें लेखनकला अस्तित्वांत आली असावी. वाजसनेयी संहितेमध्ये (१५.४) व शुक्लयजुर्वेदांत ' अक्षरः पंक्तिच्छंदः ' अगर ' कतसा विष्टाः कताक्षराणि ' असे लेखनासंबंधीचे स्पष्ट उल्लेख आलेले आहेत.

वेदोत्तरकालांत केव्हां तरी लेखनास प्रारंभ झालेला दिसतो. यानंतर मुखोद्गत झालेलें वाङ्मय लेखनाविष्ट होऊं लागलें असावें. आजकाल ज्या पुस्तकांच्या स्वरूपांत आपणांस वाङ्मय अवतीर्ण झालेलें दिसतें, तसें मात्र पूर्वकालीं झालें नव्हतें. अत्यंत मोठमोठे धर्मगुरु अगर विद्यापीठें आपल्या संस्थेंत धर्मग्रंथ लिहवून ठेवीत असत व प्रसंगविशेषींच ते वाचले जात असत. या वेळचें वाङ्मय बहुधा धार्मिक स्वरूपाचें होतें. पुढें पुढें लिहिण्याचीं साधनें व सराईत लेखक जसजसें जास्त

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

प्रमाणांत उपलब्ध होऊं लागलें तसतसे ग्रंथ जास्त प्रमाणांत लोक संग्रहित करूं लागले, व अशा प्रकारें ग्रंथालयांचा पाया हळुहळू घातला गेला. त्यानंतर 'पुस्तकवाचन' हा एक नित्यकर्मातील आर्यसंस्कृतीमध्ये विधीच होऊन बसला, असा उल्लेख वात्स्यायनाच्या कामसूत्रांतहि आढळतो.

वेदवाङ्मयाची प्राचीनता :

जगांतील वाङ्मयाच्या इतिहासांत वैदिक वाङ्मय हें अत्यंत प्राचीन आहे हें वर सांगितलेंच आहे, आणि म्हणून मानव-जातीचें पहिलें ज्ञानभांडार म्हणून आज आपणांस अभिमानानें वेदवाङ्मयाकडे बोट दाखवितां येतें. वेदवाङ्मयाचा काल आधुनिक संशोधकांच्या मते अद्यापि निश्चित असा ठरलेला नाही. तरी इ. स. पूर्वी ६००० ते २०००० यांमधील कोणत्या तरी कालखंडांत वेदकाल समाविष्ट होत आहे. आजच्या निरनिराळ्या संस्कृतींत आर्यसंस्कृति अत्यंत प्राचीन अशी ठरली आहे. आर्यसंस्कृतीनंतर आसीरिया, बॅबिलोनिया, इजिप्त व रोम यांमधील संस्कृति एकापुढें एक उदयास आल्या. इ. स. पूर्व ३००० या कालांत बॅबिलोनिया, आसीरिया व इजिप्त या देशांत ग्रंथ-संग्रहालये स्थापन झाल्याचे स्पष्ट उल्लेख वाङ्मयांतून आढळतात.

प्राचीन ग्रंथालये

परंतु वेदकालांत अगर वेदोत्तरकालांत प्रत्यक्ष ग्रंथसंग्रह स्थापन झाल्याचे उल्लेख कोठेहि आढळत नाहींत. मात्र सूत्रकालांत अनेक विद्यार्थ्यांना आपल्या निवासस्थानीं ज्ञानदान करण्याचें पवित्र कार्य करणाऱ्या कुलगुरु आणि कुलपति यांची संख्या मात्र फार वाढत चालली असल्याचे उल्लेख आढळतात. ज्या कुलपतींच्या संग्रहीं अनेक ग्रंथ आहेत अशा कुलपतींना “कोशवान् आचार्यः” असें म्हटल्याचे उल्लेख क्वचित् आढळतात.

इजिप्तचा पुढाकार :

आतां इजिप्तमधील ग्रंथसंग्रहालयांचे उल्लेख पाहतां जगांतील अत्यंत प्राचीन ग्रंथसंग्रह इजिप्तमध्ये स्थापन झाल्याचे उल्लेख आढळतात ही गोष्ट निःसंशयपणें इजिप्त देशास अत्यंत बहुमानाचीच समजली पाहिजे. इजिप्तमधील प्राचीन ग्रंथसंग्रहालय सुप्रसिद्ध अलेक्झांड्रिया शहरीं स्थापन झालेलें होतें. तत्कालीन ग्रंथालयांत या ग्रंथालयाचा दर्जा फारच उच्च प्रकारचा होता. सदर ग्रंथालय अत्यंत समृद्ध होतें. या ठिकाणीं सुमारे ५००००० ग्रंथ ठेवण्यांत आले होते, व ही संख्या पुढेहि सारखी वाढत होती. पुढें हा ग्रंथसंग्रह इतका मोठा वाढला कीं, ग्रंथांची संख्या (कांहीं ग्रंथांच्या अनेक आवृत्ति धरून) सात लाखांवर गेली.

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

होती. अत्यंत दुर्मिळ आणि बहुमोल अशा या ग्रंथसंग्रहालयांत ग्रीस, हिंदुस्थान आणि इजिप्त वगैरे देशांतील अत्यंत बहुमोल ग्रंथ जतन करून ठेवण्यांत आले होते. परंतु मध्ययुगांत ज्युलिअस सीझरनें अलेक्झांड्रिया शहराचा पाडाव केला त्या वेळीं त्याच्या सैनिकांनीं या ग्रंथसंग्रहालयाच्या इमारतीला आग लाविली. सुदैवाने ग्रंथसंग्रहालयाच्या इमारतीचा कांहीं भाग अग्निसमर्पण होऊन मुख्य ग्रंथसंग्रह मात्र सुरक्षित राहिला. या ग्रंथसंग्रहालयाचा दुसरा भाग एका प्रसिद्ध देवालयास लागून होता. नंतर धर्मयुद्धाच्या कालांत धर्मवेड्या ख्रिस्ती सैनिकांनीं जेव्हां देवालय उध्वस्त केलें तेव्हां सदर ग्रंथसंग्रहहि नामशेष झाला. रोममधील सर्व देवालये आणि तदंगभूत अशीं ग्रंथालये इ. स. ३०१ मध्ये वरील धर्मांध ख्रिस्ती लोकांनींच जाळून टाकलीं ! प्राचीनकाळीं हेलिपोल्लीस हें एक महत्त्वाचें पाश्चिमात्य संस्कृतीचें केंद्र समजलें जात होतें. तें चोहोंकडे प्रसिद्ध होतें. त्या नगरांतील सर्व देवालयांच्या मालकीचीं अशीं स्वतंत्र ग्रंथसंग्रहालये असत. त्या वेळीं सदर ग्रंथसंग्रह धार्मिक स्वरूपाचाच असे. धर्म आणि खगोलशास्त्र यासंबंधीचा या ठिकाणीं एक विज्ञानकोश तयार करण्यांत आला होता.

प्राचीन ग्रंथालय

आ. न.

बैबिलोनिया व आसीरिया या दोन देशांत भिन्न अशीं संस्कृति-केंद्रे एकाच वेळीं अस्तित्वांत होती. ह्या प्रदेशांतील बहुतेक प्रमुख शहरांत देवालयांच्या सान्निध्यांत मोठे मोठे ग्रंथसंग्रह होते. सदर ग्रंथसंग्रह सध्यांप्रमाणे कागदावर लिहिलेले नसत. त्या वेळीं मातीच्या विटा पाडून त्यावर इष्ट तो मजकूर खोदून लिहिलेला असे. अशा रीतीनें अनेक विटा एकत्र ठेवून एका विषयापुरता एक स्वतंत्र इष्टिकासंग्रह अर्थात् इष्टिकाग्रंथच समजला जात असे. आसीरियामधील असे बरेच इष्टिकाग्रंथ सध्यां 'ब्रिटिश म्युझिअम' मध्ये ठेविलेले आहेत.

प्राचीन ग्रीस व रोम :

प्राचीन ग्रीसमधील ग्रंथसंग्रहाविषयीं माहिती फारच कमी प्रमाणांत उपलब्ध आहे. ग्रीसमधील प्रसिद्ध प्राचीन ग्रंथकार व संशोधक पॉसिट्राट्स, पोलिफ्रेट्स, युक्लिड, निफोक्रिट, युरिपाइड्स, प्लेटो, अॅरिस्टॉटल प्रभृति गृहस्थांच्या जवळ उपयुक्त आणि दुर्मिळ असा ग्रंथसंग्रह होता असें म्हणतात.

ऑलस जेलिअस या ग्रीक मनुष्यानें ग्रीसमधील ग्रंथसंग्रह प्रथम स्थापन करण्याचें श्रेय घेतलें. हें पहिलें ग्रंथालय इ. स. पूर्व सहाव्या शतकांत स्थापन करण्यांत आल्याचा उल्लेख सांपडतो.

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

परगॅमस व फिलाडेल्फिया या ठिकाणीं अनुक्रमें २ व ७ लाख ग्रंथसंख्या होती असें प्लूटार्क एका ठिकाणीं म्हणतो. पण पुढें सीझरच्या सैनिकांनीं हा ग्रंथसंग्रह जाळून टाकला !

ग्रीसच्या संस्कृतीशीं टक्कर देऊन रोमन संस्कृति युरोपमध्ये प्रसार पावली; पण पुढें मात्र रोमन संस्कृति नाश पावली.

आठव्या शतकांत कॉन्स्टँटिनोपल येथें कॉन्स्टँटाइन व त्याचे अनुयायी यांनीं एक भव्य ग्रंथालय निर्माण करून त्यांत ३ लाख ग्रंथांचा संग्रह केला. 'इलियड' व 'ओडिसी' या ग्रंथाच्या सुवर्णाक्षरांनीं लिहिलेल्या प्रती या ग्रंथसंग्रहांत होत्या. हें ग्रंथालयहि तत्कालिन उद्दाम अधिकाऱ्यांच्या हुकुमानें पेटवून देण्यांत आलें.

या वेळीं रोमन साम्राज्याचा उत्कर्ष जसजसा वाढूं लागला तसतसें रोमन लोकांनीं आपल्या संस्कृतीचा विकास आणि आपणास माहीत असलेलें युद्धकालीन कौशल्य पराजित राष्ट्रांना दाखविण्याचा क्रम ठेविला होता. परराष्ट्रांवर अतिक्रमण करण्यासाठीं आटोकाट प्रयत्न करणारे रोमन सैनिक, ग्रंथसंग्रहाविषयीं अगदींच बेफिकीर असत. परंतु शत्रूवर जय मिळविल्यावर शत्रुपक्षाकडील लुटीबरोबर रोमन सैनिकांनीं ग्रंथसंग्रहहि लुटून आणण्यास कमी

प्राचीन ग्रंथालये

केले नाही. हे लुटून आणलेले ग्रंथ कोठेतरी मध्यवर्ति ठिकाणी ठेवण्यांत येत असत व जनतेला त्याचा उपयोग करतां येत असे.

मध्ययुगीन ग्रंथसंग्रह :

बौद्ध आणि जैन यांच्या संस्कृतिविनाशानंतर मध्ययुगांत ठिकठिकाणच्या प्राचीन शिक्षणसंस्थांतून व देवाल्यांतून धार्मिक ग्रंथसंग्रह करण्यांत येत असे. परंतु गुरु व शिष्य यांच्याशिवाय जनतेला ह्या ग्रंथसंग्रहाचा क्वचित् उपयोग होई. उलट धनिकांनी आणि राजे लोकांनी मंदिरांना देणग्या देतांना धर्मग्रंथाच्या प्रती स्वतःच्या खर्चाने तयार करून दान देण्याची पद्धति या कालांतहि दिसत असे.

मागे उल्लेख केलेली ग्रीक आणि रोमन संस्कृति मध्य आशिया रानटी टोळ्यांनी नष्ट केली. त्यानंतर युरोपमध्ये सर्वत्र अंधकारच होता. अकराव्या शतकांत नॉर्मन लोकांनी इंग्लंड जिंकून इंग्लंड-फ्रान्सचा संबंध एकत्र जोडला तो आजहि कायम आहे. आशिया खंडांत अरब लोकांचे साम्राज्य सुसंपन्न झाले आणि पश्चिमेपेक्षां पूर्वेकडेच विद्या आणि कला यांचा प्रकर्ष झाला. अरबांचे भाऊबंद तुर्क यांनीहि मुसलमानी संस्कृति वाढविण्याच्या कार्यां खटपट केली. ख्रिस्ती धर्मानुयायांचे

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

धर्मक्षेत्र येरुशलेम तुर्कांच्या ताब्यांत गेलें, तें हस्तगत करण्यासाठीं अनेक धर्मयुद्धें झालीं व त्यामुळें ख्रिस्ती धर्माबद्दल प्रचंड जागृति होऊन मुस्लीम संस्कृति विरुद्ध ख्रिस्ती संस्कृति हा लढा उत्पन्न झाला व तो अद्यापीहि मिटला नाहीं.

अशा प्रकारच्या धर्म जागृतीच्या प्रचंड क्रांतीमधून ख्रिस्ती मतप्रसार करण्यासाठीं ख्रिस्ती धर्ममंदिरे (चर्चे) व त्यांना जोडूनच विद्यापीठें आणि ग्रंथसंग्रह निर्माण करण्यांत आले. या मध्ययुगांतच फ्रान्स, जर्मनी, स्पेन, इंग्लंड व इटली यांच्या सध्याच्या ग्रंथालय प्रगतीचें मूल बीज आढळते. आठव्या शतकांतील पॅरिसजवळ अबे सेंट जर्मन द प्रेस (Abbey St. Germain de press) एका काळीं प्रसिद्ध होतें. अकराव्या शतकांत जर्मनींत फुल्डा, कॉर्वे व हर्शन येथील ग्रंथालये उल्लेखनीय होतीं. बाराव्या शतकांत स्थापन झालेलीं स्पॅनिश ग्रंथालये महत्त्वाचीं होतीं. कोर्डोव्हा येथील ग्रंथालयांत अडीच लाख ग्रंथ होते. याच काळांत इंग्लंड व इटली या देशांतील धर्मोपदेशांनीं ग्रंथालये स्थापन केल्याचा उल्लेख सांपडतो.

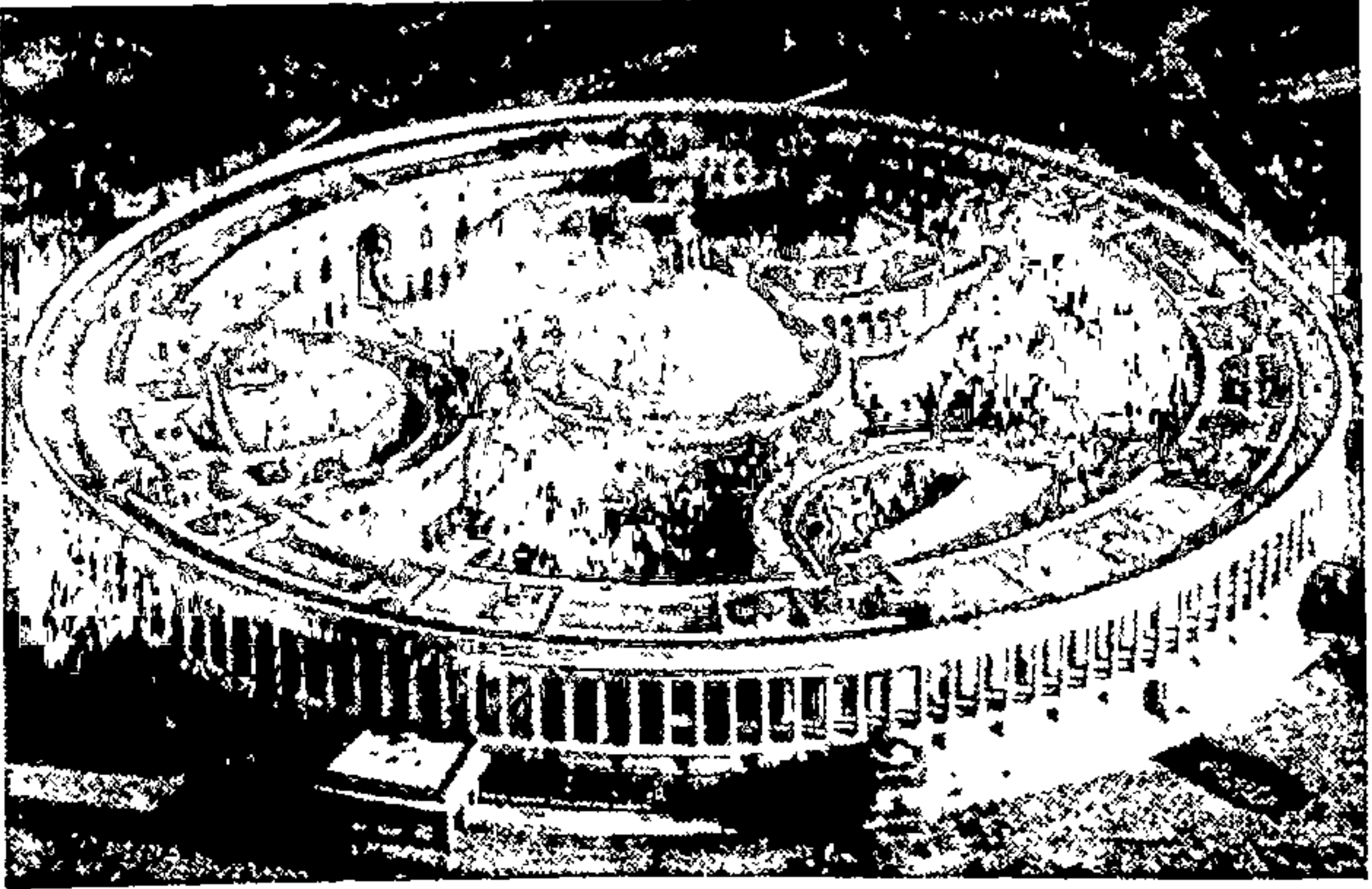
चिनी ग्रंथालये अग्रेसर :

संस्कृतिवर्धनाच्या दृष्टीनें प्रत्येक बाबतींत चिनी राष्ट्रानें

वडोदें ग्रंथालयातफें भरविलेल्या प्रदर्शनाचें एक दृश्य

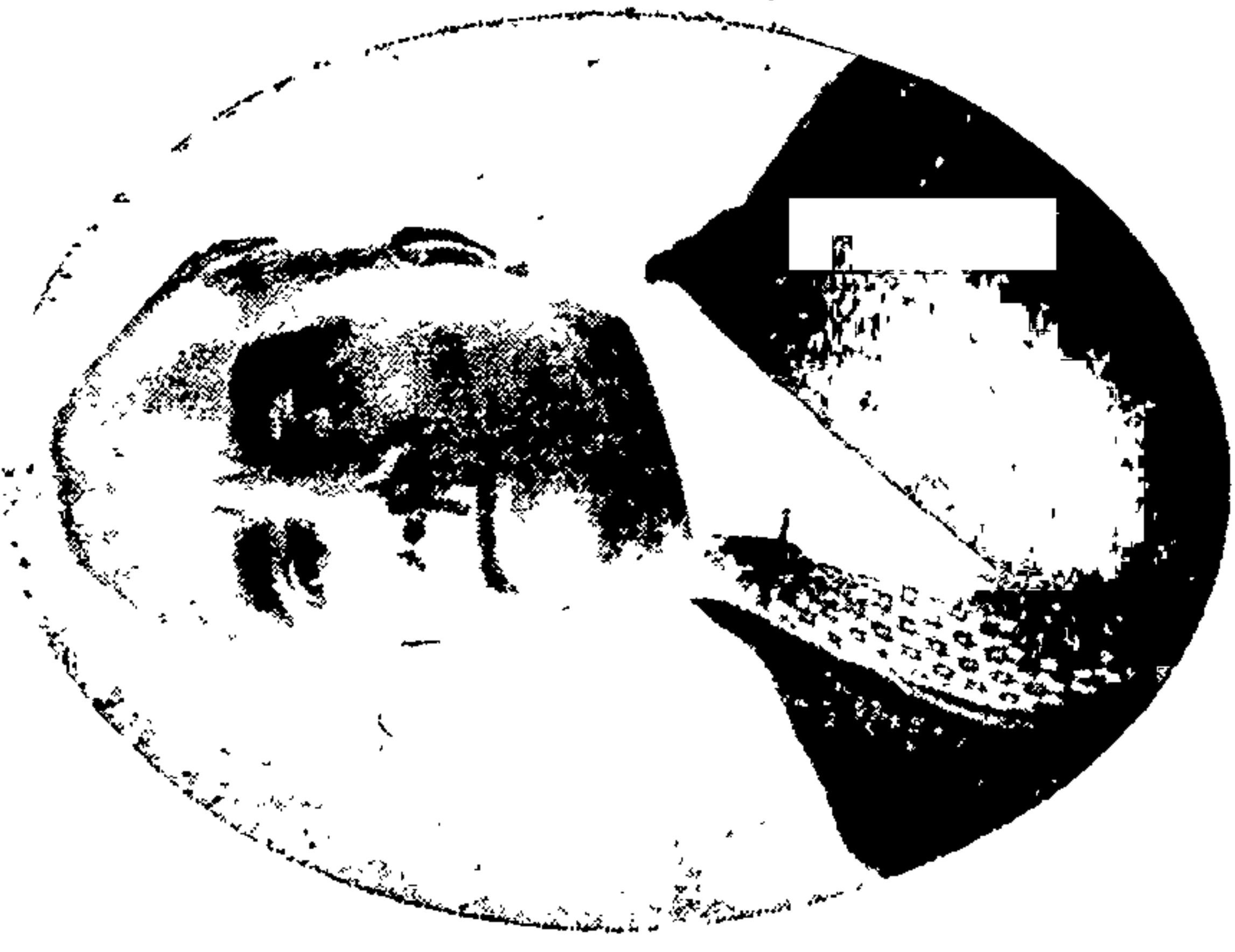

सेक्रेटरीएट, दिल्ली

बडोदे ग्रंथालय-शाखेचे माजी अधिकारी

कै. ज. स. कुडाळकर
(बडोदे मध्यवर्ति ग्रंथालयाचे माजी क्युरेटर)

कै. एम्. एन्. दत्त
(बडोदे मध्यवर्ति ग्रंथालयाचे माजी क्युरेटर)

प्राचीन ग्रंथालये

पुढाकार घेतलेला आढळतो. मुद्रणकला व कागद तयार करणे, या बाबतीत चीन देशानेच प्रथम शोध लाविला आहे. लेखन-कलेच्या बाबतीत आजकालच्या युरोपियन राष्ट्रांपेक्षां चीनने कित्येक शतकांपूर्वीच आघाडी मारलेली आहे. इ. स. पूर्व ३००० या कालांत चीनमध्ये पहिला ग्रंथसंग्रह तयार करण्यांत आला होता.

प्राचीन युरोपियन राष्ट्रांत व तत्पूर्वीच्या आसीरिया, बॅबिलोनिया, खाल्डीया वगैरे देशांतील ग्रंथसंग्रहालयांचें अत्यल्प वर्णन केल्यानंतर हिंदुस्थानांतील प्राचीन ग्रंथसंग्रह कसे होते व आधुनिक कालांत या मध्ययुगीन ग्रंथसंग्रहाची कसकशी वाढ व प्रगति होत गेली हें आतां पाहावयाचें आहे.

चीनमधील संस्कृति फारच उच्च दर्जाची होती. तेथें पहिलें ग्रंथसंग्रहालय इ. स. पूर्व ३००० च्या सुमारास स्थापन करण्यांत आलें. यानंतर चीनमधील ग्रंथसंग्रह वाढतच गेला. प्राचीन चिनी संस्कृतीचा संगतवार असा लिहिलेला इतिहास आजहि उपलब्ध आहे. त्यांत चिनी ग्रंथालयांची महती वर्णन केलेली सांपडते. चिनी राष्ट्रानें मध्ययुगांत बुद्ध धर्माचा स्वीकार केल्यानंतर साहजिकच बुद्धधर्मीय ग्रंथसंग्रहालयाला तिकडे महत्त्व प्राप्त झालें.

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

हिंदुस्थानांतून बुद्धधर्मग्रंथ चीनमध्ये नेण्यांत आले, व दहाव्या व अकराव्या शतकांत बुद्धधर्माचा आर्यधर्मानें पाडाव केल्या-नंतर बुद्धधर्मीयांना आपल्या कांहीं धर्मग्रंथांचें मूळ चीनमधील ग्रंथसंग्रहालयांतच शोधावें लागलें. धनपाल नांवाचा बुद्ध भिक्षु इ. स. ९८० मध्ये चीन देशांत गेला. धर्मदेव नांवाच्या त्याच्या सहकाऱ्यानें, त्याला ग्रंथसंशोधनांत चीनमध्ये बरीच मदत केली. कालशांति व रहूल हे भिक्षु अनुक्रमें इ. स. ९९५ व ९९७ या सालांत चीनमध्ये होते. त्याचप्रमाणें वारेंद्र हा इ. स. १०१६ मध्ये बुद्धधर्माच्या अभ्यासासाठीं चीनमध्ये राहिला होता, असा उल्लेख सांपडतो. बुद्धभिक्षूंची चीनमध्ये जाण्याची अहमहमिका पुढें पुष्कळ दिवसपर्यंत चालू होती.

हिंदुस्थानांतील अति प्राचीन ग्रंथसंग्रहांबद्दल निःसंदिग्ध असे उल्लेख सांपडत नाहींत, हें वर सांगितलेंच आहे. पण तत्कालीन हिंदी संस्कृतीचा विकास आणि या संस्कृतीचे बाह्य जगतावर दिसून येणारे इष्ट असे परिणाम व छाप, हें अवलोकन करतां हिंदी संस्कृतीचें वैशिष्ट्य व अधिष्ठान असणारा प्राचीन हिंदी ग्रंथसंग्रह फारच महत्त्वाचा असला पाहिजे. आजहि कित्येक संस्कृत ग्रंथ चिनी भाषेंत भाषांतररूपानें

प्राचीन ग्रंथालये

अस्तित्वांत आहेत,* परंतु मूळ संस्कृत ग्रंथांचा मात्र पत्ता लागत नाही. हिंदुस्थानांतील प्राचीन ग्रंथसंग्रहालयांची माहिती, बुद्धकालापासूनच आढळून येते. बुद्धकालांत तक्षशीला, बनारस, श्रीधन्यकटक, नालंदा, विक्रमशीला व उदंतपुरी येथील बुद्धकालीन विद्यापीठांची बरीच माहिती आढळते. या विद्यापीठांत फारच मोठा ग्रंथसंग्रह ठेविलेला असे. तक्षशीला विद्यापीठ हे गांधारदेशांत होते. सरहद्द प्रांतांत रावळपिंडीपासून सुमारे दहा मैलांवर तक्षशीला येथे व दक्षिणेंत नागार्जुनकोंडा येथे नुकतेच बुद्धकालीन अवशेष नुकतेच सांपडले आहेत. रावळपिंडीसभोवतालचा प्रदेश त्या वेळच्या गांधार देशांत मोडत असे. प्रथम इ. स. पूर्व ४०१ च्या सुमारास हे स्थल हिंदुधर्माचे एक अधिष्ठान असे समजले जात असे. बनारस आणि पाटलीपुत्र या ठिकाणचे ग्रंथसंग्रहहि फार महत्त्वाचे होते. उपरनिर्दिष्ट सर्व ठिकाणीं हस्तलिखित ग्रंथसंग्रह फारच मोठ्या प्रमाणांत होता. बनारस विद्यापीठांतील कित्येक आचार्य तक्षशीला विद्यापीठांत अध्यापनासाठीं येत असत. सदर

* रहूल सांस्कृत्यायन ह्या बौद्ध पंडितांनीं दोनतीन वेळां तिबेटांत जाऊन मूळ संस्कृत ग्रंथांचीं भाषांतरें स्वदेशीं आपली आहेत हे पुष्कळ वाचकांना माहीत असेलच.

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

अध्ययन-अध्यापनकार्य करीत असतांना त्यांच्या हातांत सर्वांग-सुंदर हस्तलिखित ग्रंथ असत, असे उल्लेख आढळून येतात. वर्ण, उपावर्ण व पाणिनी हे प्रथम तक्षशीला विद्यापीठांतच अध्ययन करीत होते. खोतान प्रांतांत गोसींग येथे उत्खनन करीत असतां गांधार लिपींत लिहिलेले एक हस्तलिखित सांपडले आहे. मध्य आशियांत कुशानकालीन हस्तलिखिते बरीच आढळून आली आहेत. तसेच मध्य आशियांतील कित्येक बौद्ध विहारांत अशा प्रकारचीं हस्तलिखिते आढळून आली आहेत. हिंदुस्थानांतील बुद्ध संस्कृतीचा बोलबाला या वेळीं चीनसारख्या प्राचीनतम राष्ट्रांतहि झालेला होता.

कित्येक चिनी बुद्धभिक्षु व प्रवासी अध्ययनासाठीं हिंदुस्थानांत येत आणि स्वदेशीं परत जातांना इकडील हस्तलिखित ग्रंथ तिकडे वाहून नेत. चिनी बुद्धभिक्षु फा-हिअन हा इ. स. ३९९ मध्ये चीनच्या राजधानीहून निघून सहा वर्षे प्रवास करून हिंदुस्थानांत आला. हिंदुस्थानांतील बौद्ध संस्कृतीचीं तीस केंद्रे त्यानें अवलोकन केलीं. पाटलीपुत्र (सध्यांचें पाटणा) व तमरालिपिती (सध्यांचें तामलुक) या ठिकाणीं सदर भिक्षूनें दोनतीन वर्षे राहून तेथील हस्तलिखित ग्रंथ-

प्राचीन ग्रंथालये

संग्रहालयाचा फायदा घेतला. तामलुक येथून सदर बुद्धभिक्षु सिलोनकडे गेला आणि तेथून त्याने चीनकडे प्रयाण केले. इतक्या दिवसांच्या प्रवासांत बुद्धधर्माच्या निरनिराळ्या मत-प्रणालिकांचा अभ्यास करून त्याने कित्येक बुद्धग्रंथ लिहून आपल्याबरोबर घेतले. कांहीं बुद्धविहारांत ६०० ते ७०० पर्यंत बुद्धभिक्षु राहत असल्याचे त्याला आढळून आले. पाटली-पुत्रांत त्याने संस्कृताचे अध्ययन केले आणि कित्येक संस्कृत ग्रंथ आणि पाली तिपिटक ग्रंथ त्याने आपल्याजवळ नकळून घेतले. या ठिकाणी एका विनयग्रंथांत महासांघिक ह्या एका बुद्धसंघाचे नियम त्याला आढळून आले. श्रावस्तिवाद या पंथातील ६००० ते ७००० गाथा संयुक्तविधर्म हृदयसूत्र, परिनिर्वाण-वैपूलसूत्र (५०० गाथा), महासांघिक अभिधर्म व सुमारे २५०० गाथा असलेले एक सूत्र अशा प्रकारचा प्रचंड पुस्तकसंग्रह या ठिकाणी संग्रहित केलेला त्याला आढळला.

फा-हिअन भिक्षु उत्तर हिंदुस्थानांत भ्रमण करीत असतांना त्याला तिकडील अध्ययनपद्धतींत विशेष फरक दिसून आला. तो म्हणजे अध्यापक आपल्या मुखोद्गत विद्येच्या साहाय्यानेच शिष्याला विद्याध्ययन करवीत असे. उत्तरेकडील बौद्ध

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

मठांतल्याला विजयसूत्र व अभिधर्म यासंबंधीचे हस्तलिखित ग्रंथ आढळून आले.

नालंदा विद्यापीठ :

यानंतर दोन शतकांचा कालावधि लोटल्यावर प्रसिद्ध चिनी प्रवासी यु-अन-चंग हा हिंदुस्थानांत आला होता. हिंदुस्थानांत तो सुमारे सोळा वर्षे राहिला होता. या कालांत त्याने मध्य आशिया आणि उत्तर हिंदुस्थान यांमध्ये बराच प्रवास केला. त्याने लिहून ठेवलेल्या आपल्या प्रवासवर्णनांत हिंदुस्थानांतील बौद्ध धर्माचे शब्दचित्र आणि नालंदा विद्यापीठांतील आपले शिक्षणविषयक अनुभव यासंबंधी त्याने फारच बारकाईने वर्णन लिहिलेले आढळते. कनोजचा राजा हर्ष याने त्याचा योग्य तो परामर्ष घेतला. नालंदा येथील शीलभद्र नांवाच्या आपल्या वृद्ध गुरूची त्याने लिहिलेली हकीकत वाचनीय आहे. नालंदा विद्यापीठांत महायान पंथाचा विशेष प्रामुख्याने अभ्यास केला जात असे. त्याने एक विहार व कांहीं बुद्धमंदिरे स्थापन केली व बुद्धधर्माचा सामग्र्याने अभ्यास करण्याची सोय केली. त्याशिवाय हिरण्यपर्वत शहर त्याने गंगानदीच्या काठी स्थापन केले. नालंदा वगैरे ठिकाणच्या

प्राचीन ग्रंथालये

ग्रंथालयांचा उपयोग करण्यासाठी मोठमोठे बौद्धपंडित तेथे कसे येत असत याचे त्याने चांगले वर्णन केले आहे. यावरून या कालांत बुद्धधर्मीयांनी आपली स्वतंत्र ग्रंथालये स्थापन केल्याचे स्पष्ट दिसून येते.

आपल्या देशीं जातांना यु-अन-चंग याने भूर्जपत्रावर लिहिलेल्या ग्रंथांचे ५२० रुमाल आणि इतर बुद्धधर्मासंबंधीचे वाङ्मय असलेले ६५७ ग्रंथ आपल्याबरोबर घेतले होते, ही हकीकत एका प्रवाशाने आपल्या ग्रंथांत दिलेली आहे. सातव्या शतकाच्या द्वितीयार्धांत चीनमधील तिसरा प्रवाशी इत्सिंग, याने सुमारे दहा वर्षे नालंदा विद्यापीठांत अभ्यास केला. त्या वेळीं विद्यापीठाच्या बुद्धविहारांत ३००० बुद्धभिक्षु अध्ययन करीत होते, असे त्यानेच आपल्या प्रवासवृत्तांत लिहून ठेवले आहे. त्याने केलेले नालंदा विद्यापीठाचे वर्णन वाचनीय असे आहे. विद्यापीठांत आठ सभागृहे व ३०० अध्ययनाच्या लहान लहान खोल्या बांधलेल्या होत्या. त्या वेळचा अध्यापकवर्ग विद्यार्थ्यांना कशा पद्धतीने शिकवीत असे, अध्ययन आणि अध्यापन यांमध्ये अध्यापकवर्ग कशी कालक्रमणा करीत असे, त्याचप्रमाणे काव्यशास्त्र ग्रंथलेखन, मूळ संस्कृत ग्रंथांचे

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

स्पष्टीकरण आणि विशदीकरण करण्यामध्ये अध्यापकवर्ग कशी चिकित्सा करित असे यासंबंधी इतिहास याने काढलेले शब्द-चित्र परिणामकारक असे आहे. यावरून असे आढळून येते की, पांचवे, सहावे व सातवे अशा तीन शतकांत हिंदुस्थानांत बुद्धधर्माचा प्रकर्ष होत होता. त्यानंतर ब्राह्मण-कालाचा उदय झाल्यामुळे बुद्धधर्मग्रंथांच्या तोडीस तोड म्हणून आर्यधर्मीयांनीहि विस्तृत ग्रंथरचना केली. यानंतर हिंदुधर्मातील प्रसिद्ध अशा गुप्त राजघराण्याची सत्ता इसवी सन ३२० पासून हिंदुस्थानांत अवतीर्ण झाली. या गुप्त घराण्याचा अंमल संबंध उत्तर हिंदुस्थानभर लवकरच सुरू झाला. पांचव्या व सहाव्या शतकांत हूण लोकांनी स्वायत्त करून गुप्त राजवंश बुडविण्याचा घाटच घातला. पुढे प्रसिद्ध हर्षराजाने नष्ट झालेले गुप्त साम्राज्य आपल्या स्वतःच्या अधिराज्याखाली आणिले. या कालांत हिंदुधर्माची वाढ फारच झपाट्याने झाली आणि जिकडे तिकडे हिंदु देवतांची देवालये थोडक्याच कालांत उभारली गेली. या वेळीं स्मृतिकारांनी स्मृति-मध्ये लिहून ठेविल्याप्रमाणे हिंदुस्थानांतील राजे लोक आणि धनाढ्य गृहस्थ स्वतःच्या खर्चाने देवालये बांधित आणि एक

प्राचीन ग्रंथालये

लहानसा धार्मिक ग्रंथांचा संग्रह देवाल्यांत तयार करून ठेवीत. अशा रीतीनें प्रत्येक देवाल्यांत ग्रंथसंग्रह असावयाचाच असें ठरून गेलें होतें. वलभी शिलालेखांत (५६८ इ. स.) तेथील एका देवाल्याला हस्तलिखित ग्रंथांची देणगी मिळाल्याचा उल्लेख आहे. त्यानंतरच्या कालांत हिंदुस्थानांत अनेक हिंदु राज्ये स्थापन झालीं व त्यांनीं ग्रंथसंग्रह स्थापन करण्याला बरेंच उत्तेजन दिलेलें आढळतें.

रत्नोदधि ग्रंथालय :

प्राचीन ग्रंथसंग्रहालयांचें जर आपण विशेष बारकाईनें अवलोकन करूं लागलों तर हे ग्रंथसंग्रह दोन प्रकारचे असत असें दिसून येतें. कांहीं ग्रंथसंग्रह बुद्धविहारांत असत व कांहीं देवाल्यांत असत. यापुढें प्रत्येक राजघराण्याला आपल्या मालकीचा स्वतंत्र असा हस्तलिखित ग्रंथांचा संग्रह असावा असें वाटत असे. या बाबतींत नालंदा विद्यापीठाची महती विशेष आहे. तेथील ग्रंथसंग्रह फारच मोठा होता. सदर ग्रंथसंग्रहालयाला ' रत्नोदधि ' अर्थात् निरनिराळ्या हस्तलिखित ' ग्रंथ-रत्नांचा सागर ' असें सार्थ अभिधान त्यास प्राप्त झालें होतें. रत्नोदधीची इमारत नऊ मजली होती. हिनयान व महायान-

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

या दोन्ही पंथाचे धर्मग्रंथ या इमारतींत ओळीने लाविलेले होते. त्यांतील ग्रंथसंग्रह ठेवण्याच्या खोल्या बारा फूट लांब व आठ फूट रुंद अशा होत्या. यानंतर दोन शतके लोटून गेल्यानंतर या रत्नोदधीचा व नालंदा विद्यापीठाचा उल्लेख वाङ्मयांत सांपडत नाही. तिबेटांत प्रचलित असलेल्या दंत-कथांवरून असे समजते की, कांहीं विघ्नसंतोषी बौद्धतीर्थकरांनी द्वेषाने रत्नोदधीस आग लावली. यानंतर नवव्या शतकांत नालंदा विद्यापीठ नामशेष झालेलेच आढळते. या कालांत बंगालमधील पाल राजांच्या आश्रयाने बिहारमध्ये उदंतपूर येथे व गंगेच्या काठी विक्रमशीला येथे दोन विद्यापीठे स्थापन करण्यांत आली. या ठिकाणी मोठमोठे ग्रंथसंग्रह स्थापन करण्यांत आले. या विद्यापीठांतून तंत्र-वाङ्मयाचेच विशेष अध्ययन केले जाई. या कालांत तिबेट आणि बंगाल, यांमधील वाङ्मयाच्या मतप्रणालींत एक प्रकारचे साम्य आढळून येते. या विद्यापीठांत तिबेटी भिक्षूंनी तिबेटी भाषेत संस्कृत ग्रंथांची भाषांतरे केली. तिबेटी भाषेतील ग्रंथसंग्रह फारच समृद्ध आहे. अनेक संस्कृत ग्रंथांची भाषांतरे उपलब्ध झाल्यामुळे तिबेटचा ग्रंथसंग्रह लवकरच सुसंपन्न असा बनला. उदंतपुरी येथील ग्रंथालय तेथील

प्राचीन ग्रंथालये

विहारांतील देवालयांत होतें. या ग्रंथालयाची मांडणीहि नालंदा त्रिधापीठांतील ग्रंथालयाहून बरीच सुंदर अशी होती. कालांतरानें बखत्यार खिलजीच्या सेनापतीनें १२०२ मध्ये हा ग्रंथसंग्रह अग्निसात केला. मुसलमानांचें अतिक्रमण व छळ असह्य झाल्यामुळे ह्या ठिकाणचे बुद्धभिक्षु पळून गेले आणि त्यांनीं नेपाळ व तिबेट या प्रदेशाच, आश्रय घेतला.

मद्रास इलाख्यांत गुंतून जिल्ह्यांत मालनड तालुक्यांत कृष्णेच्या मुखाजवळ नागार्जुन-कोंडा या गांवाजवळ बुद्धकालीन अवशेष सध्यां बरेच सांपडत आहेत. तिसऱ्या व चौथ्या शतकांत आंध्र प्रांताधिपति ' इखाकु ' राजकुलाच्या काळचे बौद्ध विहार सांपडले आहेत. याच ठिकाणच्या एका बौद्धस्तूपांत भगवान् बुद्धाची रक्षा असलेला करंडकहि उत्खननांत सांपडला. हाच करंडक सारनाथच्या नवीन ' मूलगंधकुटी ' विहाराला हिंदुस्थान सरकारनें थोड्या दिवसापूर्वीं सन्मानपूर्वक दिला.

हिंदुस्थानांतील प्राचीन हिंदु व बौद्ध संस्कृति दिवसानु-दिवस जास्त प्रकाशांत येत आहे. गेल्या १५।२० वर्षांत हिंदुस्थानच्या चाऱ्ही कोपऱ्यांतील संशोधनयोग्य भागांत उत्खनन करून प्राचीन अवशेष मिळत आहेत. त्यांचें संरक्षण

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

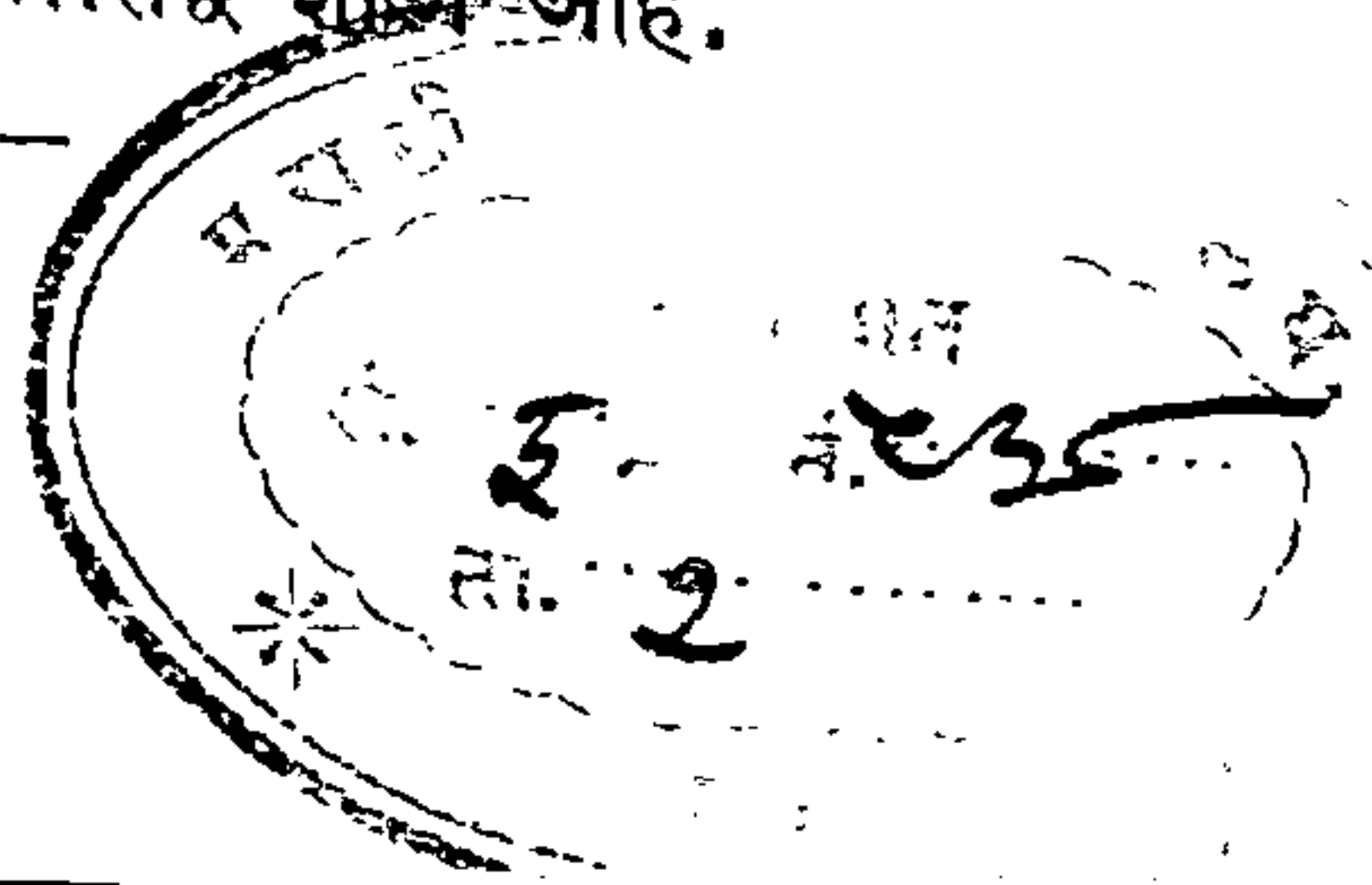
करण्यासाठी स्वतंत्र पुराणवस्तु-संग्रहालये स्थापन केली जात आहेत. नवीन पद्धतीने हिंदी पुराणवस्तुसंग्रहालयांची पाहणी नुकतीच पाश्चात्य तज्ज्ञांनी केली व प्राचीन अवशेष रक्षण करण्यासाठी त्यांनी योग्य ते उपाय सुचविले आहेत. एवढ्या मोठ्या प्रचंड विस्ताराच्या आणि प्राचीन संस्कृतीने अत्यंत श्रेष्ठ अशा भूमीत अवघी ११० पुराणवस्तुसंग्रहालये आहेत. पाश्चात्य देशांतील पुराणवस्तुसंग्रहालयांच्या मानाने ही संख्या फारच अपुरी आहे. जर्मनीत एका वस्तुसंग्रहालयामार्गे २९००० लोकवस्ती हे प्रमाण आहे; पण अमेरिकेत हे प्रमाण ९५००० लोकवस्तीस एक वस्तुसंग्रहालय असे आहे. तसेच इजिप्तमध्ये ९ लाख लोकवस्तीस एक पुराणवस्तुसंग्रहालय हे प्रमाण पडते. मात्र हिंदुस्थानांतील ३५ लाख लोकवस्तीस एक पुराणवस्तुसंग्रहालय हे प्रमाण आहे. यावरून हिंदुस्थानांत अशा अधिक उपयोगी पुराणवस्तुसंग्रहालयांची आवश्यकता आहे हेच सिद्ध होते. प्राच्य-विद्यासंशोधक डॉ. कालीदास नाग यांनीही हाच निष्कर्ष एका ठिकाणी काढला आहे. ते म्हणतात की, “जगांतील ८००० पुराणवस्तुसंग्रहालयांपैकी ६५०० संग्रहालये युरोप-अमेरिकेत आहेत. त्यांतहि जर्मनी व अमेरिका

प्राचीन ग्रंथालये

या दोन देशांत प्रत्येकीं १५०० संग्रहालये आहेत. हिंदुस्थानांत मात्र अशा उपयुक्त संस्था ९० हून अधिक नाहीत. ”

प्राचीन जैनवाङ्मय-सेवक :

बुद्धकालानंतर आस्थेनें ग्रंथसंग्रह करण्यांत जैनधर्मीयांनीं हि फारच परिश्रम केले. बुद्धधर्माबरोबरच हिंदुस्थानांत जैनधर्माची प्रगति होत होती. जैनधर्माचार्यांनीं संस्कृत ग्रंथांचें सूक्ष्म अध्ययन केलें आणि मोठमोठीं ग्रंथालये स्थापन केलीं. गुजराथ, काठेवाड आणि राजपुताना या भागांत जैनधर्माचा विशेष प्रकर्ष झालेला दिसतो, आणि पाटण, जेसलमीर, सुरत, खंबायत, भाटणेर, अहमदाबाद, वगैरे प्रमुख ठिकाणीं जैनधर्माचार्यांनीं “ जैन भारतीय भांडारें ” अर्थात् ग्रंथसंग्रह स्थापन केले. आज इतक्या वर्षांच्या कालावधीनंतरहि वरील ठिकाणचे ग्रंथभांडार सुरक्षित असून जैनांच्या संस्कृतिसंवर्धनाची आस्था दर्शवीत आहे. वरील कांहीं भांडारांत १००००० वर हस्तलिखितें आहेत. बडोदें संस्थानांतील पाटण येथील जैनभांडारांत अकराव्या व बाराव्या शतकांतील हस्तलिखित ग्रंथ सुरक्षित ठेवलेले असून त्या हस्तलिखित ग्रंथांची मोजणीहि करण्यांत आली आहे. या ग्रंथभांडारांतील हस्तलिखितांची सूची बडोदें सरकारच्या प्राच्य विद्यामंदिरातर्फें प्रसिद्ध झाली आहे.

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

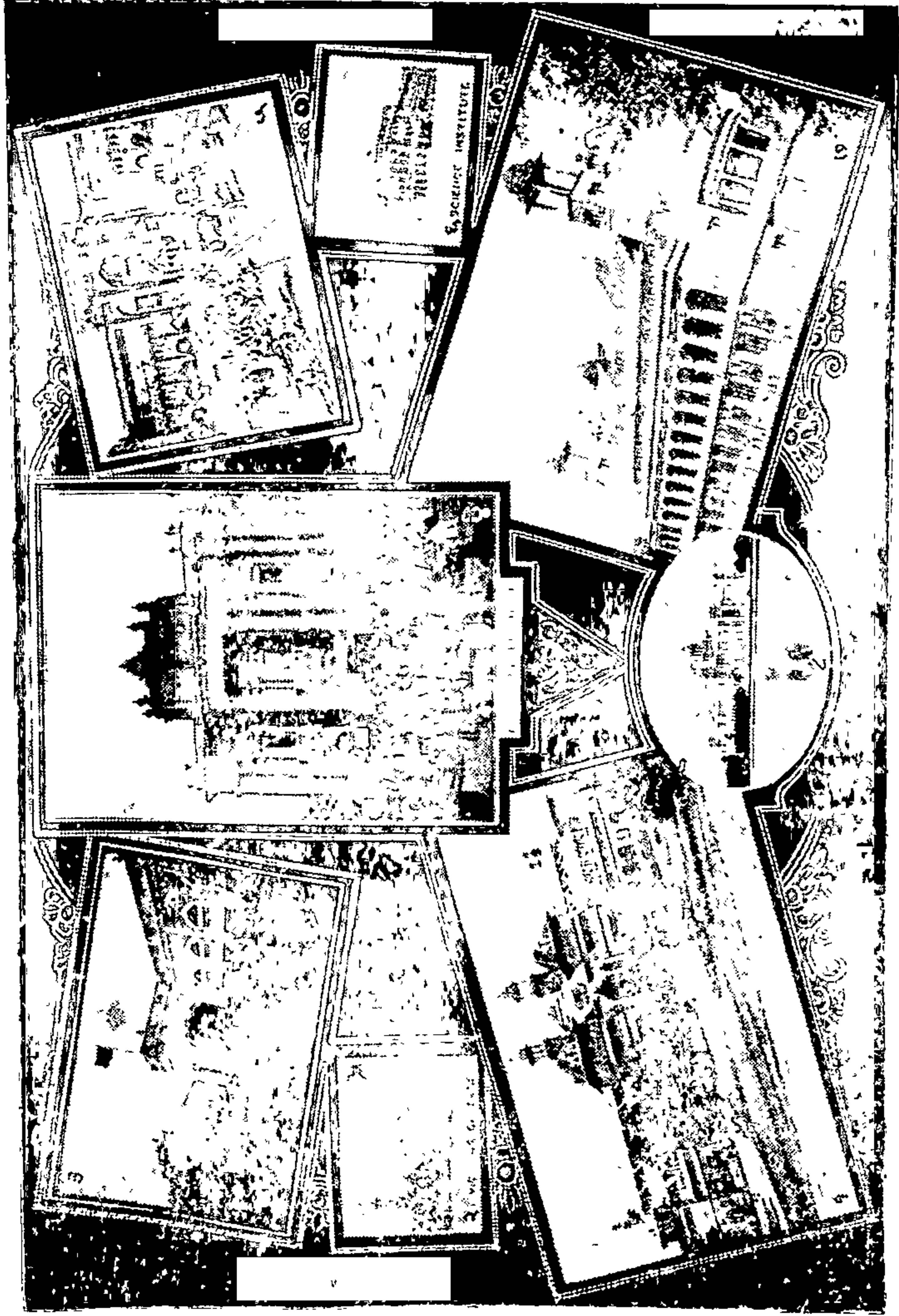
जैनांच्या प्रत्येक उपाश्रयांत धर्मग्रंथ असलेच पाहिजेत असा दंडक ठरलेलाच होता. हेमाचार्यांनी स्थापन केलेल्या जैनभांडाराचा शोध कर्नल टॉड यांनी लाविला. हीं ग्रंथभांडारें नगरांतील जैन पंचांच्या आणि नगरशेटजींच्या ताब्यांत असत. थराड येथील जैनग्रंथालय उत्तर गुजराथमध्ये फार नामांकित समजलें जातें. पाटण येथील ग्रंथभांडाराच्या खालोखाल दुसरा महत्त्वाचा जैन ग्रंथसंग्रह जेसलमीर येथील पारसनाथ मंदिरांत आहे. अकराव्या शतकांत होऊन गेलेल्या धारच्या भोजराजाच्या राजवाड्यांत एक उत्तम धर्मग्रंथांचा संग्रह होता. राजघराण्यांत स्थापन करण्यांत आलेला हाच पहिला ग्रंथसंग्रह असावा. सिद्धार्थानें माळवा जिंकल्यावर हा अमोल ग्रंथसंग्रह त्याच्या हातांत आला. तेव्हां त्यानें आपल्या अनिलवाड नगरांत या ग्रंथसंग्रहाचें स्थानांतर केलें. हा ग्रंथसंग्रह पुढें इतिहासांत प्रसिद्ध झाला आहे. चालुक्य राजघराण्यांतील विशालदेव (१२४२ ते १२६२) राजानेंहि ' भारतीभांडार ' स्थापन केल्याचा उल्लेख सांपडतो.

संस्थानिकांचीं ग्रंथालये :

हिंदुस्थानांतील सध्यांच्या निरनिराळ्या संस्थानिकांनीं आप-
आपल्या राजधानींत कित्येक समृद्ध अशीं ग्रंथालये स्थापन केलीं

बिहडुस्थानाताल काहा पुराणवस्तुसंग्रहालय—

१. भवानी चित्रवस्तु-संग्रहालय डौथ २. राणीचा बाग, मुंबई ३. पुराणवस्तुसंग्रहालय, बडोदे ४. पुराणवस्तुसंग्रहालय, बंगलोर ५. प्रिन्स ऑफ वेल्स रक्षु द्वियम, मुंबई ६. सायन्स इन्स्टिट्यूट, मुंबई ७. मिक्चर गॅलरी, बडोदे ८. विक्कटोरिया

ग्रंथालयांतिल अंतर्भाग—

१. न्यूयॉर्क ग्रंथालय. २. व ३. वाडिया ग्रंथालय (फर्ग्युसन कॉलेज), पुणे.

प्राचीन ग्रंथालये

आहेत. मारवाड, अलवार, जयपूर, जोधपूर, बिकानेर, काश्मीर-जम्मू, बडोदे म्हासूर, तंजावर या ठिकाणचे ग्रंथसंग्रह महत्त्वाचे आहेत. जेसलमीर ग्रंथालयांत दुर्मिळ असे १८०० संस्कृत हस्तलिखित ग्रंथ आहेत. या ग्रंथालयांतील प्राचीन संस्कृत काव्यग्रंथ आणि धर्मशास्त्र या विषयांचा अपूर्व संग्रह आहे. यांतील कित्येक हस्तलिखिते भूर्जपत्रावर लिहिलेली आहेत. बिकानेरमधील ग्रंथसंग्रहालयांत १४०० हस्तलिखिते व भाटणेर ग्रंथसंग्रहालयांत ८०० जुने ग्रंथ आहेत. काश्मीर व नेपाळ येथील अधिपतींनी पुष्कळ पैसा खर्च करून कित्येक दुर्मिळ संस्कृत ग्रंथ संपादन केले आहेत. या दृष्टीने पाहतां नेपाळ दरबारच्या ग्रंथसंग्रहांत ५००० वर ताडपत्रावर लिहिलेले ग्रंथ आहेत. तंजावर येथील सफोजी महाराजांनी सोळाव्या शतकांत स्थापन केलेली ग्रंथशाळा 'सरस्वती महाल' आज मद्रास इलाख्यांत सहज डोळ्यांत भरण्याजोगी आहे.

त्याशिवाय राजशाही, मैमनसिंग, पबना, तिरहत (ओरिसा), शृंगेरी, म्हासूर, बनारस येथील प्रसिद्ध देवालयांत आणि मठांत धार्मिक ग्रंथ संग्रहित करण्यांत आले आहेत.

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

आहेत. यासंबंधांत कोणीतरी जास्त संशोधन करून हा ग्रंथ-संग्रह सुव्यवस्थित करून तो हिंदुस्थानांतच राहिल अशा प्रकारची खटपट केली पाहिजे.

३

प्राचीन हिंदी हस्तलिखितालयें

गेल्या प्रकरणांत हिंदुस्थानांतील व हिंदुस्थानाबाहेरील प्राचीन ग्रंथालयांचें सिंहावलोकन केलें आहे. आतां या प्रकरणांत हिंदुस्थानांतील प्राचीन दुर्मिळ हस्तलिखित ग्रंथसंग्रहाबद्दल लिहावयाचें आहे. हिंदुस्थानांतील हस्तलिखित ग्रंथांच्या सुरक्षिततेबद्दल आणि संरक्षणाबद्दल प्राचीन हिंदी राजेरजवाड्यांनीं ज्याप्रमाणें परिश्रम घेतले त्याप्रमाणें ब्रिटिश सरकारनें कोणत्याहि प्रकारची काळजी घेतली नाहीं, ही गोष्ट इतिहास-संशोधकांस नव्यानें सांगण्याची जरूरी नाहीं. हिंदुस्थानांत शत-कानुशतके सुरक्षित राहिलेले हस्तलिखित ग्रंथ हिंदुस्थानाबाहेर परकीयांनीं न्यावेत आणि या कार्मीं प्रत्यक्ष हिंदी लोकांनीं अक्षम्य बेफिकीरी दाखवून केवळ द्रव्याच्या लोभास बळी पडावें आणि परंपरागत प्राप्त झालेल्या साहित्यधनास पारखें व्हावें, हें अत्यंत चमत्कारिक होय. हिंदुस्थानांतील मध्ययुगीन विद्याविभूषित घराण्यांत पुष्कळ ठिकाणीं हस्तलिखित ग्रंथसंग्रह विखुरलेला होता. इंग्रज, डच, फ्रेंच, अमेरिकन आणि जर्मन प्रवासी स्वदेश-

मुस्लिम ग्रंथालये :

यानंतर मुसलमान अमदानीस प्रारंभ होतो. मुसलमान राजे प्रथम संस्कृतिविमुख असत होते. परंतु सुशिक्षित ज्ञानसंपन्न अशा अरब लोकांच्या सान्निध्याने त्यांनाहि वाङ्मयाची गोडी लागत गेली; आणि पुढे ते साहित्यिकांचे पोशिंदे होण्यांत आपणांस धन्य मानू लागले. सुलतान जलालउद्दीन खिलजी याने आपल्या राजवाड्यांत एक ग्रंथसंग्रहालय स्थापन केले आणि अमीर खुश्रू यांस त्याने ग्रंथशालाधिकारी नेमिले. निजामुद्दीन अवलिया याचा ग्रंथसंग्रह नमुनेदार होता असे म्हणतात. पंधराव्या शतकांत बहामनी राज्यांतील महंमद गावस नांवाच्या मंत्र्याने एक ग्रंथसंग्रहालय निर्माण केले. बिदर येथील शिक्षणकेंद्राला हे ग्रंथालय जोडण्यांत आले होते. बहामनी राजांनी अहमदनगर येथे एक उत्तम ग्रंथालय स्थापन केले होते. विजापूरच्या आदिलशाही राजांनी आपल्या राजधानींत ग्रंथसंग्रहालये स्थापन केली होती. हुमायून बादशहा जेव्हां दुसऱ्या वेळीं तख्तनशीन झाला तेव्हां त्याने आपल्या 'शेरमंडल' या क्रीडास्थानाचे ग्रंथालय बनविल्याची माहिती मिळते. अकबर बादशहाचे धर्मप्रेम प्रसिद्धच आहे. त्याने जगांतील प्रमुख

प्राचीन ग्रंथालये

धार्मिक पुढ्यांची परिषद् बोलाविली आणि सर्व धर्मातील ग्रंथांचा स्वतः परिचय करून घेतला. त्याने आपल्या ग्रंथालयांत महत्त्वाच्या सर्व ग्रंथांचा समावेश केला होता. त्याच्या ग्रंथालयांतील ग्रंथसंपत्ति विषयवारीने विभागण्यांत आली होती. बाबरच्या कारकीर्दीत अफगाण गाझीखान याने एक उत्तम ग्रंथालय स्थापन केले होते व या ग्रंथालयांतून बंदिवासांत पडलेल्या हुमायून आणि कामरान यांना वाचण्याकरितां ग्रंथ पुरविले होते. अगदीं आधुनिक कालाकडे जरी आपण दृष्टिक्षेप केला, तरी हैद्राबाद, रामपूर, भोपाळ वगैरे सुसंपन्न आणि पुढारलेल्या मुसलमानी संस्थानाधिपतींनीं ग्रंथालये स्थापण्याला उत्तेजन दिले आहे आणि आपल्या संस्थानांतील प्राचीन हस्तलिखित ग्रंथ एकत्र करून त्यांनीं या ग्रंथसंपत्तीचे संरक्षण करण्याचें कार्य चालविलें आहे, ही अत्यंत आनंदाची गोष्ट आहे.

हैद्राबाद संस्थानांतील मि. सैयद ए. बिलग्रामी या सद्गृहस्थांनीं आपल्या घराण्यांत आज कित्येक दिवस पुरातन ग्रंथ संरक्षण करण्याचें कार्य चालविलें आहे. या वैयक्तिक ग्रंथालयांत कित्येक अलौकिक, नाविन्यपूर्ण व आश्चर्यजनक ग्रंथ

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

आहेत. यासंबंधांत कोणीतरी जास्त संशोधन करून हा ग्रंथ-संग्रह सुव्यवस्थित करून तो हिंदुस्थानांतच राहिल अशा प्रकारची खटपट केली पाहिजे.

३

प्राचीन हिंदी हस्तलिखितालयें

गेल्या प्रकरणांत हिंदुस्थानांतील व हिंदुस्थानाबाहेरील प्राचीन ग्रंथाख्यांचें सिंहावलोकन केलें आहे. आतां या प्रकरणांत हिंदुस्थानांतील प्राचीन दुर्मिळ हस्तलिखित ग्रंथसंग्रहाबद्दल लिहावयाचें आहे. हिंदुस्थानांतील हस्तलिखित ग्रंथांच्या सुरक्षिततेबद्दल आणि संरक्षणाबद्दल प्राचीन हिंदी राजेरजवाड्यांनीं ज्याप्रमाणें परिश्रम घेतले त्याप्रमाणें ब्रिटिश सरकारनें कोणत्याहि प्रकारची काळजी घेतली नाहीं, ही गोष्ट इतिहास-संशोधकांस नव्यानें सांगण्याची जरूरी नाहीं. हिंदुस्थानांत शत-कानुशतकें सुरक्षित राहिलेले हस्तलिखित ग्रंथ हिंदुस्थानाबाहेर परकीयांनीं न्यावेत आणि या कामीं प्रत्यक्ष हिंदी लोकांनीं अक्षम्य बेफिकीरी दाखवून केवळ द्रव्याच्या लोभास बळी पडावें आणि परंपरागत प्राप्त झालेल्या साहित्यधनास पारखें व्हावें, हें अत्यंत चमत्कारिक होय. हिंदुस्थानांतील मध्ययुगीन विद्याविभूषित घराण्यांत पुष्कळ ठिकाणीं हस्तलिखित ग्रंथसंग्रह विखुरलेला होता. इंग्रज, डच, फ्रेंच, अमेरिकन आणि जर्मन प्रवासी स्वदेश-

---

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

बांधवांचें आर्थिक साहाय्य घेऊन हिंदुस्थानांत फिरत आणि इकडील संस्कृति, व्यापार, उद्योगधंदे वगैरेबद्दल स्वदेशीं माहिती पुरवीत. याचा व्हावयाचा तोच अनिष्ट परिणाम झाला.

हस्तलिखितसंग्रहांची उपेक्षा :

कित्येक परकीय तज्ज्ञांनीं हिंदुस्थानांतील ग्रंथसंपत्ति आपल्या देशीं वाहून नेण्याचा प्रथम पुष्कळ प्रयत्न केला. अधिकाऱ्यांनीं या बाबतींत तटस्थतेचें धोरण स्वीकारल्यामुळें, बरेंच दुर्मिळ हस्तलिखित ग्रंथ इंग्लंडमध्ये, जर्मनींत आणि फ्रान्समध्ये गेले. एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभीं हिंदुस्थान सरकारनें आणि प्रांतिक सरकारांनीं विद्याभिवृद्धीकडे लक्ष दिलें आणि संस्कृत पाठशाळा सुरू केल्या. परंतु हिंदुस्थानांतील संस्कृत व तज्जन्य भाषेतील हस्तलिखित ग्रंथ सुरक्षित ठेवण्याची जरूरी आहे, ही कल्पनाहि सरकारला शिवूं शकली नाहीं. यामुळें हिंदुस्थानांत असलेल्या खाजगी हस्तलिखित ग्रंथसंग्रहाकडे सरकारचें दुर्लक्षच झालें असें म्हणावयास हरकत नाहीं. संस्कृताध्ययन करणाऱ्या हिंदी तरुणांस या संबंधांतील सरकारचें धोरण जर समजून येईल तर त्यांना सरकारच्या तिऱ्हाइतपणाच्या धोरणाबद्दल आश्चर्य वाटल्याखेरीज राहणार नाहीं. हिंदुस्थानां-

---

प्राचीन हिंदी हस्तलिखितालयें

तून प्राचीन ग्रंथसंग्रह कसा परदेशीं जात चालला होता, याची हक्कित फारच हृदयभेदक अशी आहे. ही ग्रंथसंपत्ति कोणत्याना कोणत्यातरी उपायानें भरतखंडांतून परदेशीं न्यावयाची असें परकीयांचें एकमत झालें होतें कीं काय अशी शंका पुष्कळ वेळां आल्यावांचून राहत नाहीं. या कार्मीं परदेशच्या राजकीय सत्तेनें हि मदत केल्यास आढळून येतें.

याप्रकारें आज कित्येक हस्तलिखित ग्रंथ हिंदुस्थानांत राहण्याऐवजीं परदेशी ग्रंथालयांना भूषवीत आहेत. ब्रिटिश म्युझियम व इंडिया ऑफिस लायब्ररी यांमध्ये चालून गेलेल्या हस्तलिखितांचा हिंदी लोकांना आजहि उपयोग करून घेतां येईल, परंतु इतर देशांत गेलेला ग्रंथसंग्रह मात्र, वाटेल तेव्हां उपयोगी पडेल असें नाहीं. प्रत्येक देशांत अशा रीतीनें हिंदुस्थानांतून नेलेला ग्रंथसंग्रह पुनः त्या त्या देशांत परत पाठवावा, निदान त्या देशांतील जनतेला ग्रंथसंग्रह उपयोगी पडावा अशी कांहींतरी व्यवस्था राष्ट्रसंघानें करावयास पाहिजे.

हिंदुस्थान सरकारचें धोरण :

अशा रीतीनें बरीच वर्षे तटस्थपणानें आणि निष्क्रियतेनें घालविल्यानंतर प्राचीन ग्रंथ-संवर्धनासाठीं कांहींतरी सरकारनें

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

करावें असें ठरलें. १९११ मध्ये हिंदुस्थान सरकारनें सिमला येथे प्रांतिक अधिकाऱ्यांचीं एक परिषद् भरविली आणि पाश्चात्य ज्ञानसंवर्धनाच्या कामीं कोणते उपाय योजावेत या संबंधांत विचारविनिमय केला. विखुरलेले संस्कृत हस्तलिखित ग्रंथ एकत्र जमविण्यासाठीं कलकत्यासारख्या ठिकाणीं एक मध्यवर्ति भारतीय संस्था काढावी असेंहि या वेळीं ठरलें. ही योजना पुढें जरी फलद्रूप झाली नाही, तरी या योजनेवर ऊहापोह करणाऱ्यांच्या प्रयत्नाला निदान विरोध तरी करावयाचा नाही असें ठरलें. सध्यां स्थानिक कार्यकर्त्यांना यामुळे उत्तेजन मिळालें आणि दहाबारा ठिकाणीं हिंदुस्थानांत सुसंपन्न असे ग्रंथसंग्रह पुढें अस्तित्वांत आले.

मुंबई सरकारनें कांही वर्षांपूर्वीं हस्तलिखितें शोधून काढण्यासाठीं विशेष परिश्रम केले आणि अशा तऱ्हेनें संग्रहित केलेला बहुमोल ग्रंथसंग्रह सरकारनें आपण होऊन पुणे येथील 'भांडारकर प्राच्य विद्यासंशोधनमंदिरा'च्या ग्रंथालयांत ठेवण्यास दिला. असेंच प्रयत्न इतर प्रांतांतूनहि करण्यांत आले आहेत. हस्तलिखितांची नोंद :

प्रस्तुत ठिकाणीं हिंदुस्थानांतील प्रमुख हस्तलिखित-ग्रंथा-

प्राचीन हिंदी हस्तलिखितालयें

ल्यांची माहिती जिज्ञासूंना बरीच उपयुक्त होईल. प. वा. डॉ. हरप्रसाद शास्त्री यांनीं लाहोर येथे भरलेल्या प्राच्य विद्या परिषदेच्या वेळीं सांगितले कीं, हिंदुस्थानांतील हस्तलिखित ग्रंथांची एका अर्थानें १८५७ च्या बंडानंतर लूटच झाली आहे. कित्येक हस्तलिखितांचा नाशहि झाला आहे. मूळ हस्तलिखितांच्या मालकांच्या वंशजांना हस्तलिखितांची किंमत न कळल्यामुळे कित्येक बहुमोल ग्रंथ नष्ट झाले व त्यांपैकी काहीं पुणे, मद्रास, कलकत्ता, बनारस, बडोदे वगैरे ठिकाणीं याच ग्रंथसंग्रहांचा संग्रह करण्यांत आला. पुण्याच्या भांडारकर प्राच्य विद्यासंशोधनमंदिरांत २०००० वर हस्तलिखित ग्रंथ आहेत. पूज्यस्मृति डॉ. बुल्हर, किल्होर्न, डॉ. भांडारकर प्रभृति संस्कृतज्ञांच्या साहाय्यानें हा ग्रंथसंग्रह करण्यांत आला आहे. मद्रास येथील प्राच्य हस्तलिखित ग्रंथालयांत सुमारे २३००० ग्रंथसंग्रह आहे. त्यांतील निम्मे ग्रंथ संस्कृत भाषेंत असून, बाकीचे तेलगु व तामीळ भाषेंत आहेत. अड्यार येथील थिऑसफिकल सोसायटीचा ग्रंथसंग्रह जगांत अत्यंत नांवाजलेला असाच आहे. कलकत्त्याच्या आशियाटिक सोसायटीच्या लायब्ररींत सुमारे १४००० संस्कृत

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

हस्तलिखिते आहेत. त्याशिवाय सुमारे ६००० हस्तलिखिते अरबी व फारशी भाषेत आहेत.

बनारस येथील संस्कृत कॉलेजचा ग्रंथसंग्रह अप्रतिम आहे. या सर्व ग्रंथसंग्रहालयांत संस्कृत ग्रंथांचे संख्याधिक्य आहे. या ग्रंथालयांपैकी काहीं फारशी आणि अरबी ग्रंथ टिपू सुलतानच्या श्रीरंगपट्टण येथील ग्रंथसंग्रहालयांतील आहेत, ही गोष्ट नमूद करण्यासारखी आहे. पाटणा येथील प्रसिद्ध ग्रंथालयांत तत्रस्थ मुसलमान राजांच्या संग्रहांतील कित्येक दुर्मिळ ग्रंथ आहेत. हा ग्रंथसंग्रह जगांतील वांखाणलेल्या अगदीं मोजक्या ग्रंथालयांतच समजला जातो. या ग्रंथसंग्रहांत अत्यंत दुर्मिळ अशी कुराणाची एक प्रत आहे.

परदेशांतील हिंदी हस्तलिखिते :

गेल्या दोन शतकांत युरोपांत—विशेषतः जर्मनींत—हिंदुस्थानांतील बरीच हस्तलिखिते नेण्यांत आलीं. एकट्या बर्लिन ग्रंथालयामध्येच चाळीस हजारांवर दुर्मिळ हस्तलिखिते संग्रहित केलीं आहेत. बर्लिन ग्रंथालयाच्या खालोखाल लंडनमधील इंडिया ऑफिसच्या ग्रंथालयांत असाच एक महत्त्वाचा हस्तलिखितांचा संग्रह आहे. या ठिकाणीं संस्कृत, फारशी आणि

प्राचीन हिंदी हस्तलिखितालयें

आरबी भाषांतील हस्तलिखितें सुमारे ३५,००० असून त्यांची वर्णनात्मक छापील यादीहि प्रसिद्ध आहे. टिपू सुलतानाचा पाडाव झाल्यावर त्याचा अमोलिक ग्रंथसंग्रह इंग्रज अधिकाऱ्यांनी स्वतःच्या ताब्यांत घेतला आणि त्यांतील दुर्मिळ ग्रंथ विलायतेस पाठवून दिले. यांतील एका दुर्मिळ कुराणाच्या प्रतीवर टिपूनें आपली सही केलेली अद्याप आढळते.

या ग्रंथसंग्रहाल्यांत पाली भाषेंत लिहिलेला व सुवर्णपत्रकावर कोरलेला एक अप्रतिम ग्रंथ आहे.

युरोपमध्ये ठिकठिकाणी संग्रहित केलेल्या हस्तलिखित संग्रहांत खालील हस्तलिखित संग्रह प्रसिद्ध आहेत:—

(१) बर्लिन ग्रंथसंग्रह	४००००
(२) इंडिया ऑफिस ग्रं. सं.	२००००
(३) ऑक्सफर्ड	१६०००
(४) पॅरिस	१२०००

अद्यापि हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या ग्रंथसंग्रहाल्यांत सुमारे दीड लाख हस्तलिखित संग्रह सुरक्षित आहे, ही विशेष समाधानाची गोष्ट आहे.

हिंदुस्थानांतील पुढील विद्यापीठांच्या संग्रहांत हिंदी हस्तलिखितें व ग्रंथ ठेवण्यांत आली आहेत:—

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालयें

(१) अन्नमलाई विद्यापीठ ग्रंथालय, चिदंबरम	२००००
(२) आशियाटिक सोसायटी ग्रंथालय, कलकत्ता	२००००
(३) अलीगढ मुस्लिम वि. ग्रंथालय	२००००
	+४०००
(४) आंध्र वि. ग्रं. बेझवाडा	७०००
(५) अलाहाबाद म्युनिसिपल ग्रंथालय	१०००
(६) आशियाटिक रॉ. सो. ग्रंथालय, मुंबई	१०००००
(७) भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन-मंदिर पुणे सं. मं.	२५०००
(८) बनारस हिंदु विश्वविद्यालय ग्रंथालय	५००००
(९) बनारस संस्कृत कॉलेज ग्रंथालय	
(१०) मुंबई विद्यापीठ ग्रंथ, मुंबई	
(११) कलकत्ता वि. विद्यालय ग्रंथालय, कलकत्ता	
(१२) ढाका विद्यापीठ ग्रंथालय	६००००
(१३) इंपिरियल लायब्ररी, कलकत्ता	२८५०००
(१४) मद्रास विद्यापीठ ग्रंथालय, मद्रास	६७०००
(१५) म्हैसूर विद्यापीठ ग्रंथालय, म्हैसूर	१९०००
(१६) ओरिएंटल लायब्ररी, मद्रास	११५००
(१७) पाटणा हिंदु ग्रंथालय	६०००
(१८) पंजाब वि. विद्यालय ग्रंथालय	६००००
(१९) रंगून बर्नर्ड पब्लिक लायब्ररी	२६०००
	+५०००
(२०) संस्कृत कॉलेज लायब्ररी, कलकत्ता	४०००
(२१) सफोजी सरस्वतीमहाल ग्रंथालय, तंजावर	२५०००

प्राचीन हिंदी हस्तलिखितालयें

---

(२२) अड्यार लायब्ररी, अड्यार	१६०००
(२३) विश्वभारती ग्रंथालय, शांतिनिकेतन	३३०००
	+६०००

उपरिनिर्दिष्ट ग्रंथालयांतील ग्रंथसंग्रहापेक्षां जास्त ग्रंथसंग्रह हिंदुस्थानांत चोहोंकडे विखुरलेला आहे. त्यांतल्या त्यांत बऱ्याच विद्याप्रेमी संस्थानांनीं केवळ संस्कृत भाषाप्रेम म्हणून आपल्या खाजगी ग्रंथसंग्रहांत हस्तलिखितांचाहि संग्रह केला आहे. बडोदे (१३०००), म्हैसूर, नेपाळ (५०००), बिकानेर, जयपूर, जोधपूर (१८०००), काश्मिर, त्रावणकोर, विजयनगरम्, बनारस, जमखंडी, आंध्र, भोर वगैरे संस्थानांच्या अधिपतींनीं दुर्मिळ अशीं हस्तलिखितें आपल्या ग्रंथसंग्रहांत ठेविलीं आहेत.

बडोदे व त्रावणकोर या संस्थानांच्या सुविद्य अधिपतींनीं प्राचीन ग्रंथांचें संशोधन करण्यासाठीं एक स्वतंत्र खातें निर्माण केलें असून योग्य तज्ज्ञांकडून प्राचीन ग्रंथ संशोधित करून ते प्रसिद्ध करण्याचा स्तुत्य उपक्रम आज बरीच वर्षे सुरू केला आहे हें पुष्कळांना माहीत असेलच.

४

अमेरिकेंतील ग्रंथालये

युरोपमध्ये ग्रंथसंग्रहालयाची वाढ प्रथम झाली, तरी ग्रंथालये स्थापन करण्याची जबरदस्त चळवळ अमेरिकेत जितक्या जोराने फोंफावली तितक्या जोराने ती कोठेच वाढली नाही. अमेरिकेंतील ग्रंथालये इतर प्रसिद्ध देशांच्या मानाने अगदी आधुनिक कालांतीलच होत. परंतु आपल्या विशिष्ट परिस्थितीचा फायदा घेऊन इतर चळवळी व व्यापार अमेरिकेने जसा वाढविला त्याप्रमाणे ग्रंथालयेहि अमेरिकन लोकांनी स्वतंत्रपणे वाढविली. अमेरिकेंतील या सर्व प्रगतीचे श्रेय अमेरिकेच्या आर्थिक सुबत्तेलाच दिले पाहिजे. प्राथमिक शिक्षणाप्रमाणे नागरिकांना भावी आयुष्यांत नागरिकत्वाचे सतत शिक्षण देण्याचे एक साधन या दृष्टीने अमेरिकन मुत्सद्यांनी ग्रंथालयांची चळवळ जोरदार केली आणि ग्रंथालयांची स्थापना, रचना आणि कार्यक्षमता वाढविण्याकरितां ग्रंथालयशास्त्राचे सशास्त्र शिक्षण देण्याचे कार्यहि अमेरिकन राष्ट्रानेच प्रथम स्वीकृत केले. ग्रंथालयप्रचार करणारी पहिली ग्रंथालय कार्यकर्त्यांची संस्था—अमेरिकन लायब्ररी असोसि-

---

अमेरिकेंतील ग्रंथालये

एशन—ही असून तिचे एक हजारपेक्षां अधिक सभासद आहेत. त्या संस्थेची स्थापना १८७६ सालीं झाली. ग्रंथालये व ग्रंथालय-कार्यकर्ते यांच्यामधील प्रेमसंबंध द्विगुणित करण्यास या संस्थेचा फार मोठा उपयोग होत आहे. गेलीं बासष्ट वर्षे या संस्थेनें ग्रंथालये व ग्रंथालय-कार्यकर्ते यांच्यामध्ये सतत विचारविनिमय घडवून आणून त्यांचे संबंध दृढ करण्याचें कार्य चालविलें आहे. याच संस्थेनें अमेरिकेंतील ग्रंथालयप्रचारकार्याबरोबरच इतर देशां-तील ग्रंथालयाच्या चळवळीचें पर्यालोचन करण्याचें धोरण ठेविलें आहे, ही समाधानाची गोष्ट आहे.

अमेरिकेचें अग्रेसरत्व :

उद्योगधंदे, व्यापार व राष्ट्रीय संस्कृति यांची प्रगति घडवून आणण्यांत अमेरिका आज अग्रेसर आहे. देशांतील लोकांना वाचनाची गोडी लागावी यासाठीं ग्रंथालय-कार्यकर्त्यांचे प्रयत्न अहर्निश चालले आहेत. प्रत्यक्ष ग्रंथालयांचा प्रसार करण्याच्या कामीं या संस्थेनें पुष्कळ उपयुक्त कामगिरी चालविली आहे. सार्वजनिक कार्यकर्ते अँड्र्यू कानेजी, रसेल व रॉकफेलर यांच्यासारख्या नव-कोट नारायणांनीं या कामीं मोठमोठ्या देणग्या देऊन ग्रंथालयांचें कार्य सुरू ठेविलें आहे. त्यांनीं मोठमोठ्या शहरीं

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

देणग्या देऊन त्या देणग्यांच्या जोरावर ग्रंथालयाकरितां इमारती बांधल्या असून ग्रंथालयांतील पुस्तकांचें वर्गीकरण, विषयवार याद्या आणि इतर आंकडेवार माहिती प्रसिद्ध करण्यालाहि उत्तेजन दिलें आहे. सुप्रसिद्ध रॉकफेलर फंडांतून अमेरिकेंत व इतरत्र मोठमोठीं ग्रंथालये स्थापन झालीं आहेत.

अमेरिकेमध्ये आज सुमारे तीन हजार प्रमुख ग्रंथालयांची नोंद केली आहे. ग्रंथालयशास्त्राचें शिक्षण देणारीं कित्येक स्वतंत्र विद्यालयेहि अमेरिकेंत निघालीं आहेत. कित्येक अमेरिकन विद्यापीठांनीं आपल्या शिक्षणक्रमांत 'ग्रंथालयांचें शिक्षण' हा एक विषय नेमिला आहे. ग्रंथालयांतील कार्यकर्ते म्हणजे केवळ ग्रंथालयांतील ग्रंथसंरक्षण करणारा एक पहारेकरी असा जो पूर्वीचा समज आहे तो समज आतां या नवीन शिक्षणानें फोल ठरला आहे. आजकालच्या ग्रंथालयाचा अधिकारी सुशिक्षित, उपलब्ध होणाऱ्या नवीन ग्रंथांची माहिती असणारा आणि विशिष्ट ग्रंथांचा अभ्यास करणाऱ्या वाचकांना निरनिराळ्या ग्रंथांतील वैशिष्ट्यें दाखवून त्यांच्या अभ्यासास मार्ग दर्शविणारा एक अध्यापक या दृष्टीनेच त्याची योग्यता समजली जाते.

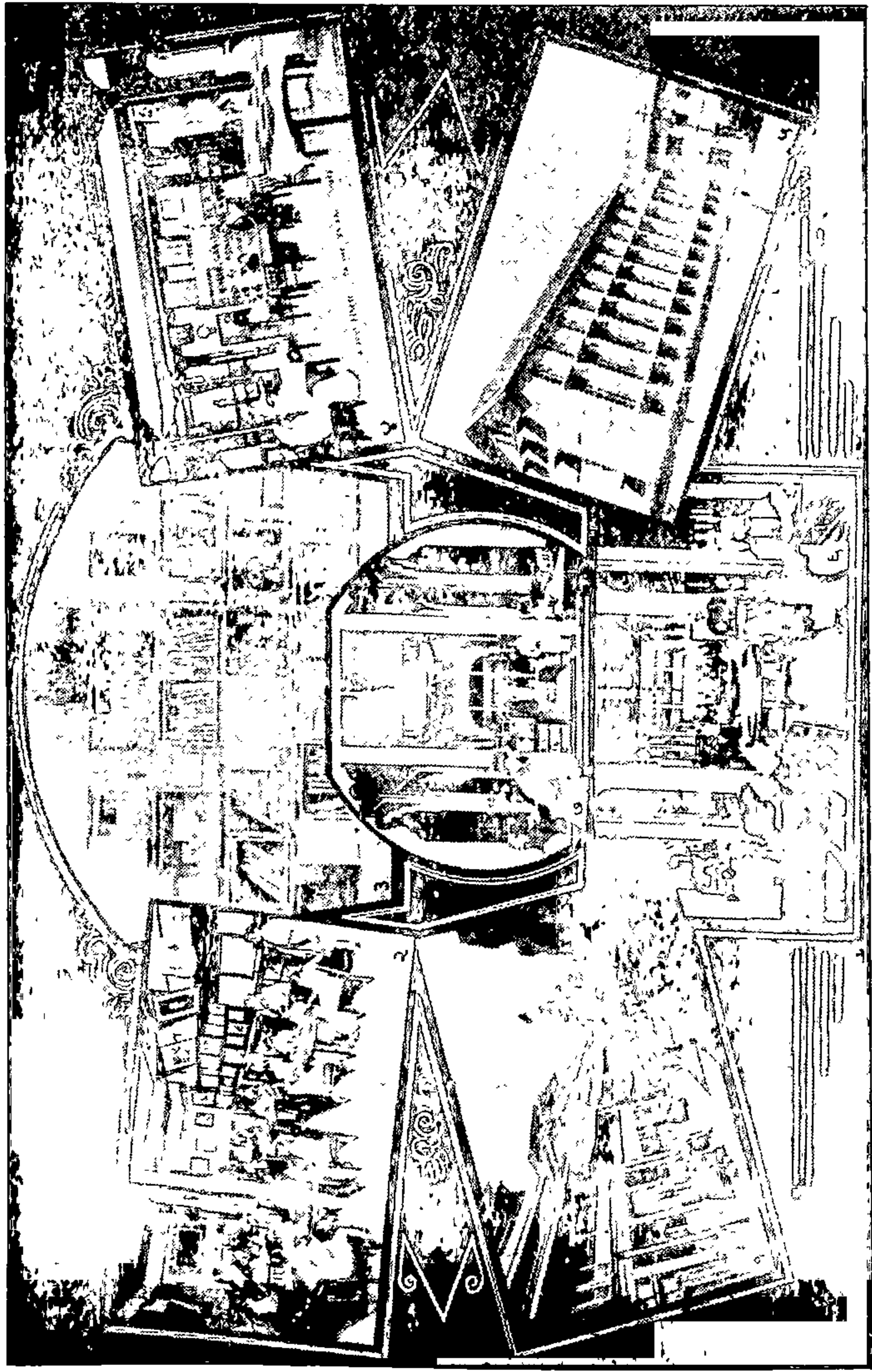
इ. २३६

बडोदें संस्थानचे अधिपति
श्रीप्रंत सर सयाजीराव महाराज गायकवाड

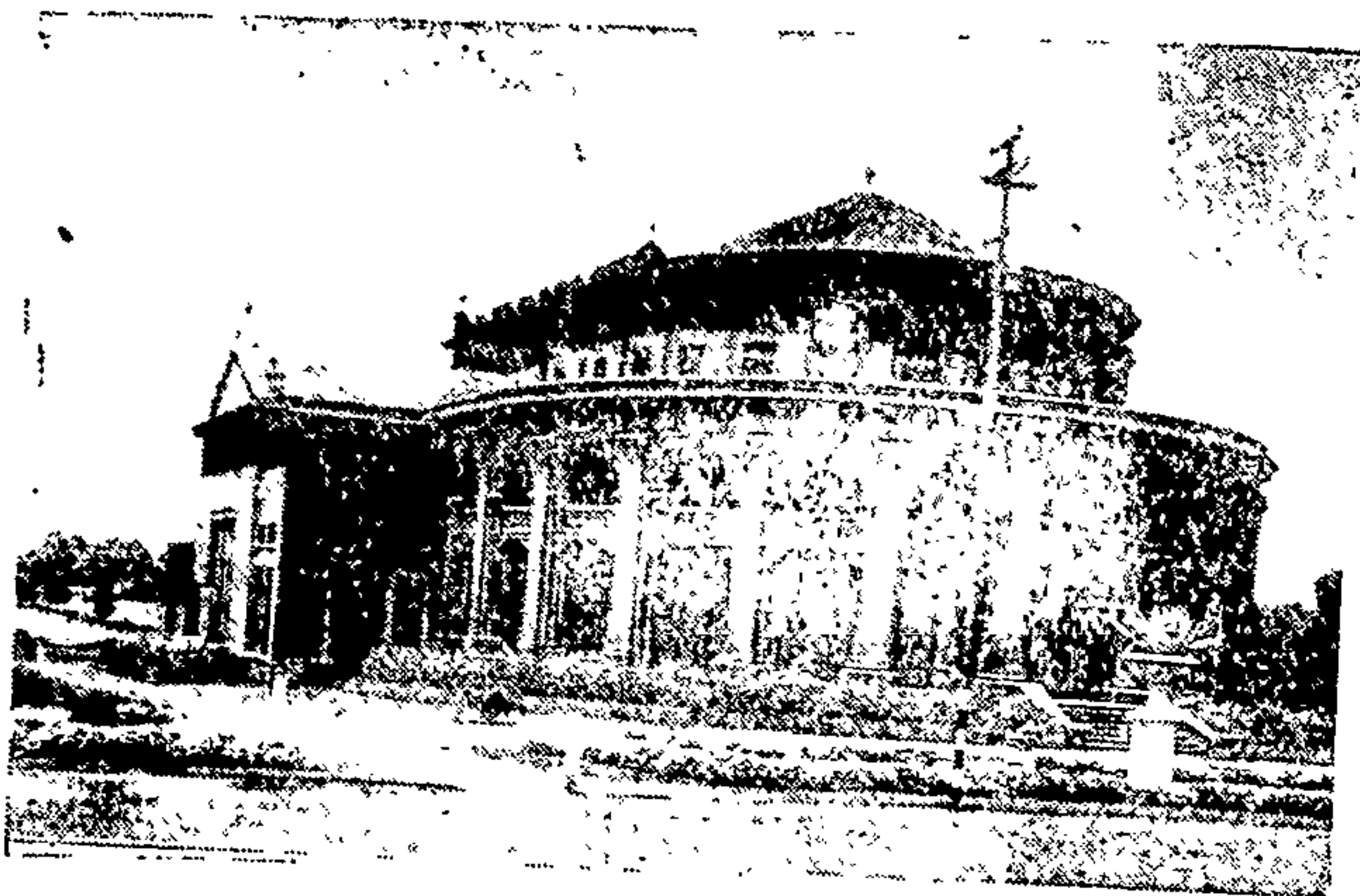

बडोदें येथील ग्रंथालयाचे प्रेरक

बडाई ग्रंथालयांतील विविध दृश्य—

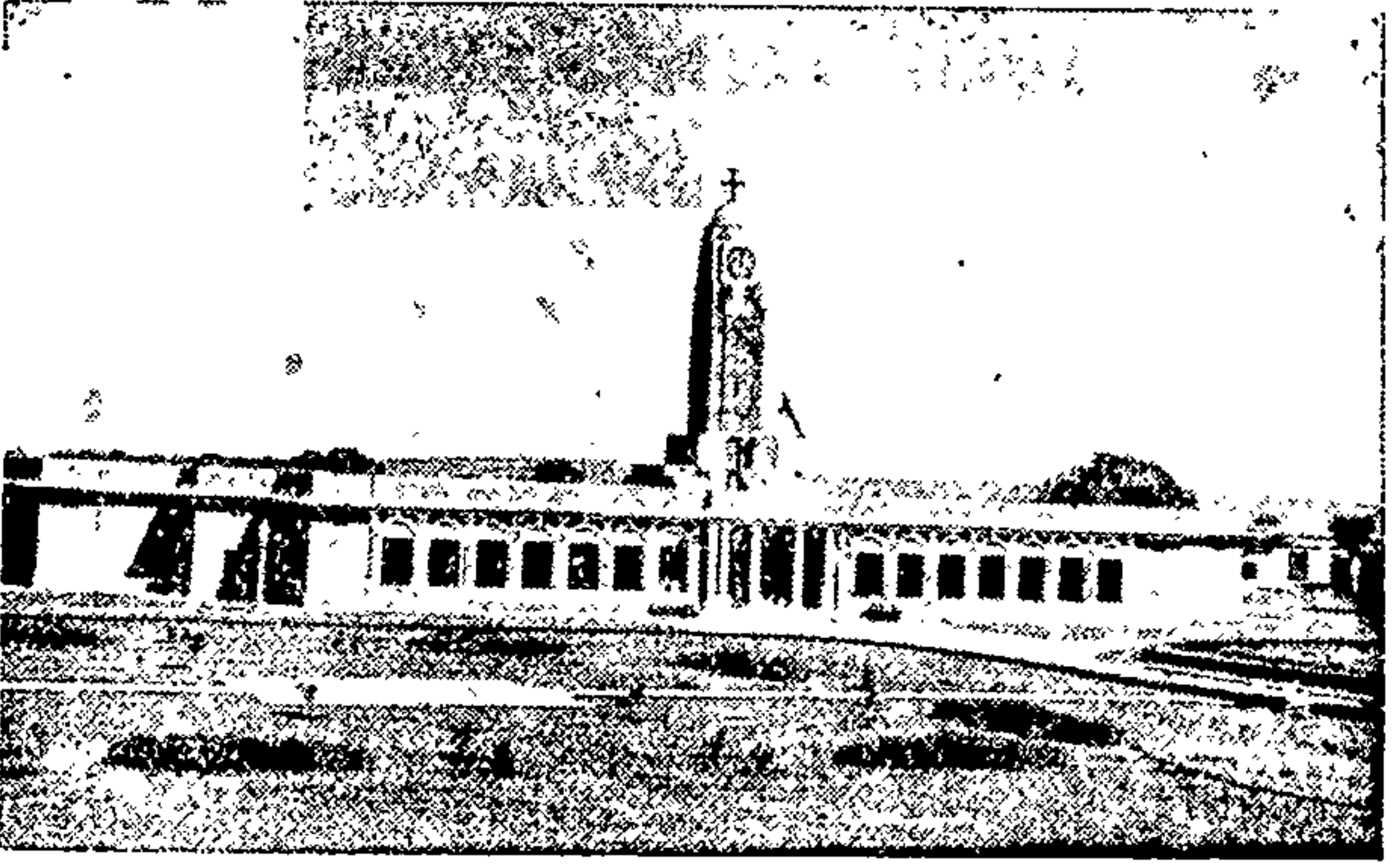
१. मध्यवर्ति ग्रंथालय-प्रवेशद्वार. २. बालविभाग. ३. फिरतें ग्रंथालय-विभाग. ४. महिलाविभाग. ५. मध्यवर्ति ग्रंथालय नवीन इमारत. ६ मध्यवर्ति ग्रंथालय आंतील दृश्य. ७. मध्यवर्ति ग्रंथालय: 'स्तकें' देण्याचें दालन.

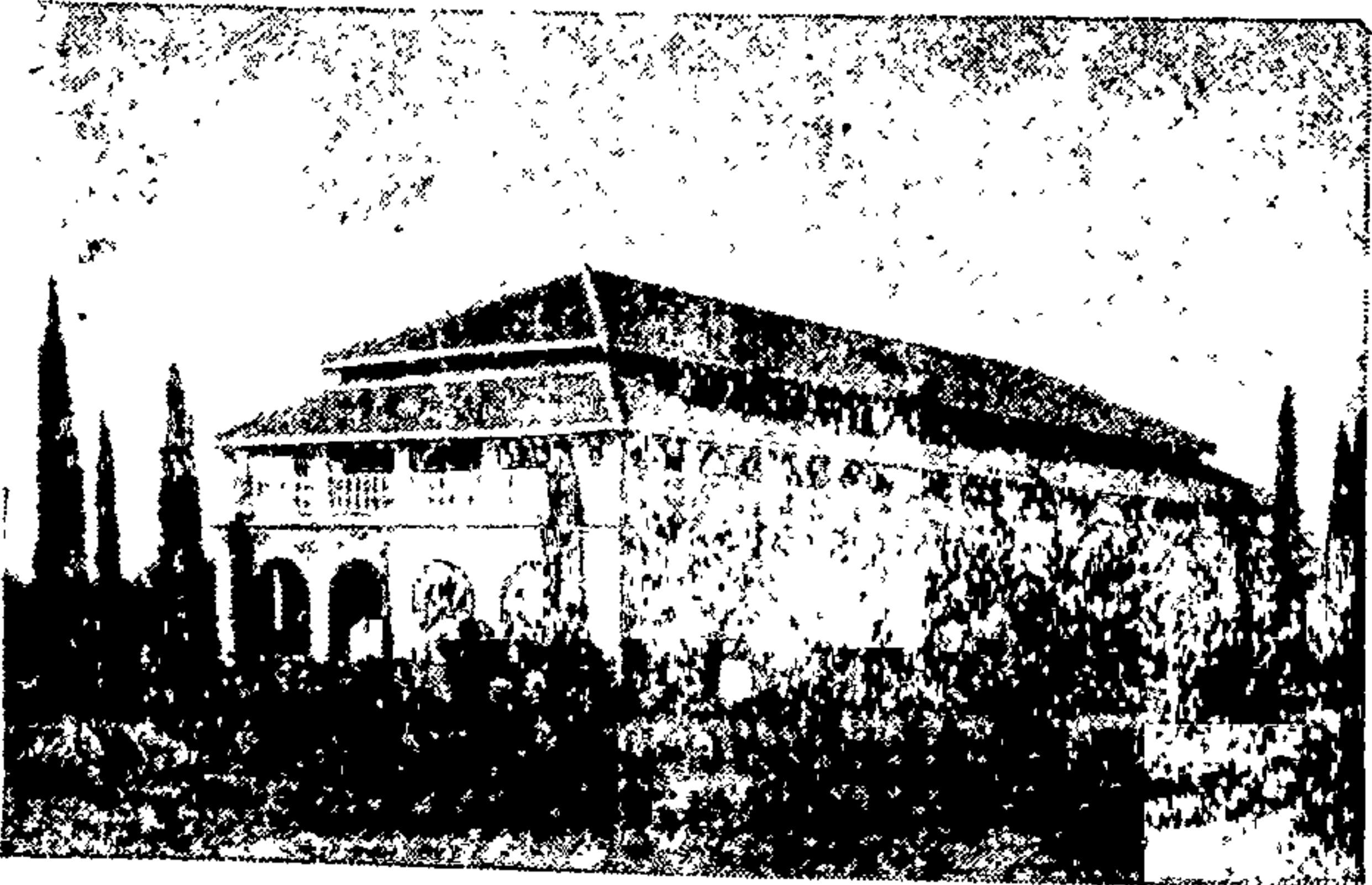
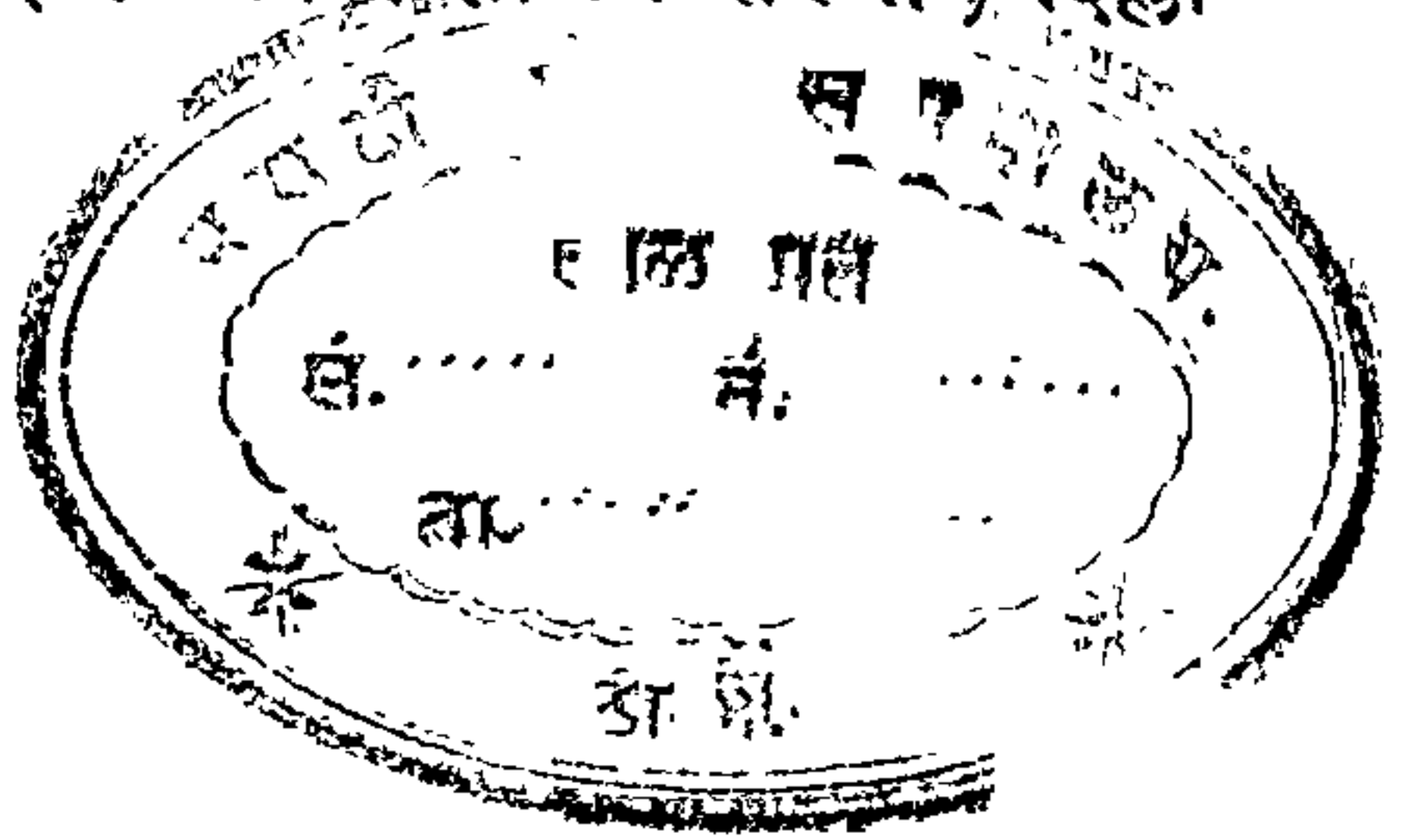
सार्वजनिक ग्रंथालय, वंगलोर

वाडिया ग्रंथालय, फर्ग्युसन कॉलेज, पुणे

लिलिथगो ग्रंथालय (शेतकी संशोधन संस्था) दिल्ली

भारतसेवकसमाज, पुणे (मध्यवर्ति ग्रंथालय)

अमेरिकेंतील ग्रंथालये

अमेरिकेंतील बहुतेक मोठमोठ्या प्रमुख शहरां अनेक ग्रंथालये स्थापन झालीं आहेत. अमेरिकेचें सर्वांत मोठें ग्रंथालय म्हणजे वॉशिंग्टन येथील ' लायब्ररी ऑफ काँग्रेस ' हें होय. या ग्रंथालयांत ५४ लाखांवर पुस्तके आणि सुमारे दहा हजार हस्तलिखिते संग्रहित केलीं आहेत.

अमेरिकेमध्ये सार्वजनिक ग्रंथालयांच्या स्थापनेबरोबर तेथील स्थानिक स्वराज्य-संस्थांनीं ग्रंथालयांच्या स्थापनेला आणि प्रगतीला पोषक असें उत्तेजन दिलें आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांनीं ग्रंथालयांची स्थापना करण्यांत पुढाकार घ्यावयाचा ही एक नवीनच प्रथा अमेरिकेनें पाडली. अमेरिकेनें या संबंधांत एक स्वतंत्र कायदा पास केला आहे. दरवर्षीं या संस्थांनीं आपल्या कराच्या उत्पन्नांतून दर पौंडाला एक पेनी याप्रमाणें रक्कम बाजूला काढून ठेवून ती ग्रंथालयांच्या प्रगतीकरितां खर्च करावयाची अशी कायदानेंच योजना करून ठेविली आहे. थोडक्यांत सांगायचे म्हणजे ग्रंथालयांच्या चळवळींत अमेरिकेनें कल्पनातीत प्रगति घडवून आणली आहे. न्यूयॉर्क, वॉशिंग्टन् आणि बोस्टन या शहरां मोठमोठीं ग्रंथालये स्थापन झालीं असून त्यांचा जनतेला फारच उपयोग होत आहे.

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

बोस्टन येथील मध्यवर्ति ग्रंथसंग्रहालयाची इमारत १८९५ मध्ये बांधण्यांत आली. ही इमारत कलाकुसरीच्या दृष्टीने अत्यंत सुबक अशी समजली जाते. वॉशिंग्टन येथील 'लायब्ररी ऑफ काँग्रेस' ग्रंथालयाच्या इमारतीवर दोन कोट रुपयांपेक्षा जास्त रकम खर्च झालेली आहे.

अमेरिकेतील ग्रंथालयांची चळवळ १८७६ मध्ये सुरू झाली, हे वर एका ठिकाणी लिहिले आहे. या साली अमेरिके-मध्ये पहिली ग्रंथालय-परिषद् भरल्यामुळे ग्रंथालयांच्या चळवळीला प्रारंभ झाला. पुढे १८८३-८४ मध्ये बफेलो येथे अमेरिकेतील ग्रंथालय-संस्थांची परिषद् भरली आणि या परिषदेने ग्रंथालयांची मांडणी, पद्धति आणि नोंद वगैरेसंबंधी सशस्त्र अध्ययन करणे जरूर आहे, ही गोष्ट ग्रंथालयांच्या चालकांना पटवली. थोडक्याच दिवसांनी ग्रंथालयशिक्षणाचे वर्ग काढण्यांत आले. १९०० ते १९२५ पर्यंतच्या २५ वर्षांत ग्रंथालयशिक्षणाच्या १३ शाळा निघाल्या. सन १९२३ मध्ये अमेरिकेतील ग्रंथालयसंस्थांच्या कार्यकारी मंडळाने ग्रंथालयासंबंधीच्या प्रश्नांची बारकाईने चौकशी केली आणि विद्यापीठांतून ग्रंथालयशिक्षणाची सोय केली पाहिजे असे आपले

अमेरिकेंतील ग्रंथालये

श्री खं. शं. क.

मत प्रतिपादन केले. लवकरच 'बोर्ड ऑफ लायब्ररियनशिप' अस्तित्वांत आले आणि सन १९२५ पासून ग्रंथालयांत काम करणाऱ्यांना कोणते काम करितां आले पाहिजे याची किमान मर्यादा ठरविण्यांत आली.

अमेरिकेनें ग्रंथालयांच्या चळवळीचें लोण निरनिराळ्या प्रकारांनीं खेड्यापाड्यांपर्यंत नेऊन पोहोचविलें आहे. ग्रंथालयांच्या चळवळींत अमेरिकेनें पुढीलप्रमाणें भाग घेतला आहे असें म्हणतां येईल:—

(१) शिकागो युनिव्हर्सिटीमध्ये मि. डब्ल्यू. डब्ल्यू. चार्टर्स यांच्या नेतृत्वाखालीं ग्रंथालयशिक्षणाची व्यवस्था.

(२) शिकागो युनिव्हर्सिटीमध्ये ग्रंथालयांत काम करण्यासाठीं एक संस्था (समर इन्स्टिट्यूट फॉर लायब्ररियन्स) स्थापन करणें.

(३) ग्रंथालय-स्थापनेसाठीं धनिकांकडून मोठमोठ्या रकमा जमा करणें.

(४) कित्येक विद्यापीठांतून ग्रंथालयशिक्षणासंबंधींचा उच्च शिक्षणक्रम आंखणें.

यांशिवाय खालील महत्त्वाच्या संस्था स्थापन करण्यांत आल्या आहेत:—

(१) असोसिएशन ऑफ अमेरिकन लायब्ररियन् स्कूल्स.

(२) अमेरिकन लायब्ररी असोसिएशन प्रोफेशनल ट्रेनिंग सेक्शन.

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

- (३) प्रॅट इन्स्टिट्यूट स्कूल ऑफ लायब्ररी सायन्स.
- (४) ड्रेक्सेल इन्स्टिट्यूट स्कूल ऑफ लायब्ररी सायन्स.
- (५) इलिनॉस युनिव्हर्सिटी लायब्ररी स्कूल.
- (६) सॅरॅक्यूज् युनिव्हर्सिटी लायब्ररी स्कूल.

अमेरिकन लायब्ररी असोसिएशनने अमेरिकेंत ग्रंथालया-संबंधीं उत्तम प्रकारची जागृति केली आहे; आणि ग्रंथालया-संबंधी सर्व प्रकारचें संशोधनकार्य करण्याचें काम अंगावर घेतलें आहे. सदर संस्थेचा पत्ता ' ८६ ईस्ट रँडॉल्फ स्ट्रीट, शिकागो ' असा आहे.

“ ग्रंथालये स्थापन करण्यांत जरी सर्व देशांपेक्षां अमेरिकेनें अधिक पुढाकार घेतला आहे तरीहि अमेरिकेंतील सर्व मोठ-मोठ्या शहरीं व मोठ्या खेड्यांत सर्व जनतेला ग्रंथालयांचा फायदा मिळतो असें मात्र नाहीं. सर्व जनतेला हा फायदा मिळावा यासाठीं 'अमेरिकन लायब्ररी असोसिएशन' या संस्थेनें ग्रंथालयांचा फायदा सर्व जनतेला घेतां येईल यासाठीं एक निराळीं समिति बऱ्याच वर्षांपूर्वीच नेमली आहे. सध्यां ३०६५ कौटीपैकीं ११३५ कौटीमध्ये सार्वजनिक ग्रंथालये नाहींत; तसेंच २५ हजार ते १ लाख वस्तीच्या चार शहरांत, १० ते २५ हजार

अमेरिकेंतील ग्रंथालये

वस्तीच्या ५५ शहरांत, आणि २॥ हजार ते १० हजार वस्तीच्या ५७७ छोट्या शहरांत कोणत्याहि प्रकारचीं ग्रंथालये नाहींत. ३५ लाख नागरिकांना कोणत्याहि ग्रंथालयाचा फायदा घेता येत नाहीं. ” असें या समितीनें म्हटलें आहे. ही परिस्थिति आतां पूर्वीपेक्षां खास सुधारली आहे. खुद्द अमेरिकेंतहि ही परिस्थिति दिसून येते तर मग ग्रंथालयाच्या चळवळींत पूर्णपणें मागासलेल्या भारतवर्षांत काय परिस्थिति असेल त्याची वाचकांनींच कल्पना करावी.

पाश्चात्य देशांतील ग्रंथालये

प्रास्ताविक :

पाश्चात्य देशांतील ग्रंथालयांच्या प्रगतीचा इतिहास पाहतां अमेरिकेनें ग्रंथालय-स्थापनेच्या चळवळींत स्वतःचें विशिष्ट स्थान प्राप्त करून घेतलें आहे. अँड्र्यू कार्नेजी, रॉकफेलर यासारख्या अमेरिकन उदारधी महात्म्यांनीं अमेरिकेंतील ग्रंथालयांना स्वतंत्र व प्रासादतुल्य इमारती बांधून दिल्या आणि कित्येक ठिकाणीं मोफत वाचनालये स्थापन केलीं, इतकेंच नव्हे तर अमेरिकेशिवाय इतर देशांत ग्रंथालये स्थापण्यांत त्यांनीं पुढाकार घेतला व सढळ हातानें द्रव्याची मदत केली.

पाश्चात्य ग्रंथालयांचा वरवर इतिहास पाहतां ' ब्रिटिश म्युझियम ' (लंडन), ' ब्रिब्लिओटेक नाशनाल ' (पॅरिस), ' राइश लायब्ररी ' (बर्लिन), ' डॉइश बुशेराय ' (लाइप्झिक), ' लॉयब्ररी ऑफ काँग्रेस ' (वाशिंग्टन), हीं ग्रंथालये, जगांतील ग्रंथालयांत प्रमुख अशीं समजलीं जातात. ब्रिटिश म्युझियम व ब्रिब्लिओटेक नाशनाल या राष्ट्रीय ग्रंथालयांना आपल्या राष्ट्रांत

पाश्चात्य देशांतील ग्रंथालये

प्रसिद्ध झालेल्या सर्व ग्रंथांचा संग्रह करण्याचे कायदाने बंधन घालून दिले आहे. जर्मन ग्रंथालयांत जर्मनीसंबंधीची सर्व माहितीपत्रके व ग्रंथ यांचा संग्रह करण्याकडे विशेष कटाक्ष आहे. वार्शिंग्टनची ' लायब्ररी ऑफ काँग्रेस ' ही संस्था अमेरिकन काँग्रेसचे प्रमुख ग्रंथालय म्हणून अस्तित्वांत आली. अमेरिकेच्या राज्यघटनेसंबंधी व तदनुरोधाने जगांतील सर्व राष्ट्रांच्या घटनांच्या तुलनात्मक अभ्यासाच्या दृष्टीने ह्या ग्रंथालयांत शासनशास्त्र विषयक ग्रंथांचा संग्रह भरपूर प्रमाणांत करण्यांत आला आहे. वरील ग्रंथालयांचा त्या त्या देशांतील जनतेला जास्तीत जास्त उपयोग कसा करून देता येईल याकडे सर्व ग्रंथालय-कार्यकर्त्यांचे लक्ष असते.

युरोपमधील ग्रंथालयांची प्रगति होण्यापूर्वी अमेरिकेने ग्रंथालयाच्या चळवळींत पुढाकार घेतला होता, हे मागील प्रकरणांत आलेच आहे. उत्तर व दक्षिण अमेरिकेतील एकंदर प्रमुख ग्रंथालयांची संख्या ४०० असून त्यांमध्ये प्रत्येकी सुमारे ५०,००० ग्रंथ आहेत. अशा रीतीने सर्व ग्रंथालयांत मिळून ५१ कोटींवर ग्रंथसंग्रह ठेवण्यांत आला आहे. कोणत्याहि युरोपियन राष्ट्राला अमेरिकेच्या बरोबरीने ग्रंथसंग्रह तयार करता येणार नाही.

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

अमेरिका आणि इतर युरोपियन राष्ट्रे यांमधील ग्रंथालये आणि त्यांतील ग्रंथसंख्या खालीलप्रमाणे आहे:—

	ग्रंथालये	ग्रंथ
अमेरिका ...	३०० वर ...	५ कोटि २५ लक्ष
जर्मनी ...	१६० ...	२ कोटि ९० लक्ष
फ्रान्स ...	१११ ...	१ कोटि ९० लक्ष
ग्रेटब्रिटन ...	१०१ ...	१ कोटि ७० लक्ष
इटली ...	८५ ...	१ कोटि ३० लक्ष
ऑस्ट्रिया ...	३२ ...	५० लक्ष
स्वित्झर्लंड ...	२६ ...	३० लक्ष
बेलजम ...	१९ ...	३० लक्ष
हॉलंड ...	१८ ...	३० लक्ष
पोलंड ...	१४ ...	२० लक्ष
स्पेन ...	१४ ...	३० लक्ष

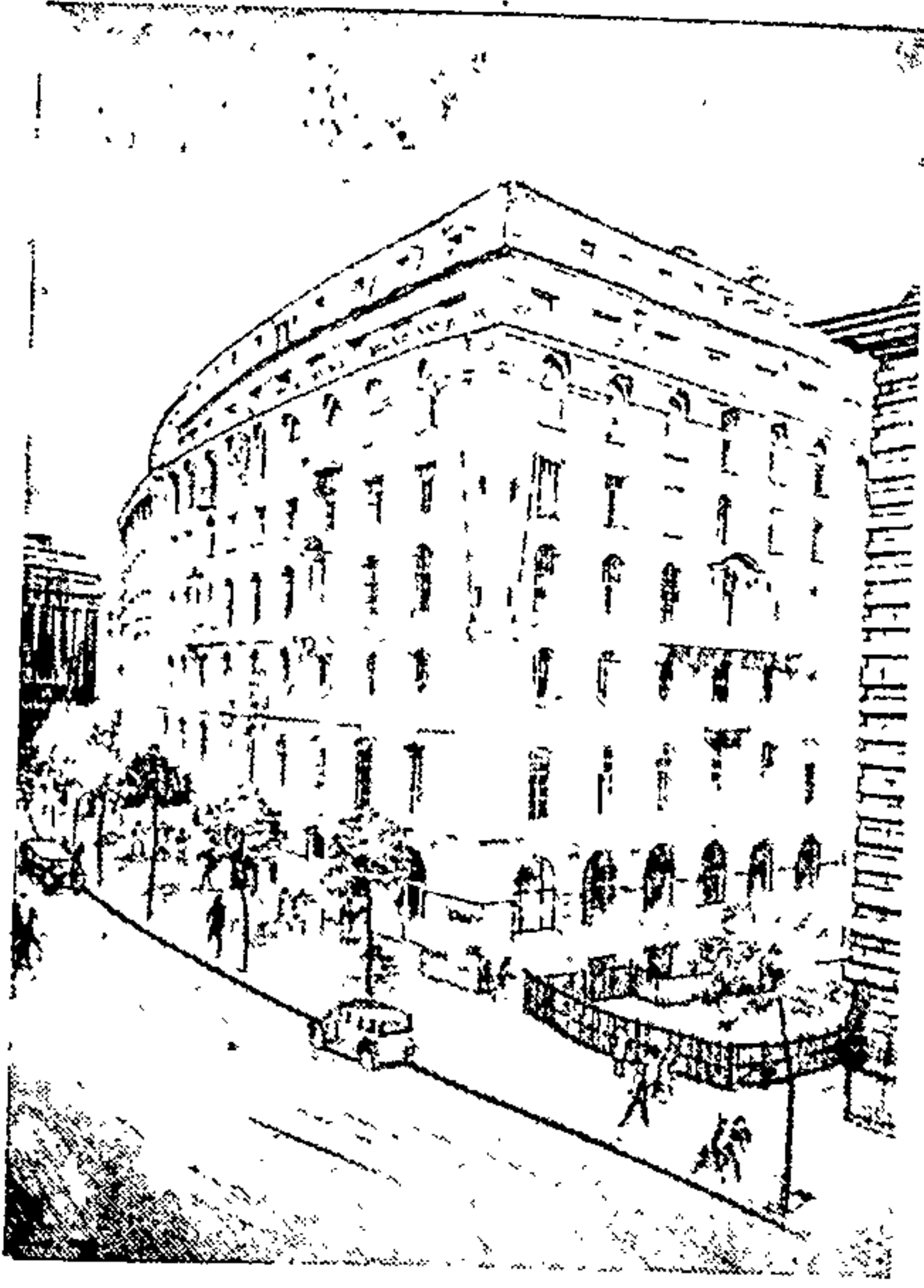
युरोपमध्ये एकंदर ग्रंथालयांची संख्या एक हजारवर असून त्यामध्ये सुमारे २० कोटि ग्रंथसंग्रह आहे. या ग्रंथसंग्रहा-लयांपैकी जवळजवळ निम्मी ग्रंथसंग्रहालये अमेरिकेत असतांना त्यांमधील ग्रंथसंग्रह मात्र दहा कोटींहून अधिक आहे.

ग्रंथसंग्रहालयांच्या चळवळीसंबंधांत सर्व युरोपियन राष्ट्रांत

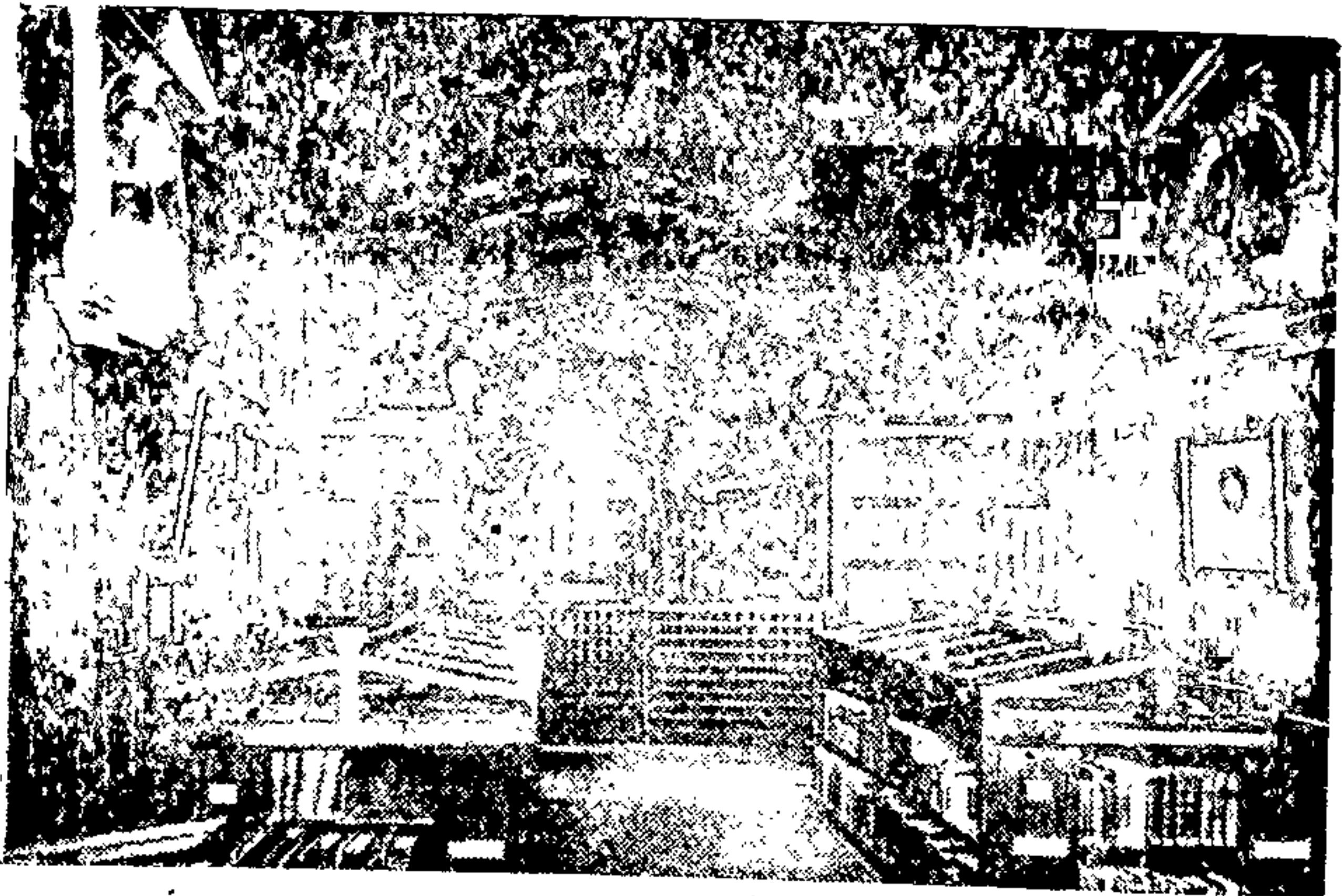
* आंकडे १९२९ चे आहेत. ही संख्या आतां बरीच वाढली आहे.

“ इंडिया ऑफिस ”, लंडन

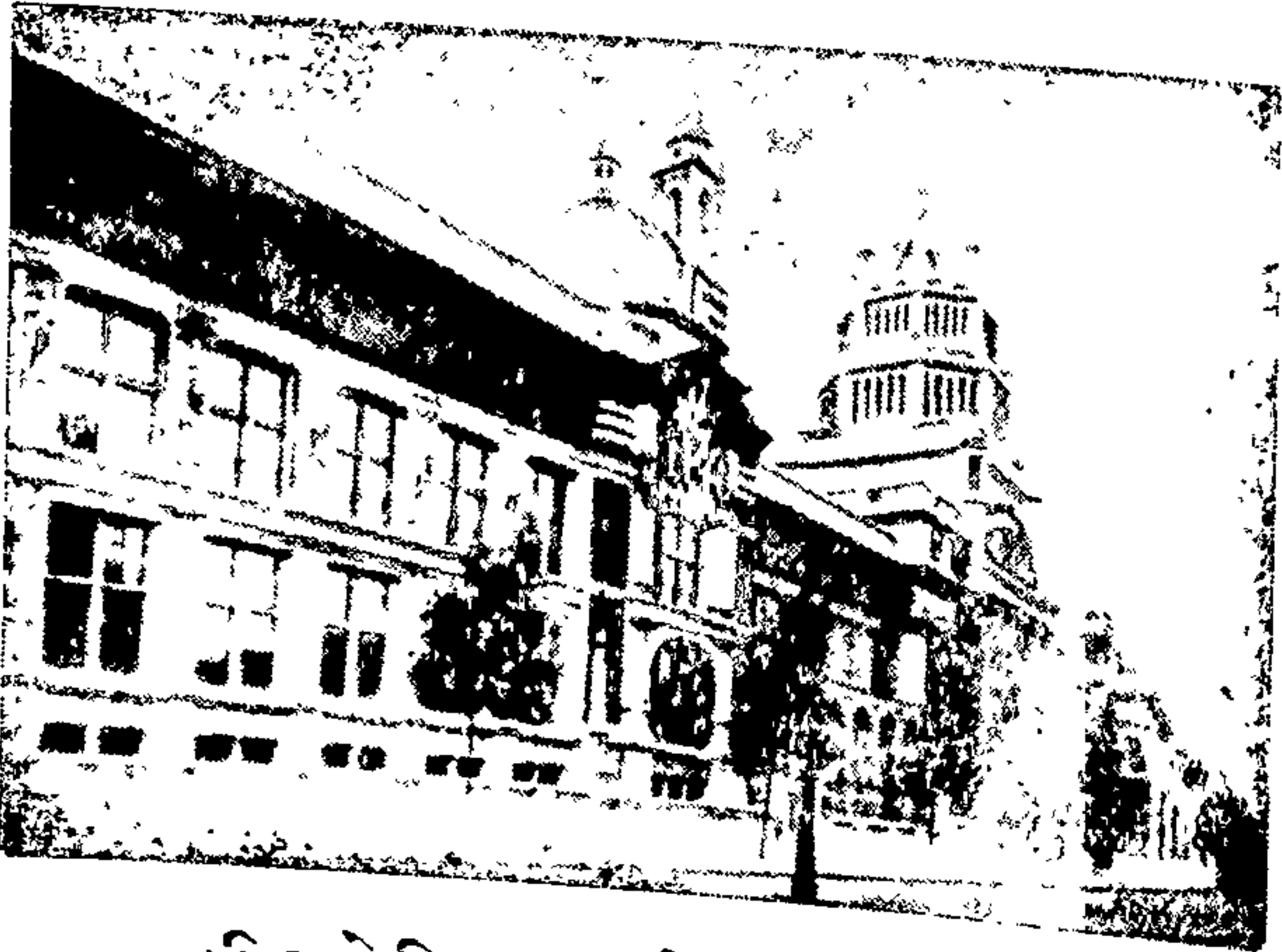
[‘ इंडिया ऑफिस ’ मधील ग्रंथालयांत हिंदुस्थानासंबंधीं सर्व संदर्भ ग्रंथ व नकाशे आहेत.]

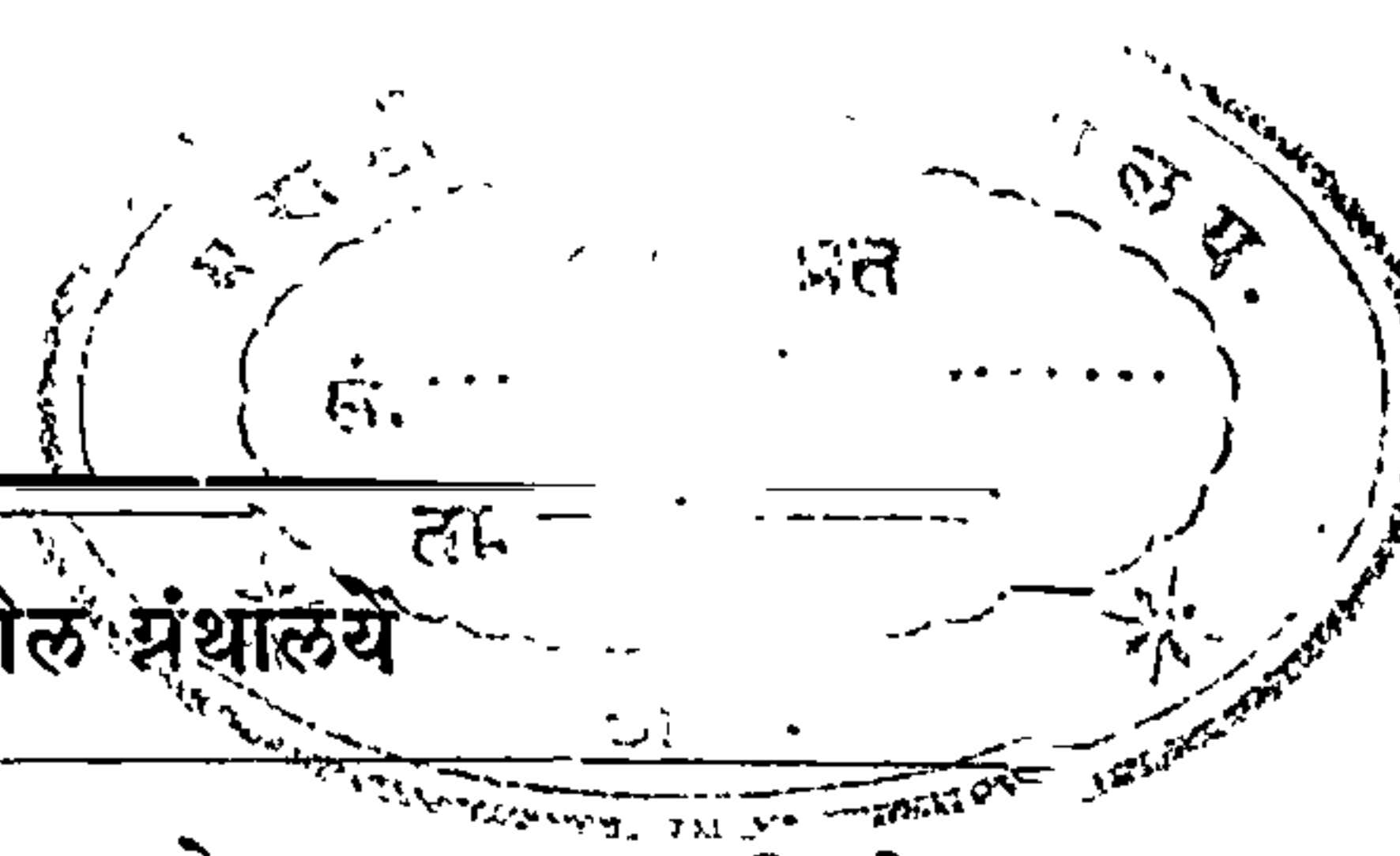
“ वॉडलियन ” ग्रंथालय, ऑक्सफर्ड

ब्रिटिश म्युजियम लंडन (राजेसाहेबांचें ग्रंथालय)

व्हिक्टोरिया अलबर्ट म्युजियम, लंडन

पाश्चात्य देशांतील ग्रंथालये

जर्मनराष्ट्र अग्रेसर आहे. जर्मनीच्या खालोखाल फ्रान्स आणि ग्रेट-ब्रिटन यांची गणना केली पाहिजे.

ग्रेटब्रिटनमधील ग्रंथालये :

इंग्लंडमध्ये सर्वांत जुने ग्रंथसंग्रहालय नॉर्विच येथे सन १६०८ मध्ये स्थापन करण्यांत आले. इंग्लंडमधील पहिले सार्वजनिक मोफत वाचनालय ब्रिस्टल येथे स. १६१४ मध्ये स्थापन झाले. यानंतर अवघ्या शंभर वर्षांनी म्हणजे सुमारे १७०९ मध्ये सार्वजनिक ग्रंथालयांचा कायदा पास झाला. आणि त्यानंतर इ. स. १७५३ मध्ये सुप्रसिद्ध 'ब्रिटिश म्युझियम' या अत्यंत प्रसिद्ध व सर्वमान्य ग्रंथालयाची प्रतिष्ठापना करण्यांत आली. यानंतर इंग्लंडमधील ग्रंथालयांच्या कार्यांत पुष्कळ सुधारणा करण्यांत आल्या. त्यासंबंधींचा इतिहास सर जॉर्ज हॉस्टर यांनी आपल्या पुस्तकांत विस्तृतपणे कथन केला आहे. हॉस्टर हे लंडन युनिव्हर्सिटीतील व्हाइस-चॅन्सेलर असून त्यांनी आपल्या ग्रंथांत खालील शब्दांत ग्रंथालयांसंबंधींचा प्रामुख्याने उल्लेख केला आहे. ते म्हणतात:—

“ इंग्लंडमधील सार्वजनिक ग्रंथालयांची वाढ गेल्या ५० वर्षांत फारच झपाट्याने होत आहे. ग्रंथालयांची आधुनिक

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

पद्धतीने मांडणी करणे आणि त्याचप्रमाणे ग्रंथालयांतील वस्तु प्रेक्षकांना दाखविणे या दृष्टीने ग्रंथालयासंबंधी कांहीं विशिष्ट कायदेशीर बंधने ग्रंथालयावर असावयास पाहिजे.”

ग्रंथालयासंबंधी कायदे :

इंग्लंडमध्ये इ. स. १८९२ साली, सध्यांच्या ग्रंथालयांच्या नवीन चळवळीस प्रारंभ झाला व त्यांतील पहिली बाब म्हणजे सार्वजनिक ग्रंथालयासंबंधीचा कायदा पास करण्यांत आला. हा कायदा पास करण्याचे श्रेय सन १८७७ साली स्थापन झालेल्या ‘ लायब्ररी असोसिएशन ’ या संस्थेला दिले पाहिजे. हा कायदा पास करण्यासाठी या कायद्याच्या प्रवर्तकांना फारच खटपट करावी लागली. एकाच विशिष्ट मर्यादेतील प्रसिद्ध ग्रंथालयांतील ग्रंथ परस्परांमध्ये सहकार्याने परस्परांना उपलब्ध करून देण्याची सोय या नवीन कायद्याने केली आहे, हाच या कायद्याचा एक विशेष आहे. पुढे १८९३, १८९४, व १९०८ या तीन साली १८९२ च्या कायद्यांतील दोष घालवून टाकण्यांत आले. या कालांत ग्रंथालयांची चळवळ फारच झपाट्याने झाली. आणि ग्रंथालयाचे महत्त्वहि जनतेला फारच लवकर कळून आले. १८९९ मध्ये ‘ लंडन गव्हर्नमेंट अॅक्ट ’

पाश्चात्य देशांतील ग्रंथालये

पास झाला. बरो कौन्सिलॉनीं आपापल्या हद्दींत ग्रंथालयांचा कायदा जारी करावा अशी तरतूद वरील कायद्यांत करण्यांत आली आहे. १९०१ मध्येहि या कायद्यांत सुधारणा करण्यांत आली. त्यापूर्वीच १८९१ सालीं ' म्युझियम्स ॲक्ट ' लागू करण्यांत आला होता.

सार्वजनिक ग्रंथालयाबाबत अगदीं सुधारलेला ताजा कायदा म्हणजे १९१९ चा होय. ग्रंथालयांच्या प्रगतीच्या आड ज्या आर्थिक अडचणी येत असत त्या अडचणी या कायदानें दूर केल्या आणि ग्रंथालये निर्माण करण्याची कायदेशीर जबाबदारी स्थानिक स्वराज्य-संस्थांवर टाकण्यांत आली आहे.

इंग्लंडमधील सार्वजनिक कार्यकर्त्यांच्या अविरत प्रयत्नांमुळे ग्रंथालयांची वाढ त्वरित झाली आणि या प्रगतीबाबत कायद्याची मदत वेळेवर मिळत गेल्यामुळे ग्रंथालयांची वाढ विशेष प्रमाणांत अखंड अशी होत गेली. याशिवाय सर अँड्र्यू कार्नेजी यांच्या-सारख्या धनाढ्य, वाङ्मयप्रेमी व उदारधी महात्म्यांनीं ग्रंथालयांच्या प्रसाराच्या कामीं पुढाकार घेतला. त्यांच्याच प्रेरणेने ' कार्नेजी युनायटेड किंग्डम ट्रस्ट ' निर्माण करण्यांत आला.

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

इंग्लंडमधील खेडेगांवांत ग्रंथालयांची स्थापना करण्याच्या कार्यां या ट्रस्टने फारच परिश्रम घेतले आहेत.

ग्रंथालय प्रगति व ग्रंथालयशास्त्रशिक्षण :

अशा रीतीने वैयक्तिक आणि सरकारी प्रयत्नांच्या जोरावर ग्रेटब्रिटनमध्ये अनेक ग्रंथालये स्थापन करण्यांत आली आहेत. शहरांतील सुसमृद्ध ग्रंथालयांच्या नमुन्यावर खेडेगांवांतहि उत्तम आणि सर्वसंग्राहक ग्रंथालये आज स्थापन होत आहेत.

इंग्लंड आणि वेल्स यांमधील प्रमुख शहरांतील ग्रंथालयांवर दरसाल अंदाजी २० लाख पौंड व स्कॉटलंडमधील ग्रंथालयांवर दरसाल सुमारे २ लाख पौंड खर्च होतात. याशिवाय विद्या-पीठांचीं ग्रंथालये आणि खाजगी संस्थांच्या मालकीचीं शास्त्रीय आणि औद्योगिक ग्रंथालये यांवर बरीच मोठी रक्कम खर्ची पडते. इंग्लंडमधील ग्रंथालयांतील ग्रंथसंपत्तीची माहिती बऱ्याच ग्रंथकारांनी दिली आहे. त्यावरून आजकाल जगांतील बहुमोल आणि अत्यंत दुर्मिळ अशीं ग्रंथरत्ने संपादन करण्याचा मान ग्रेटब्रिटनला मिळाला आहे.

ग्रेटब्रिटनमध्ये ग्रंथालयांची चळवळ वाढत्या प्रमाणावर चोहोकडे पसरल्यावर ग्रंथालयांच्या व्यवस्थेसाठी आणि विशिष्ट

पाश्चात्य देशांतील ग्रंथालये

ग्रंथरचनेसाठीं ग्रंथालयशास्त्राचा उदय झाला. लंडन विद्यापीठानें ग्रंथालयशास्त्राचें महत्त्व मान्य करून १९१७-१८ सालीं तद्विषयक शिक्षणाची एक योजना तयार केली व नंतर पुढील वर्षी ती अमलांत आणली. कानेंजी युनायटेड किंग्डम ट्रस्टनें या बाबतींत आर्थिक सहकार्य केल्यामुळें शैक्षणिक योजना अमलांत आणण्यास विलंब लागला नाहीं. लंडन विद्यापीठ आतां ग्रंथालयशिक्षणाचें एक प्राविण्यपत्रक (Diploma) देत असतें व दरसाल सुमारे ५०० विद्यार्थी या शैक्षणिक योजनेचा फायदा घेत असतात.

कांहीं प्रसिद्ध ग्रंथालये :

इंग्लंडमधील कांहीं सार्वजनिक ग्रंथसंग्रहांत सर्व प्रकारचे आजतागायत प्रसिद्ध झालेले ग्रंथ आहेत. नांव घेण्याजोगें असें पहिलें ग्रंथसंग्रहालय म्हणजे ' ब्रिटिश म्युझियम ' (स्थापना १७५३) हें होय. या ग्रंथालयांत ३३ लाखांवर ग्रंथसंग्रह आहे. ग्रेटब्रिटनमधील कायद्यानुसार प्रत्येक प्रसिद्ध होणाऱ्या ग्रंथाची एक प्रत या ग्रंथालयास मिळते. साधारणपणें दररोज ४० ते ५० पुस्तकें अगर दरसाल १४ ते १५ हजार पुस्तकांची भर या ग्रंथालयांत पडत असते.

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

ऑक्सफर्ड विद्यापीठाच्या 'न्यू बॉड्लियन' लायब्ररीची स्थापना १४३९ साली झाली. सर थॉमस बॉड्ले यांनी स्वतःच्या मालकीच्या निवडक अशा १५ हजार पुस्तकांची देणगी देऊन त्यांनी या ग्रंथसंग्रहाची पुनर्घटना करण्यास मदत केली.

इंग्लंडमधील सर्व विद्यापीठांनी व संस्थांनी आपली ग्रंथालये उत्तम स्थितीत ठेवली आहेत. काहीं विद्यापीठांनी एखाद्या स्वतंत्र विषयापुरतेच सुसमृद्ध ग्रंथसंग्रह ठेविले आहेत. ही व्यवस्था इष्ट अशीच आहे. यामुळे निरनिराळ्या विषयां-वरचे महत्त्वाचे आणि उपलब्ध असतील तितके सर्व ग्रंथ एकाच ठिकाणी अभ्यासकांना मिळण्याची ही उत्तम सोय झाली आहे.

शिक्षणनियामक मंडळाने (बोर्ड ऑफ एज्युकेशन) नुकतीच एक चौकशी कमिटी नेमून ग्रंथालयांची वाढ कशी करतां येईल व असलेली ग्रंथालये जास्त कार्यक्षम कशी करतां येतील यासंबंधी चौकशी करविली होती. या कमिटीने इ. स. १९२९ मध्ये यासंबंधातील आपला अभिप्राय व्यक्त केला आहे. सध्यांच्या ग्रंथालयांचे क्षेत्र विस्तृत केले पाहिजे आणि ग्रंथालयाचा फायदा घेणाऱ्या प्रत्येक वाचकास निदान तीस पुस्तके

पाश्चात्य देशांतील ग्रंथालये

पडतील अशा प्रमाणांत ग्रंथसंपत्तीची वाढ करावयास पाहिजे असें कमिटीनें आपलें मत दिलें आहे. प्रत्येक शाळेला उत्तम प्रकारचीं आणि आजतागायत प्रसिद्ध झालेलीं पुस्तकें असलेले ग्रंथालय असणें जरूर आहे.

इंग्लंडमधील दुर्मिळ आणि बहुमोल पुस्तकें आणि ऐतिहासिक महत्त्वाच्या वस्तु प्रसंगीं अमेरिकेंत जातात त्या जाऊं नयेत व विक्रीच्या वेळीं स्वतः उभे राहून त्या स्वदेशांतच राहतील अशी व्यवस्था करावी अशा सद्देतूनें ' फ्रेंड्स ऑफ नॅशनल लायब्ररीज् ' ही संस्था स्थापन झाली आहे. ही संस्था यापुढें राष्ट्रकरितां ऐतिहासिक वस्तुसंग्रह आणि बहुमोल हस्तलिखित ग्रंथ संरक्षित करण्याचा प्रयत्न करित आहे.

युरोपमधील इतर देशांतील ग्रंथसंग्रहालयांचें सिंहावलोकन करण्यापूर्वी खुद्द ग्रेट ब्रिटनमधील ग्रंथालयांची माहिती पुढीलप्रमाणें थोडक्यांत देतां येईल:—

- (१) ब्रिटिश म्युझिअम लायब्ररी, लंडन
- (२) बॉडलियन लायब्ररी, ऑक्सफर्ड
- "   "   "   हस्तलिखित
- (३) केंब्रिज युनिव्हर्सिटी लायब्ररी
- (४) लंडन   "   लायब्ररी

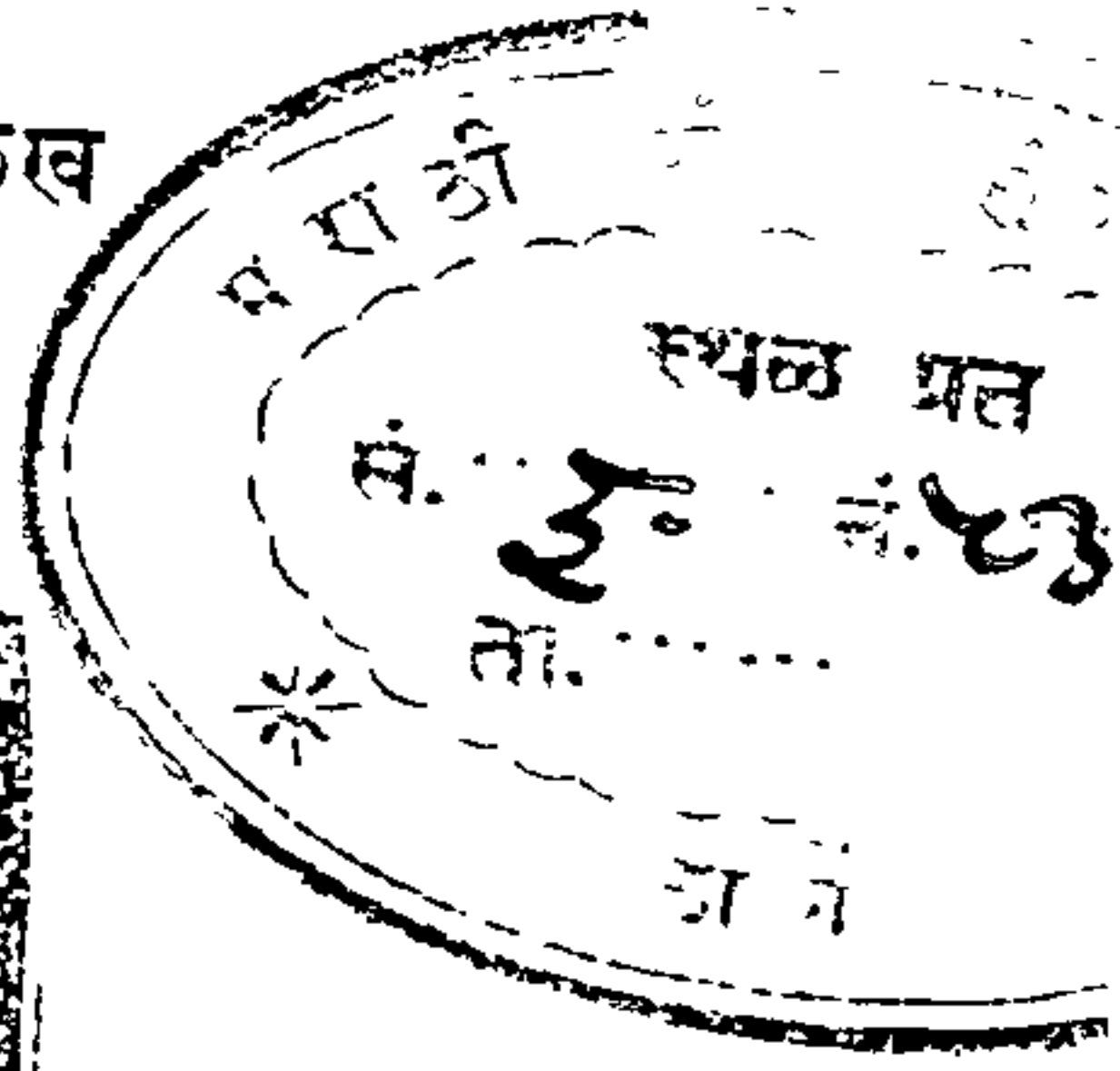
प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

- (५) नॅशनल हिस्ट्रो म्युझिअम लायब्ररी, लंडन
- (६) लायब्ररी ऑफ पेटंट ऑफिस
- (७) नॅशनल आर्ट सोसायटी लायब्ररी
- (८) बोर्ड ऑफ एज्युकेशन लायब्ररी
- (९) अॅडमिरॅलिटी लायब्ररी
- (१०) हेरल्डस कॉलेज लायब्ररी
- (११) फॉरीन ऑफिस लायब्ररी
- (१२) होम   "   "
- (१३) हाउस ऑफ कॉमन्स लायब्ररी
- (१४)   "   "   लॉर्डस   "
- (१५) इंडिया ऑफिस लायब्ररी

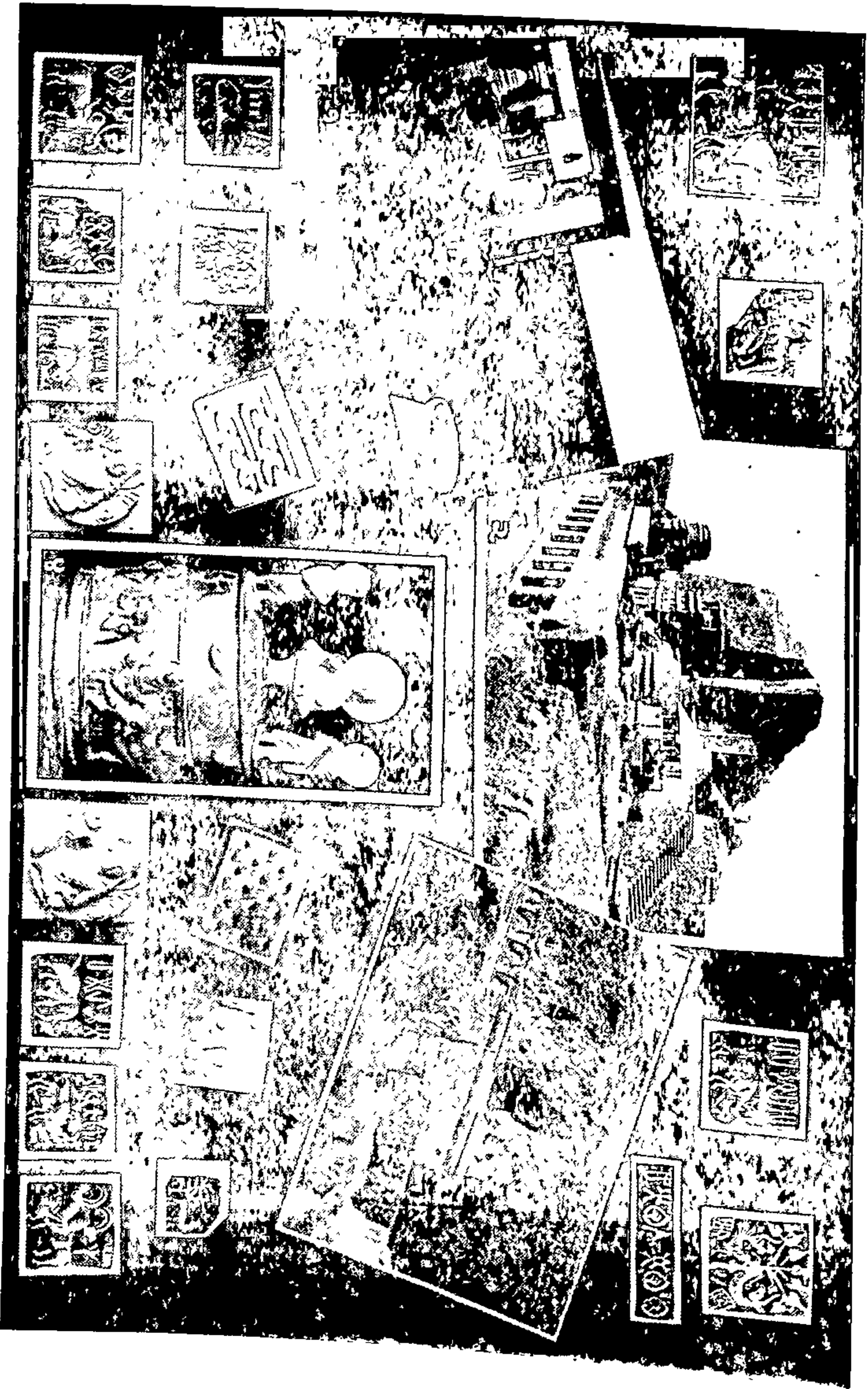
बेलजममधील ग्रंथालये :

बेलजममधील राष्ट्रीय ग्रंथालय १८३७ साली स्थापन झाले. १८४३ साली कित्येक लहानमोठी ग्रंथालये एकत्र होऊन सध्यांचे राष्ट्रीय ग्रंथालय अस्तित्वांत आले. या ग्रंथालयांत (१९३१) प्रकाशित ग्रंथ ८,०२,४५९, नियतकालिके (बांधीव अंक) ४,६८,३३९, नकाशे ३५,६२९ व हस्त-लिखिते ३१,४२१ आहेत. ३० किलोमिटर लांबीच्या फळ्या ग्रंथालयांत पुस्तकसंग्रह ठेवण्यासाठी वापरण्यांत आल्या आहेत. भूगोल-ग्रंथालय व व्हेंट विद्यापीठ ग्रंथालय यांत अनुक्रमे २ लाख व ३ $\frac{१}{२}$ लाख ग्रंथसंख्या आहे.

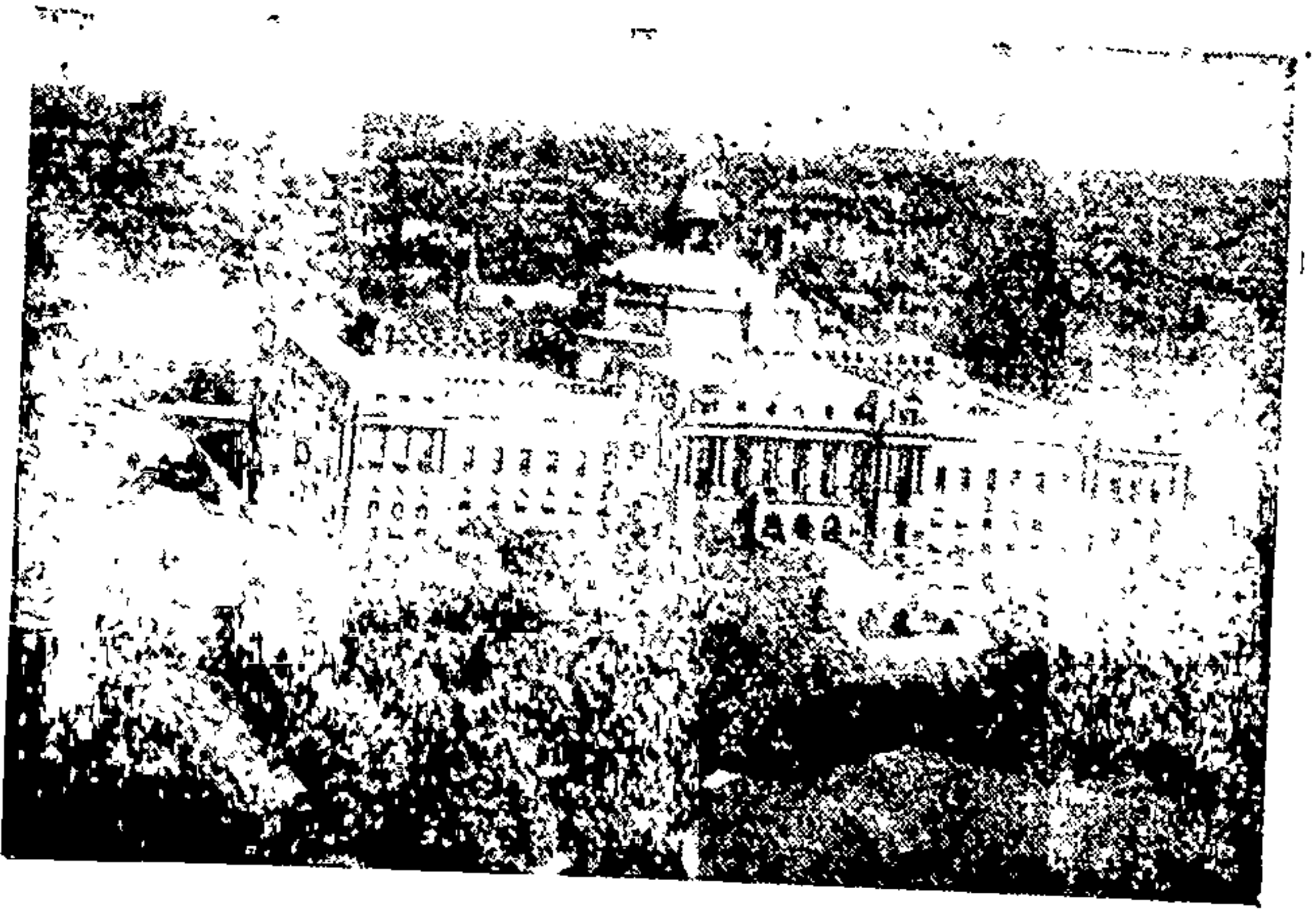
प्राचीन इजिप्तमधील इष्टिकालेख

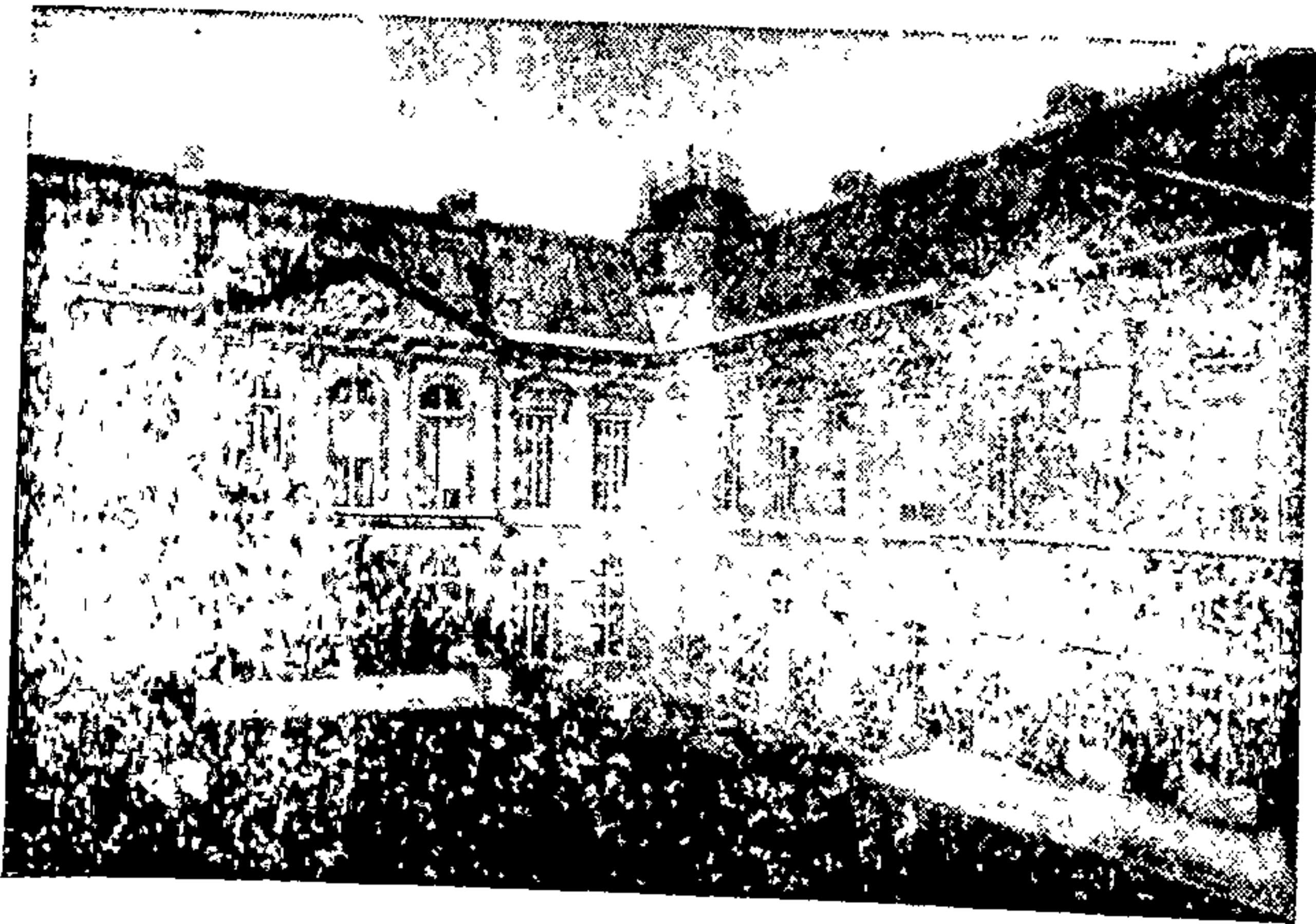
[इजिप्तमधील अशा भाजलेल्या विटवरील लेख
सध्यां ब्रिटिश म्युझियममध्ये आहेत.]

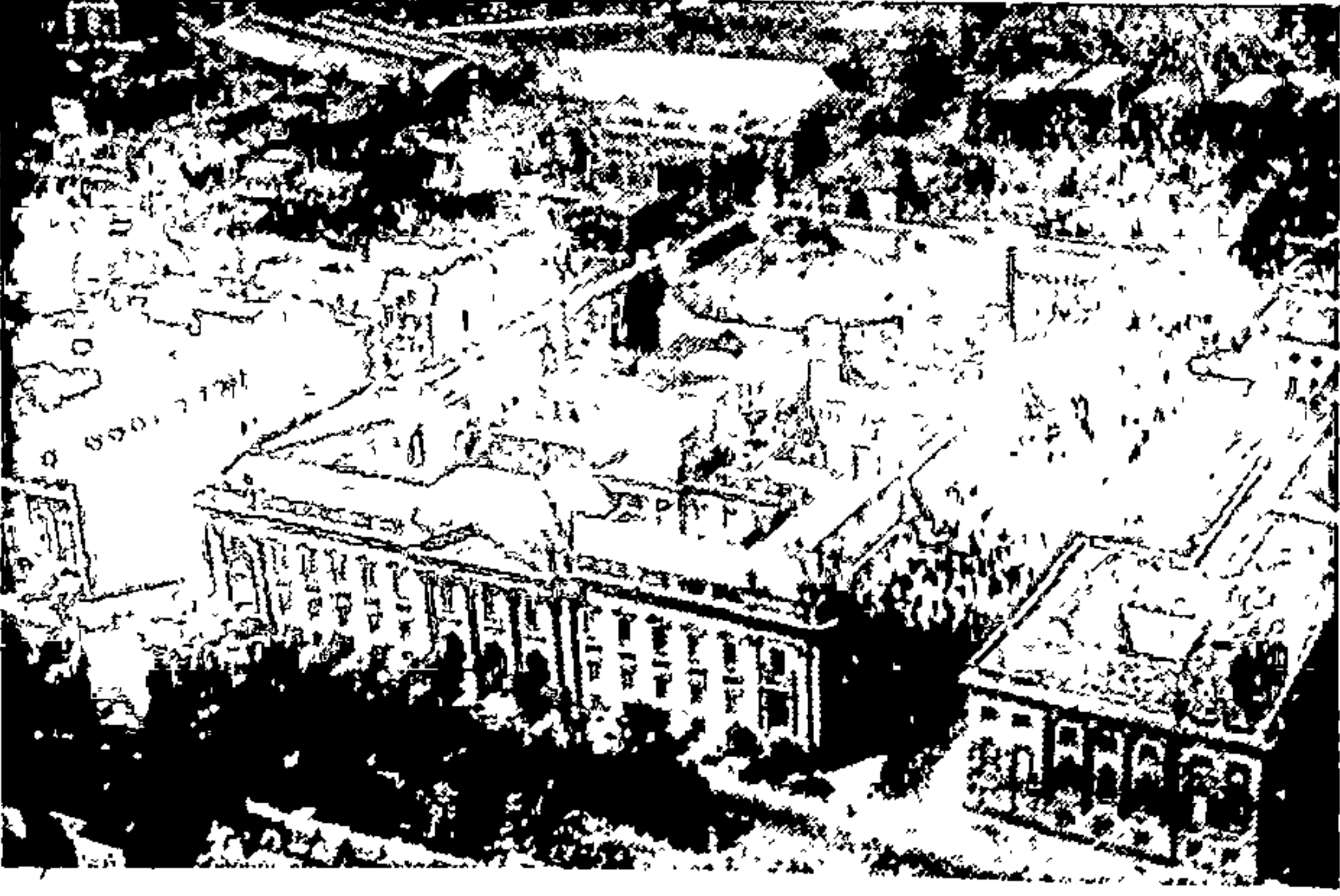
१. मोहेन-दो-जारो : उत्खननातील वस्तुसंग्रह. २. प्राचीन नालंदा विद्यापीठ—अवशेष. ३. प्राचीन तक्षशिला नगरीचे

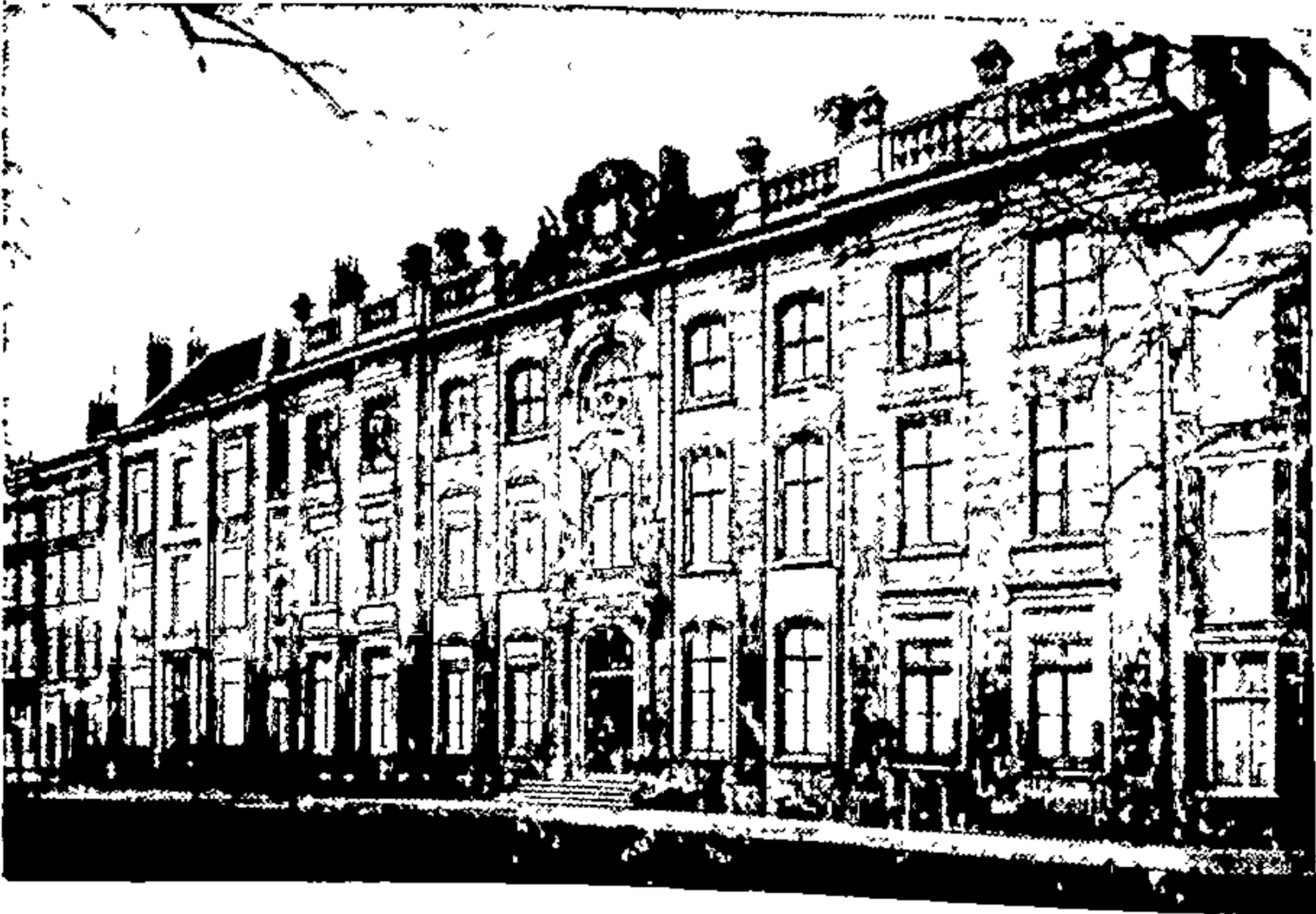
सार्वजनिक ग्रंथालय (लायब्ररी ऑफ काँग्रेस) वाशिंग्टन

राष्ट्रीय ग्रंथालय, पॅरिस

बर्लिन ग्रंथालय

हेग ग्रंथालय

पाश्चात्य देशांतील ग्रंथालये

बॅरिडेक्स येथील ग्रंथालयांत २,८०,००० व. मार्सेल्स ग्रंथालयांत १,४०,००० ग्रंथसंग्रह आहे.

बेल्जम :

बेल्जममध्ये इ. स. १९२० मध्ये १२०० सार्वजनिक ग्रंथालये होती. सन १९२५ मध्ये ग्रंथालयांची संख्या २१०० झाली व त्या अवधीत ग्रंथसंख्या दुप्पट होऊन ती तीस लाखांवर गेली. दरवर्षी ग्रंथालये व ग्रंथसंख्या वाढत्या प्रमाणावर आहे.

डेन्मार्क :

डेनिश युनिव्हर्सिटी इ. स. १४८२ मध्ये स्थापन होऊन त्याबरोबर पहिल्या ग्रंथालयाचीहि स्थापना झाली. त्यानंतर सुमारे २०० वर्षांनी इ. स. १६६७ मध्ये कोपनहेगन येथे 'रॉयल लायब्ररी' ही संस्था स्थापन झाली. या ग्रंथालयांत सध्या सरकारी पत्रके ५२५०० व एकंदर ग्रंथसंख्या ९,५०,००० आहे. आधुनिक काळातील ग्रंथालयांची चळवळ मात्र सन १८४९ सालापासून सुरू झाली. नंतर १८८७ सालापासून सरकारने ग्रंथसंग्रहालयखाते निर्माण केले आणि प्रत्येक शहरांत व प्रांतांत सार्वजनिक ग्रंथालये स्थापन केली. याशिवाय १००० वर ग्रंथालयांना

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

सरकारी मदत मिळते. ग्रंथालयशास्त्राचें शिक्षण देण्याकरितां सरकारनें एक ग्रंथालय-शिक्षणसंस्था स्थापन केली आहे. ग्रंथालयाचा प्रचार करण्यासाठीं डॅनिश लायब्ररी असोसिएशननें ग्रंथालयविषयक दोन नियतकालिकेहि चालविलीं आहेत.

फ्रान्स :

फ्रान्समधील ग्रंथालयांची स्थिति असावी तितकी समाधानकारक नाही. ग्रंथालयांची सध्यांची परिस्थिति पाहून ग्रंथालयांची सुधारणा कशी करतां येईल याचा विचार करण्याकरितां फ्रेंच सरकारनें एक कमिटी नेमिली आहे. अद्यापपावेतो सार्वजनिक ग्रंथालयांची चळवळ ज्या प्रमाणांत असावी तितकी नाही. ग्रंथालयांच्या चळवळीच्या बाबतींत फ्रान्समध्ये दिसून येणारी एक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे तेथील म्युनिसिपॅलिट्यांनी स्वतः आपल्या हद्दींत स्थापन केलेलीं ग्रंथालये ही होय. इतर लोकोपयोगी कार्याबरोबर आपल्या हद्दींत राहणाऱ्या जनतेची वाङ्मयविषयक भूक शांत करणें हें आपलें कर्तव्य आहे, अशी योग्य प्रकारची जाणीव फ्रान्समधील स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी ठेविली आहे हें विशेष आहे. पॅरिसबाहेरील इतर म्युनिसिपॅलिट्यांनी ४२ ग्रंथालये स्थापन केलेलीं आहेत.

पाश्चात्य देशांतील ग्रंथालये

पॅरिसमध्ये उत्तम, कार्यक्षम अशीं ८.३ ग्रंथालये उत्तम स्थितींत असून तीं सर्व प्रकारच्या लोकांच्या गरजा भागवितात. इतर देशांच्या मानानें सार्वजनिक ग्रंथालये उभारण्याच्या कामीं फ्रान्समध्ये जरी थोडीशी उदासीनता दिसत असली तरी सर्व जगांत जास्त ग्रंथ संग्रहित करणारें उत्तम ग्रंथालय “बिब्लिओटेक नाशनाल पॅरिस” * फ्रान्समध्येच आहे ही गोष्ट फ्रेंच राष्ट्राला अभिमानास्पद आहे. हें ग्रंथालय इ. स. १५९३ मध्ये स्थापन झालें. आज घटकेस तेथें ४५ लाखांपेक्षां जास्त ग्रंथसंपत्ती ठेवण्यांत आली आहे. फ्रान्समध्ये एकंदर १११ सार्वजनिक ग्रंथालये असून त्यांमधील एकंदर ग्रंथसंख्या दोन कोटींच्या वर आहे.

फ्रान्समधील सार्वजनिक ग्रंथालयांत माँ. रोलॉ यांच्या सहकार्याने पॅरिसमध्ये इ. स. १९२८ सालीं इन्स्टिट्यूट ऑफ इंडियन सिव्हिलिझेशन ही संस्था स्थापन झाली आहे. पौरात्य देशांतील सर्व ग्रंथसंग्रह या संस्थेच्या ग्रंथालयांत ठेवण्यांत आला आहे.

* ४५ लाख ग्रंथ. [५ लाख नकाशे, १ $\frac{१}{४}$ लाख हस्तलिखिते, ३५ लाख प्रकाशित ग्रंथ, २ $\frac{१}{४}$ नाणीं व इतर दुर्मिळ चित्रे वगैरे.]

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

जर्मनी :

सार्वजनिक ग्रंथालयांची पद्धतशीर स्थापना व त्यांची वाढ फक्त जर्मनीतच अप्रतिहत स्वरूपांत आढळून येते. जर्मनीतील पहिले नगरग्रंथालय १८३९ मध्ये स्थापन झाले व त्यानंतर प्रत्येक मोठ्या शहरांत ग्रंथालयांची स्थापना झाली. १८९८ सालापासून फिरती व जिल्हानिहाय ग्रंथालये स्थापन करण्यांत आली.

जर्मनीतील सर्वांत मोठे आणि मध्यवर्ती ग्रंथालय बर्लिनमधील “ सेंट्रल पब्लिक लायब्ररी ” हे असून या ग्रंथालयाच्या ९० शाखा सर्व देशांत स्थापन केल्या आहेत. मध्यवर्ती ग्रंथालयांत व शाखा-ग्रंथालयांत सुमारे आठ लाखांवर ग्रंथसंग्रह संग्रहित केला आहे. त्याचप्रमाणे प्रमुख शिक्षणसंस्था, शास्त्रीय संशोधन-संस्था आणि ख्रिस्तमंदिरे अशा खाजगी संस्थांच्या ग्रंथालयांत सुमारे ७० लाख ग्रंथ असावेत. युनिव्हर्सिटी व हायस्कूलें यांच्या मालकीच्या ३२ ग्रंथालयांतहि उत्तम प्रकारचा सर्वसंग्राहक असा ग्रंथसंग्रह आहे. जर्मनीतील म्युनिसिपॅलिटींनीहि आपल्या हद्दीतील वाचकांच्या उपयोगासाठी प्रकारची उत्तम ग्रंथालये निर्माण केली आहेत. जर्मनीतील सर्व ग्रंथालयांत मुक्तद्वार (Open shelf) पद्धति अमलांत आहे. या पद्धतीने चाललेल्या

पाश्चात्य देशांतील ग्रंथालये

४५ ग्रंथालयांत प्रत्येकीं २ लाखांपेक्षां ग्रंथसंग्रह आहे. त्यापैकीं पांच ग्रंथालयांत मात्र प्रत्येकीं पांच लाखांवर ग्रंथ आहेत. बर्लिन व म्युनिच् येथील दोन प्रमुख ग्रंथालयांत प्रत्येकीं एक लाखांवर ग्रंथ आहेत.

‘ प्रुशियन स्टेट लायब्ररी ’ ही फ्रेडरिक वुइल्यमनें १६५९ मध्ये स्थापन केली. ही ग्रंथशाळा फार महत्त्वाची असून तिच्या संग्रहीं ३० लाखांवर ग्रंथसंग्रह आहे; व दरवर्षीं सुमारे साठ हजारांवर ग्रंथांची त्यांत भर पडत असते. या ग्रंथालयांतील ६३ हजारांचा हस्तलिखित संग्रह बहुमोल आहे. या ग्रंथालयाची व्यवस्था पाहण्यासाठीं ७२ अधिकारी व ३३० कारकून आहेत.

बर्लिन विद्यापीठाच्या ग्रंथालयांत २५ लाख ग्रंथसंग्रह आहे. तसेंच लिपझिक् येथील ‘ जर्मन बुक म्युजियम् ’ मध्ये १५ व्या शतकापासूनचीं जुनीं पुस्तके ठेवलीं आहेत. येथील एकंदर ग्रंथसंग्रह ५० हजारांवर आहे.

म्युनिच् येथील बव्हेरियन स्टेट लायब्ररीमध्ये सुमारे १७ लाखांवर ग्रंथ व सुमारे ५० हजार हस्तलिखिते आहेत.

जर्मन ग्रंथालय-संघ इ. स. १९०० मध्ये स्थापन झाला. या संस्थेतर्फे ग्रंथालयकार्यकर्त्यांना शिक्षण देण्याचे मुख्य कार्य होत

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

असते. इ. स. १९०९ पासून ही संस्था ग्रंथालयशास्त्रांत प्राविण्य मिळविणाऱ्यांना प्रशस्तिपत्रके देत आहे. (१) बर्लिन सिटी लायब्ररी, बर्लिन, (२) जर्मन सेंट्रल बोर्ड, लिपझिक्, (३) बॅरोमॉस असोसिएशन, बॉन, अशा तीन ग्रंथालयांना ग्रंथालयशिक्षण देणाऱ्या संस्था जोडलेल्या आहेत.

उत्तम मुद्रणसंस्था चालविणारा देश या दृष्टीने आजकाल जर्मन राष्ट्र सर्व जगांत प्रसिद्ध झाले आहे. लिपझिक् शहर हे जगांतील अत्यंत प्रसिद्ध असे मुद्रणकेंद्र म्हणून गेली बरीच वर्षे प्रसिद्ध आहे. लिपझिक्मधील मुद्रणालयांतून दरवर्षी अनेक प्रकारचे ग्रंथ प्रसिद्ध होतात. या ग्रंथसंपत्तीमुळे जर्मनीमधील ग्रंथालयांतील ग्रंथसंग्रह दरवर्षी वाढत असतो. अशा रीतीने जर्मनीतील ग्रंथालयांची संख्याही वाढत्या प्रमाणावर असते. सध्या जर्मनीत सुमारे १६० वर प्रसिद्ध सार्वजनिक ग्रंथालये असून त्यांतील ग्रंथसंख्या ३ कोटींवर भरेल. या ग्रंथसंग्रहाच्या खालोखाल फ्रान्स व ग्रेटब्रिटन यांचा नंबर लागेल. कारण त्यांची प्रमुख ग्रंथालये व त्यांतील * ग्रंथसंख्या पुढीलप्रमाणे आहे:—

---

* हे आंकडे १९२९ चे आहेत.

पाश्चात्य देशांतील ग्रंथालये

जर्मनी	१६०	३,००,००,०००
फ्रान्स	१११	२,००,००,०००
ग्रेटब्रिटन	१०१	१,८०,००,०००

हॉलंडमधील ग्रंथालये :

हॉलंडमध्ये स्थापन झालेले सर्वांत जुने ग्रंथालय म्हणजे लेडन (Leyden) विद्यापीठाचे १५७३ मध्ये स्थापन झालेले ग्रंथालय होय. यानंतर यूट्रेच (Utrecht), ग्रोनिजेन (Groningen) व अॅमस्टरडॅम (Amsterdam) या तीन विद्यापीठांचीं ग्रंथालये १५८४, १६१५ व १८७८ या सालांत अस्तित्वांत आलीं.

अॅमस्टरडॅम ग्रंथालयांत ५० हजार ग्रंथ असून ४५०० गायनविषयक पत्रके आहेत. यूट्रेच विद्यापीठाच्या ग्रंथालयांतील ग्रंथसंग्रह ३१ लाखांवर आहे.

हॉलंडमध्ये सध्यां सुमारे ५०० ग्रंथालये आहेत. या सर्व ग्रंथालयांत हेग येथील 'राॅयल लायब्ररी' ही ग्रंथसंख्येच्या दृष्टीने प्रमुख आहे. सुमारे १० लाख ग्रंथांचा संग्रह या ग्रंथालयांत आहे. या आंतरराष्ट्रीय ग्रंथसंग्रहालयाची उपयुक्तता आणि त्यांतील इतर निरनिराळ्या विषयांवरचा ६००००० ग्रंथ-

---

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

संग्रह आहे त्यावरून त्यांस “ Palace of Place ” (शांतता-प्रासाद) असे नामाभिधान देण्यांत आले आहे.

हॉलंडमधील ग्रंथालये एका दृष्टीने फारच महत्त्वाचीं अशीं समजलीं जातात. नाटकगृहे अगर क्रीडास्थले हीं ज्याप्रमाणे जनतेला आवश्यक अशीं समजलीं जातात त्याप्रमाणे ग्रंथालयेहि जनतेला अत्युपयोगी व जनतेच्या सामाजिक विचारविनिमयाला मदत करणारीं अशीं समजलीं जातात. इतर पुढारलेल्या देशांप्रमाणे हॉलंडमध्येहि खेड्यांपाड्यांतील लोकांच्या उपयोगासाठीं फिरतीं ग्रंथालये कार्य करीत आहेत.

हॉलंडमध्ये अद्यापि ग्रंथालयशास्त्राचे शिक्षण मिळण्याची सोय झालेली नाही. हॉलंडमधील ग्रंथालये, व ग्रंथालय-कार्यकर्ते यांची एक संयुक्त संस्था ‘ डच लायब्ररी असोसिएशन ’ व ‘ सेंट्रल पब्लिक लायब्ररी असोसिएशन ’ अशा दोन संस्था ग्रंथालयांच्या चलवळीसंबंधाने देशांत कार्य करीत आहेत. या दोन्ही संस्था एकमेकांच्या सहकार्याने ‘ डच लायब्ररी गाईड ’ हा उपयुक्त संदर्भग्रंथ दरवर्षी काढीत असतात.

इटलीतील ग्रंथालये :

गेल्या दहा वर्षांत इटालियन राष्ट्राचे महत्त्व राजकारणांत

पाश्चात्य देशांतील ग्रंथालये

बरेच वाढले आहे. इटालीचा राजकीय दर्जा सि. मुसोलिनी याच्या नेतृत्वाखाली आधुनिक कालांत वाढला आहे. त्याप्रमाणे इटालीचे वाङ्मयहि वर्धिष्णु स्वरूपाचे आहे. वाङ्मयवृद्धीबरोबर ग्रंथालयांची वाढ इटालींत समाधानकारक झाली आहे. १८७६ पासून इटालींतील ग्रंथालयांची स्थापन सुरू झाली आहे. त्या वेळेपासून नवीन नवीन ग्रंथालये अस्तित्वांत येत आहेत.

१८९३ मध्ये इटालींत विशिष्ट स्वरूपाचीं, धार्मिक, लष्करी, आरमारी, व शास्त्रीय अशा स्वरूपाचीं सरकारी ग्रंथालये होती. सरकारी ग्रंथालयांची संख्या सध्या बरीच वाढली आहे. आज इटालींत २००० वर फिरतीं ग्रंथालये जनतेची ज्ञान-जिज्ञासा भागविण्यासाठीं सर्वत्र निघालीं आहेत. सर्व ग्रंथालयांची एक संस्था ' फेडरेशन ऑफ लायब्ररीज ' मिलन येथे आहे. या संस्थेच्या सहकार्याने ग्रंथालयांच्या चलवळीसंबंधीचे एक नियत-कालिक (Library Journal) निघत असते.

फॅसिस्ट मताचा प्रचार करण्यासाठीं सध्या इटालींत ' इन्स्टिट्यूट ऑफ फॅसिस्ट कल्चर ' ही संस्था स्थापन झाली आहे. या संस्थेचे एक स्वतंत्र ग्रंथालयहि आहे.

इटालींत जगांतील अत्यंत मौल्यवान् अशा ग्रंथसंग्रहांपैकीं एक

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

ग्रंथसंग्रह म्हणजे रोममधील 'नॅशनल सेंट्रल लायब्ररी' हा आहे. सर्व ग्रंथालयांत ही प्रमुख संस्था आहे. आज इटलीतील सार्वजनिक ग्रंथालयांची संख्या ४५०० आहे. रोमच्या या प्रमुख ग्रंथालयांत ग्रंथ ५ $\frac{१}{२}$ लाख, पत्रके ३ लाख १० हजार व हस्तलिखिते व नियतकालिके ११ हजारांवर आहेत.

इटालीत स्वतंत्र सरकारी ग्रंथालयखाते असून त्यावर 'डायरेक्टर जनरल ऑफ दि स्टेट लायब्ररीज' ह्या अधिकाऱ्याची देखरेख असते.

इटालीतील प्रमुख ग्रंथालये पुढीलप्रमाणे आहेत:—

- (१) दि लॉरेन्शियल, फ्लॉरेन्स.
- (२) सेंट्रल नॅशनल लायब्ररी फ्लॉरेन्स.
- (३) सेंट मार्क लायब्ररी, व्हेनिस.
- (४) अम्ब्रोशियन लायब्ररी, मिलन.
- (५) नॅशनल लायब्ररी, नेपल्स.
- (६) नॅशनल सेंट्रल विक्टर इमॅन्युअल लायब्ररी, रोम.

फ्लॉरेन्सच्या सेंट्रल नॅशनल लायब्ररीत ९ लाख ग्रंथ, १२ लाख पत्रके, ४ $\frac{१}{४}$ पत्रे, नकाशे व हस्तलिखिते आहेत. क्रमांक ३ च्या सेंट मार्क लायब्ररीत ३ $\frac{१}{२}$ लाख ग्रंथ, १॥ लाख पत्रके व १३ हजार हस्तलिखिते आहेत. क्रमांक ४ च्या अम्ब्रोशियन

पाश्चात्य देशांतील ग्रंथालये

लायब्ररींत $३\frac{१}{२}$ लाख प्रकाशित ग्रंथ व २० हजार पत्रके आहेत. क्रमांक ५ च्या नॅशनल लायब्ररींत १० लाख प्रकाशित ग्रंथ, ५ लाख पत्रके, व १२ हजार हस्तलिखिते आहेत.

व्हॅटिकन लायब्ररी ही युरोपमधील सर्वांत अत्यंत जुनी ग्रंथालय संस्था आहे. या ग्रंथालयांत $४\frac{१}{४}$ लाख ग्रंथ, ७०००० जुनी नाणीं जुने ग्रंथ व ५३ हजार हस्तलिखिते आहेत.

व्हॅटिकन येथील पोपसाहेबांचा राजवाडा अत्यंत प्रेक्षणीय असा समजला जातो. या राजवाड्यांत ४००० खोल्या, ८ शोभिवंत जिने, प्रशस्त प्रांगणे, उद्याने, सभागृहे असून पोपनीं स्वतःकरितां रेल्वे-स्टेशन, स्वतःचें नाणें स्वतःचें पोस्टखाते आणि स्वतःकरितां दूरध्वनिक्षेपक यंत्र तयार केलें आहे. जगांतील प्रसिद्ध ग्रंथालयांत येथील ग्रंथालयाची गणना होते. ग्रंथालये असलेल्या कपाटांची ओळ जर मोजली तर सुमारे $\frac{१}{६}$ मैल भरल्याशिवाय राहणार नाहीं. या ग्रंथालयांत $२\frac{१}{४}$ लाख ग्रंथसंग्रह व हस्तलिखिते आहेत. चौथ्या शतकांतील प्रसिद्ध बायबल (Codex Veticanus) ही ग्रंथालयांतील एक अपूर्व व दुर्मिळ वस्तु आहे.

नेपल्स विद्यापीठाच्या ग्रंथालयांत $३\frac{१}{२}$ लाख ग्रंथसंख्या

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

आहे. तसेच रोम येथील अमेरिकन ॲकॅडमीत ४० हजार ग्रंथ आहेत. व्हेनिसच्या राष्ट्रीय ग्रंथालयांत ९ लाख ७८००० ग्रंथ आहेत.

नार्वेतील ग्रंथालये :

नार्वेतील ग्रंथालयांचा इतिहास अवघा १५० वर्षांचा आहे. या देशातील पहिले ग्रंथालय १७६७ मध्ये स्थापन झाले. त्या नंतर १८१४ सालापासून सार्वजनिक ग्रंथालये ठिकठिकाणी स्थापन होऊं लागलीं.

देशातील ग्रंथसंग्रहाची पाहणी करण्यासाठी नार्वे सरकारने १९१९ मध्ये एक कमिटी नेमली होती. सध्यां इतर सार्वजनिक ग्रंथालये सोडून देशांत १०० वर प्रमुख शास्त्रीय ग्रंथालये असून त्यांत प्रत्येकीं २० हजारांवर ग्रंथसंग्रह आहे. याशिवाय ओस्लो (Oslo) विद्यापीठाचे ग्रंथालयहि अत्यंत प्रसिद्ध आहे.

रशियातील ग्रंथसंग्रह :

सोव्हियट सरकारच्या अमलांत इतर सार्वजनिक संस्था ज्याप्रमाणे कार्यक्षम ठरल्या आहेत त्याप्रमाणे ग्रंथालय संस्थाहि तितकीच नव्हे, त्याहून जास्त कार्यक्षम ठरली आहे. रशियातील राज्यक्रांतीपूर्वीच्या झारशाहीत वाङ्मयसंवर्धनाकडे फारच थोडे

पाश्चात्य देशांतील ग्रंथालये

लक्ष दिले जात असे. परंतु राज्यक्रांतीनंतर रशियन पुढाप्यांनी लोकशिक्षणाकडे जास्त लक्ष पुरविले. त्यानंतरच्या काळांत साक्षरताप्रसार ही बाब रशियन अधिकाऱ्यांनी फारच महत्त्वाची अशी ठरविली. वृत्तपत्रे, सिनेमा-गृहे आणि नाटकगृहे यांची वाढ रशियांत गेल्या २० वर्षांत झाली, त्याप्रमाणे ग्रंथालयांच्या स्थापनेच्या कामीहि सोव्हिएट सरकारने लक्ष दिले आहे.

लेनिनग्रॅडमधील ' अॅकॅडमी ऑफ सायन्स ' या अत्यंत जुन्या संस्थेच्या ग्रंथसंग्रहालयाची स्थापना सुमारे २०० वर्षांपूर्वी झाली. लेनिनग्रॅडमधील ' स्टेट पब्लिक लायब्ररी ' व मास्कोमधील (ऑल रशियन लेनिन मेमोरियल लायब्ररी) ' अखिल रशिया लेनिन स्मारक-ग्रंथालय ' या दोन प्रमुख ग्रंथालयांत अनुक्रमे ६० व ४५ लाख ग्रंथसंग्रह आहे.

लेनिनग्रॅडच्या विद्यापीठांतील ग्रंथसंग्रह ८ $\frac{१}{२}$ लाख आहे तसेच सार्वजनिक ग्रंथालयांतील ग्रंथसंख्या ६० लाख आहे.

रशियांतील कम्युनिस्ट पक्षाच्या ग्रंथालयांत २१ $\frac{१}{२}$ लाख ग्रंथ आहेत.

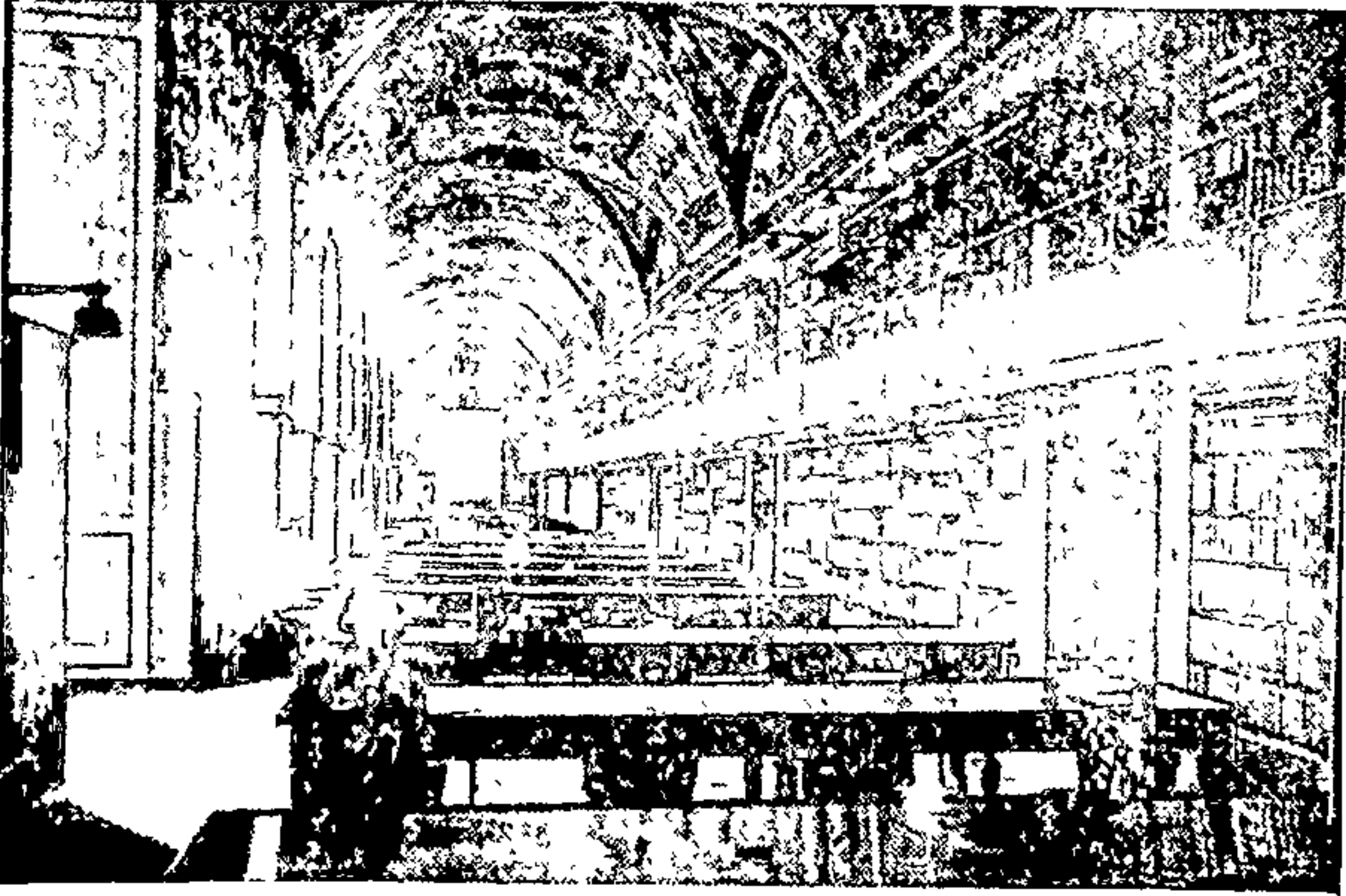
सोव्हिएट सरकारच्या अमदानीत ग्रंथालयांना सध्या सरकारी मदत मिळत असते. त्याचप्रमाणे ग्रंथालयांतून बाहेरगावी

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

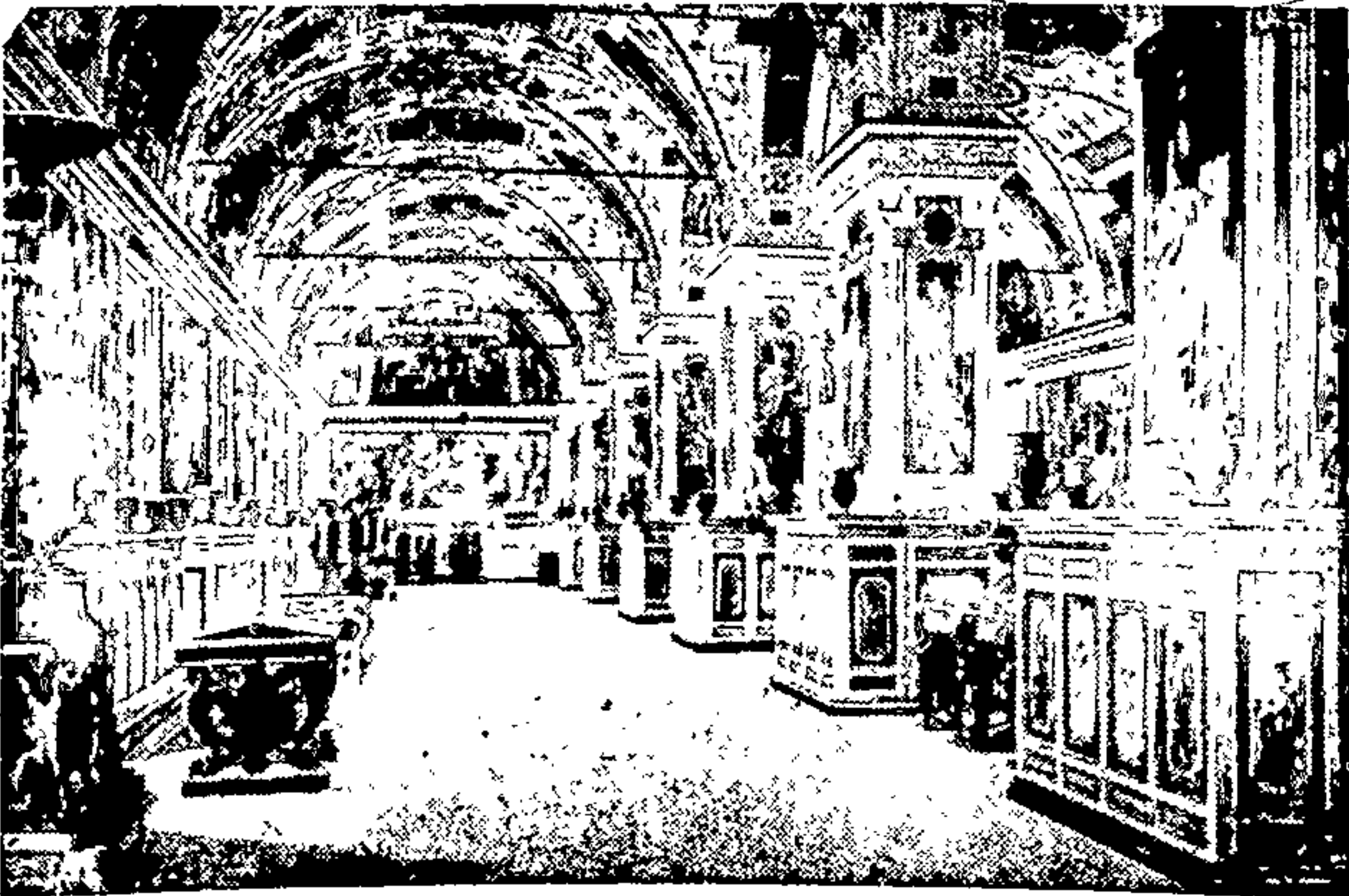
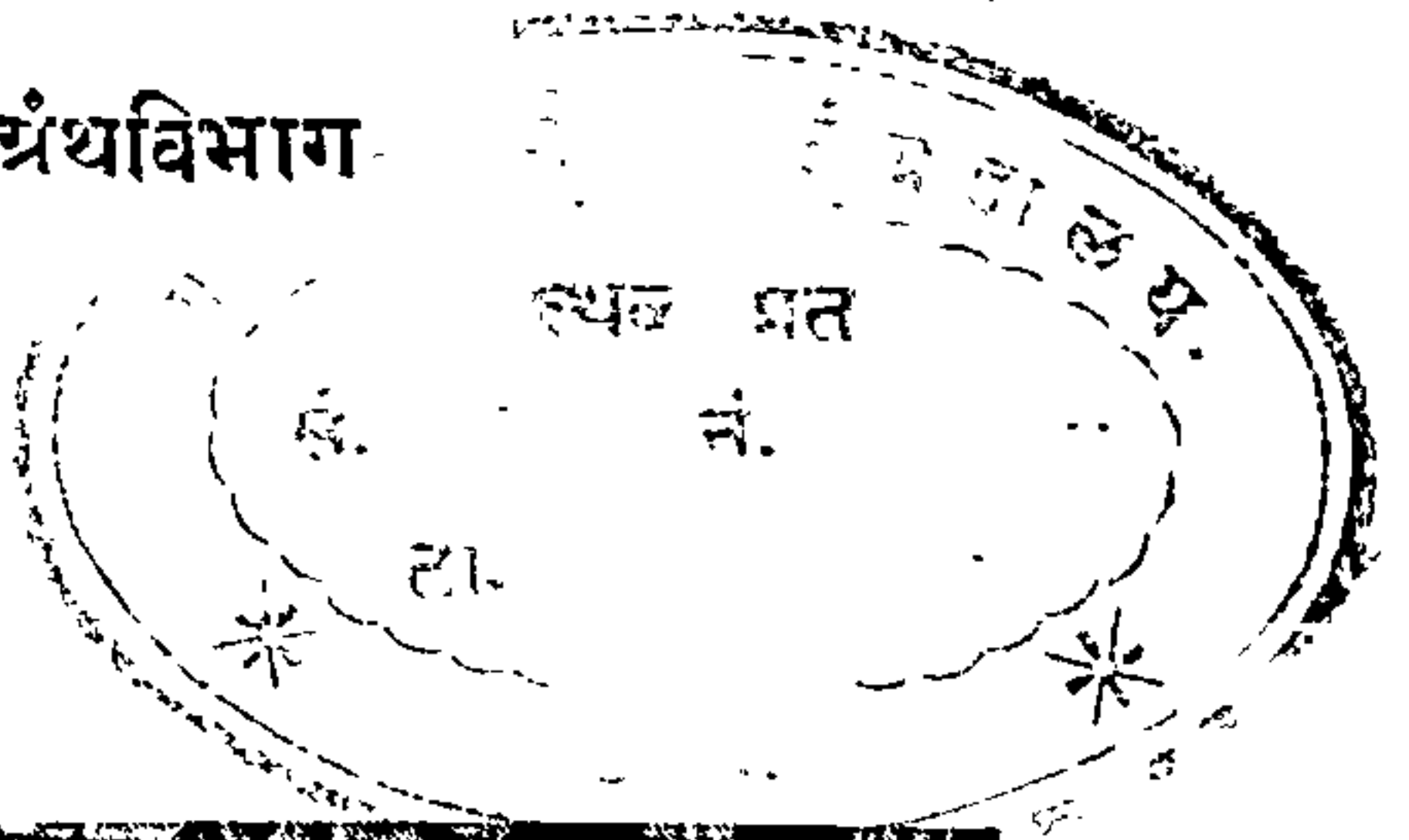
वाचनाकरितां जाणारीं पुस्तकें आणि वर्तमानपत्रें सरकार पोस्टांतून बाहेरगांवीं पाठवितांना त्यावर अत्यंत कमी पोस्टेज आकारलें जातें. साक्षरताप्रसाराकडे सरकारचें जास्त लक्ष असल्यामुळें ग्रंथालयांच्या प्रगतीसाठीं सोव्हिएट सरकार भरपूर द्रव्यसाहाय्य करीत असतें, व वरीलप्रमाणें वाङ्मयप्रसारासाठीं पोस्टाच्या अनेक सवलतीहि देत आहे. १९३० सालीं रशियामध्ये १५०० सार्वजनिक ग्रंथालये व ५५०० फिरतीं ग्रंथालये साक्षरताप्रसाराचें कार्य करीत होतीं. ही संख्या आतां पुष्कळच वाढली आहे.

ग्रंथसंग्रहालयांची शास्त्रशुद्ध व्यवस्था ठेवण्याकरितां व सोव्हिएट सरकारनें ग्रंथालयशास्त्राचें शिक्षण ग्रंथालयकार्यकर्त्यांना देण्याकरितां स्वतंत्र ग्रंथालयशाळा सरकारच्या मदतीनेंच लेनिनग्रॅडमध्ये स्थापन करण्यांत आली आहे. याशिवाय 'इन्स्टिट्यूट ऑफ लायब्ररी सायन्स' ही दुसरी एक उपयुक्त संस्था रशियांत ग्रंथालयांची चळवळ चालू ठेवण्याकरितां उपयुक्त अशी चळवळ करीत आहे. ही संस्था ग्रंथालयाच्या निरनिराळ्या प्रश्नांची चर्चा करून स्वतंत्र संशोधनकार्य करते. याच संस्थेनें एक 'ग्रंथालय-शाळा' चालविली आहे.

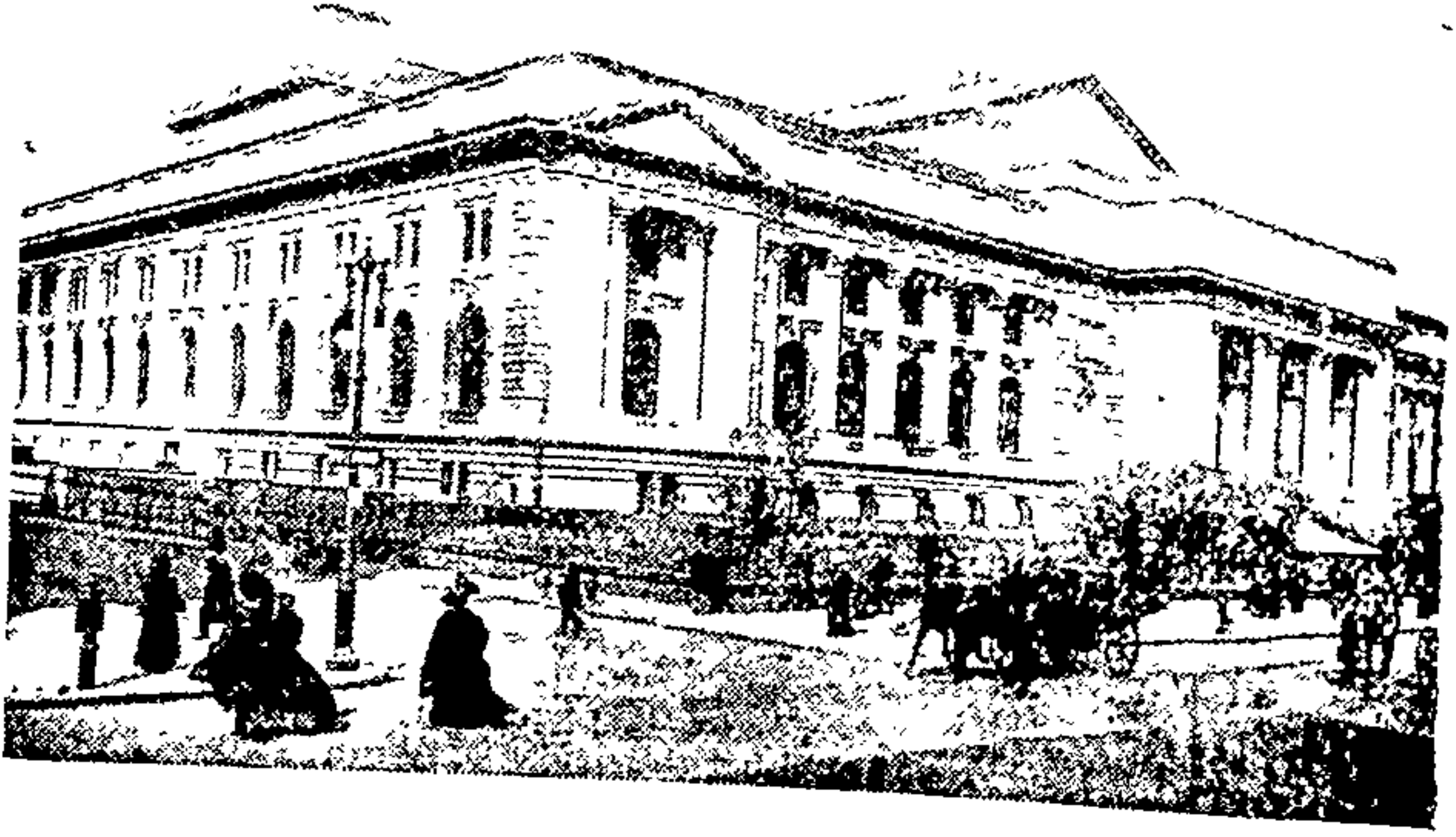
पोपसाहेवांचे ग्रंथालय, रोम : दोन दृश्ये

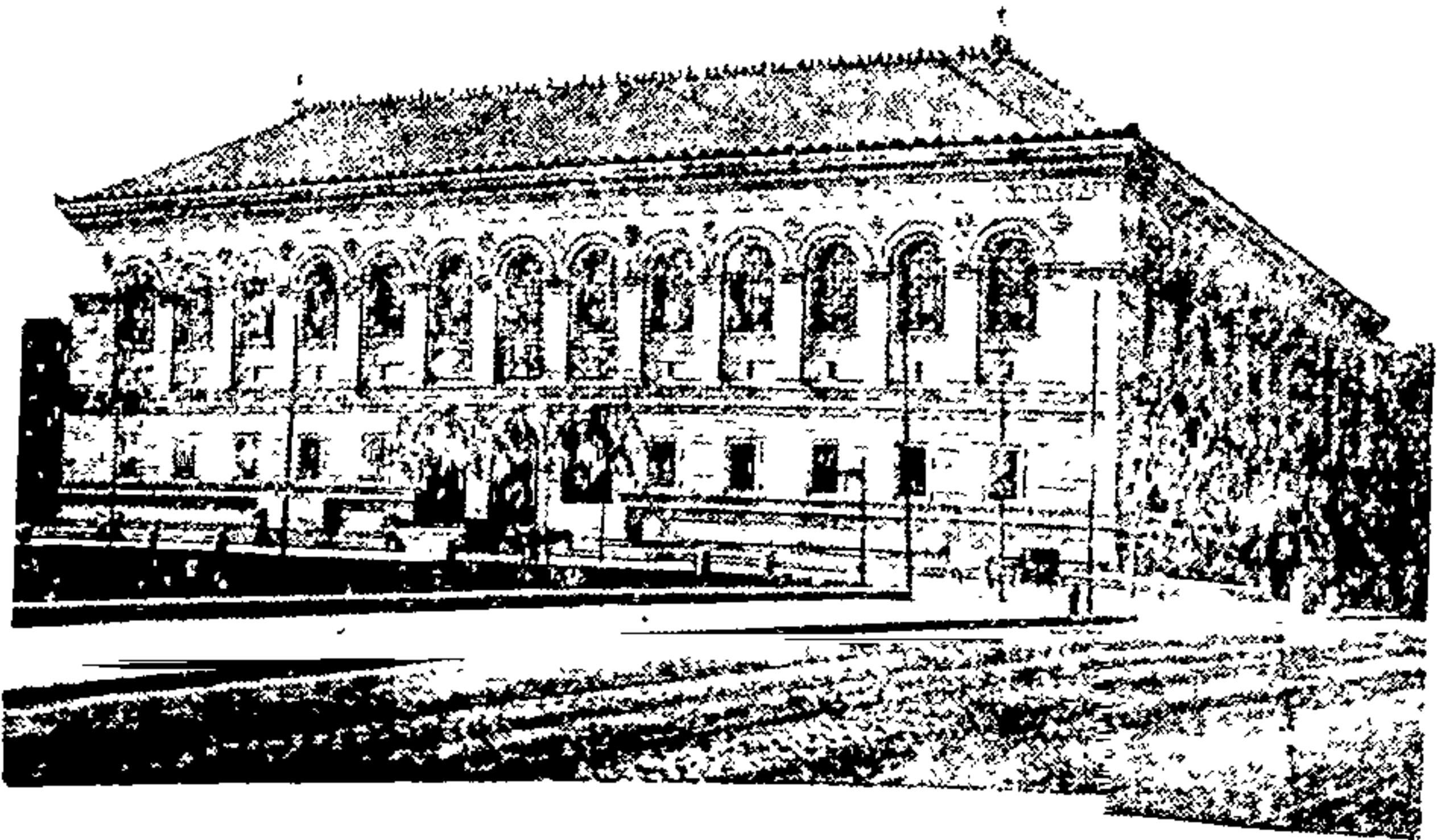
(१) ग्रंथविभाग

(२) वाचनालय-विभाग

सार्वजनिक ग्रंथालय, न्यूयॉर्क

सार्वजनिक ग्रंथालय, बोस्टन

पाश्चात्य देशांतील ग्रंथालये

ग्रंथालयशाळेंतील शिक्षणक्रम दोन वर्षांचा असून त्यांत ग्रंथालयांची व्यवस्था, ग्रंथवर्गीकरणपद्धति आणि ग्रंथगणनाशास्त्र वगैरे ग्रंथालय-विषयांचे सप्रयोग शिक्षण दिलें जातें. आधुनिक शास्त्रशुद्ध पायावर सोव्हिएट सरकारनें बरींच नमुनेदार ग्रंथालये स्थापन केलीं आहेत. वृत्तपत्रें, सिनेमागृहे, नाटकगृहे या मतप्रचारांच्या साधनांबरोबर सोव्हिएट सरकार ग्रंथालयांचाहि राजकीय मतप्रचारासाठीं भरपूर उपयोग करून घेत आहे.

स्वीडनमधील ग्रंथालये :

स्वीडनमधील ग्रंथालयांचा इतिहास बराच जुना आहे. स्वीडनचें पहिलें ग्रंथालय १७९७ मध्ये स्थापन झालें. सध्यां स्वीडनमध्ये प्रसिद्ध अशीं ५० ग्रंथालये असून त्यांत खालील ग्रंथालये उल्लेखनीय आहेत:—

- (१) रॉयल लायब्ररी, स्टॉकहोम.
- (२) युनिव्हर्सिटी लायब्ररी, उप्पासाला.
[ग्रंथालयांत ८ लाख ग्रंथ व ८० हजार चित्रे आहेत.]
- (३) युनिव्हर्सिटी लायब्ररी, लॅन्ड [४ लाख ग्रंथसंग्रह]
- (४) नॉबेल लायब्ररी (स्वीडिश अॅकॅडमी), स्टॉकहोम.
- (५) लायब्ररी आफ् दि रॉयल अॅकॅडमी आफ् दि फाइन आर्ट्स, स्टॉकहोम.

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

---

(६) लायब्ररी रॉयल कंट्रोल ऑफिसर ऑफ स्टॅटिस्टिक्स.

(७) लायब्ररी रॉयल बोर्ड ऑफ टेड.

स्टॉकहोममधील प्रसिद्ध ग्रंथालयांत १,५७,००० ग्रंथ, २,५५,००० पत्रके, ३८०८ हस्तलिखिते व ५२०० नकाशे आहेत.

या ग्रंथालयांत प्रदर्शनासाठी खास सभागृह ठेवले आहे. तेथे ग्रंथविषयक प्रदर्शने भरविण्यांत येतात. १९३३ मध्ये इटालियन ग्रंथासंबंधीचे प्रदर्शन भरविण्यांत आले होते.

परदेशांतील ग्रंथालयांत ग्रंथ वाचावयास देण्याची पद्धति याच ग्रंथालयाने अमलांत आणली आहे. क्रमांक ६ व ७ चीं ग्रंथालये स्टॉकहोममध्ये आहेत. स्वीडनमध्ये एकंदर सार्वजनिक ग्रंथालयांची संख्या ३००० वर असून दरवर्षी त्यांमधून २५ लाख ग्रंथ वाचकांना बाहेर वाचण्यासाठी दिले जातात.

६

चीन-जपानमधील ग्रंथालये

ग्रंथालयांच्या प्रगतीच्या दृष्टीने जपान व चीनमधील ग्रंथालयांच्या चळवळीचा इतिहास अत्यंत उद्बोधक आहे. आशिया-खंडांतील अत्यंत प्राचीन काळचे प्रसिद्ध असे चीन हे राष्ट्र असून अखिल विश्वांतील कित्येक क्रांतिकारक सुधारणांचा उगम चीन देशांतच झालेला आहे. त्या मानाने जपान हे राष्ट्र मात्र आधुनिक काळांतच सर्वांत पुढे आले आहे. आपल्या उद्यमशीलतेच्या आणि एकराष्ट्रीयत्वाच्या भावनेच्या जोरावर अल्पावधींतच जपानने आपली राजकीय आकांक्षा वाढविली असून आपले साम्राज्य चीनवरहि स्थापन करण्याची महत्त्वाकांक्षा धरली आहे. जपानच्या या अलौकिक प्रगतीचा इतिहास फारच आश्चर्यकारक आहे.

जपानप्रमाणे चीनचा इतिहासहि तितकाच उत्तेजक आहे. महायुद्धापूर्वी सन्-यत-सेन या पुढाऱ्याच्या नेतृत्वाखाली चीन राष्ट्रने आपले स्वातंत्र्य पुकारले, तेव्हांपासून आजपर्यंत चिनी राष्ट्राची प्रगति होत आहे. पण कित्येक वर्षेपर्यंत युरोपांत ज्याप्रमाणे ' नेहमीं आजारी असलेले राष्ट्र ' म्हणून तुर्कस्थानचा

६

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

नामनिर्देश केला जाई त्याप्रमाणे ' आशियांतील कालनिद्रा घेणारे राष्ट्र ' असा चीनचा उल्लेख केला जात असे. पण गेल्या महायुद्धाने जगांतील सर्व राष्ट्रांत नवचैतन्य निर्माण केले. कित्येक राष्ट्रांच्या राजकीय आणि सामाजिक परिस्थितींत आमूलाग्र बदल झाला; व कित्येक राष्ट्रांत राज्यक्रांति झाली. चीनमध्ये याच वेळीं राज्यक्रांति होऊन चिनी राष्ट्र लोकसत्तात्मक झाले, परंतु जपानची राजकीय परिस्थिति जितक्या लवकर सुधारली तितक्या लवकर चीनमधील लोकसत्ता मात्र प्रभावी ठरली नाही. त्यामुळे जपानच्या अवास्तव मागण्या मान्य करण्याकरिता त्यास मान खाली घालावी लागत आहे.

जपान व चीनच्या राजकीय प्रगतीच्या कार्मां इतर प्रचार-साधनांप्रमाणे ग्रंथसंग्रहालयांनीहि उत्तम प्रकारची जागृति केली आहे. म्हणूनच या दोन्ही राष्ट्रांतील ग्रंथालयांचा इतिहास प्रस्तुत प्रकरणांत दिला आहे.

जपानमधील पहिले ग्रंथालय इ. स. ७७५ मध्ये जपानचे बादशहा कोनिन (Konin) ह्यांनी स्थापन केले; पण पुढे बराच काल लोटेपर्यंत ठिकठिकाणी ग्रंथालयांची स्थापना झाल्याची नोंद आढळत नाही. जपानमधील ग्रंथालयांची चळवळ

चीन-जपानमधील ग्रंथालये

साधारणपणे १८७२ सालापासून सुरू झाली असे म्हणतां येईल; कारण या वर्षी जपानच्या शिक्षणखात्याने ' इम्पिरिअल लायब्ररी ' या नांवाचे स्वतंत्र ग्रंथालय स्थापन केले. या ग्रंथालयांत प्रथम ७ लाख ग्रंथांचा संग्रह करण्यांत आला. १८८१ मध्ये सार्वजनिक ग्रंथालयांच्या नियंत्रणासंबंधी नियम करण्यांत आले आणि त्यानंतर १८९९ मध्ये ग्रंथालयासंबंधीचा जादा कायदा (Ordinance) पास करण्यांत आला. या कायद्याअन्वये स्थानिक स्वराज्य संस्थांना आणि खाजगी व्यक्तींना ग्रंथालये स्थापन करण्याबाबत सवलती व आर्थिक साहाय्य देण्यांत आले. सध्यां जपानमधील ग्रंथालयाबाबतचे कायदे सुधारून घेण्याचे प्रयत्न चालू असून विचारविनिमय चालू आहे.

जपानमधील ग्रंथालयांची एकंदर संख्या ४६१८* आहे. त्यांत ३२१५ सार्वजनिक व १४०० खाजगी ग्रंथालये आहेत. वरील सर्व सार्वजनिक व खाजगी ग्रंथालयांतील ग्रंथसंख्या ८५ लाखांवर आहे. जपानमधील सहा कोटि लोकसंख्येच्या मानाने विचार करितां वरील ग्रंथसंग्रहहि अपुरा पडतो. नवीन ग्रंथालये स्थापन करण्याकरितां जपानमध्ये खाजगी व सरकारी प्रयत्न नेहमी चालू असतात.

* हे आंकडे १९३० सालचे आहेत.

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

प्रांतिक ग्रंथालयांतील प्रमुख अशा ' ओसाका ' ग्रंथालयांत दीड लाखांवर ग्रंथसंग्रह आहे.

जपानमधील प्रमुख ग्रंथालये पुढीलप्रमाणे आहेत:—

- (१) हर्षिया लायब्ररी, टोकियो म्युनिसिपालिटी
- (२) नाँको बँको लायब्ररी (Nanko Banko L.)
- (३) ओहाशी लायब्ररी (Ohasi) टोकियो
- (४) नाकानोशिमा ला. (ओसाका) (Nakanoshima)
- (५) सोकांडो बँको
- (६) ओरिएण्टल लायब्ररी, टोकियो
- (७) ओहारा साशल प्रॉब्लेम रीसर्च इन्स्टिट्यूट ला. ओसाका
(Ohara Social Problem Research Institute)
- (८) ओसाका लायब्ररी १९०३
- (९) फूजियामा औद्योगिक लायब्ररी

वरील प्रमुख ग्रंथालयांशिवाय शाळाकॉलेजांना जोडलेलीं ग्रंथालये बरींच आहेत. १९२८ च्या अखेर जपानमध्ये २६७ ग्रंथालये होती. या सर्व ग्रंथालयांत टोकियो इम्पीरिअल युनिव्हर्सिटी ग्रंथालय प्रमुख असून त्यांत ८ लाखांवर ग्रंथ होते. परंतु १९२३ च्या जपानमधील भयंकर भूकंपानंतर लागलेल्या आगीत हा बहुमोल ग्रंथसंग्रह जळून गेला. ह्या ग्रंथालयाची पुनर्घटना

चीन-जपानमधील ग्रंथालये

करण्यांत आली असून कित्येक अमेरिकन व युरोपियन धनि-
कांनी या कार्यां जपानला पुष्कळ द्रव्यसाह्य केले आहे.

कियोटो इम्पीरिअल लायब्ररी (Kyoto Imperial L.)

टोहोकू युनिव्हर्सिटी लायब्ररी (Tohoku University L.
Sendai)

आशियाटिक सोसायटी ऑफ जपान लायब्ररी (Asiatic
Society of Japan L.)

इम्पीरिअल अॅकॅडमी लायब्ररी (Imperial Academy
Tokyo)

कियोटो इम्पीरिअल लायब्ररींत सध्या ८ लाखांवर ग्रंथ
आहेत. त्यांपैकीं निम्मे ग्रंथ जपानी व चिनी भाषेंतील व बाकीचे
ग्रंथ इतर भाषांतील आहेत.

या ग्रंथालयांत प्राचीन खेळासंबंधीं हस्तलिखित १५००
ग्रंथ व ३००० ग्रंथ अद्भुत गोष्टींचा संग्रह करणारे आहेत हे
या ग्रंथालयाचें वैशिष्ट्य आहे.

जपानमधील सर्व ग्रंथालयांची एक संयुक्त संस्था आहे. या
संस्थेच्या विद्यमानें ग्रंथालयपरिषदा भरतात आणि ग्रंथालय-
शाखांवरील पुस्तकेंहि प्रसिद्ध होतात.

ग्रंथालयशाखाचें शिक्षण देण्यासाठीं जपानमधील सरकारी व
बिनसरकारी संस्था उत्तम प्रकारें काम करीत आहेत.

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

चिनी ग्रंथालये :

सध्यांच्या अनेक सुधारणांचा उगम चीनमध्ये झालेला सांपडतो. त्याप्रमाणे ग्रंथसंग्रहाचा आरंभहि इ. स. पूर्व ३००० च्या सुमारास चीनमध्ये झाल्याचे उल्लेख आहेत. चीनच्या राजघराण्यांतील पहिले ग्रंथालय इ. स. पूर्व २०० च्या सुमारास स्थापन झाले. त्यानंतरच्या कालांत चीनमधील प्रमुख शहरीं सरदार मंडळींनी कांहीं ग्रंथालये स्थापन केली होती.

चीनमधील ग्रंथालयांची सध्यांची चळवळ १९१५ पासून सुरू झाली. त्याच साली चीनमध्ये शिक्षणखाते सुरू झाले.

नांकिंगमध्ये राष्ट्रीय सरकारची स्थापना झाल्यावर (Ta Hsuch Yuan University Council) चिनी अधिकाऱ्यांनी ता. २०-१२-२७ रोजी नवीन नियम प्रसिद्ध केले; आणि त्याप्रमाणे आधुनिक पद्धतीवर ग्रंथालये स्थापन करण्यांत आली.

१९२८ मध्ये चीनमध्ये ८८ सार्वजनिक ग्रंथालये व २९१ मोफत ग्रंथालये स्थापन झाली होती. नॅशनल पेपिंग लायब्ररी व मेट्रोपॉलिटन लायब्ररी हीं दोन ग्रंथालयेच चीनमध्ये अत्यंत प्रसिद्ध आहेत.

चीन-जपानमधील ग्रंथालये

चीनमधील १५ कॉलेजच्या ग्रंथसंग्रहांना स्वतंत्र इमारती आहेत. त्याचप्रमाणे खालील संस्थांचे ग्रंथसंग्रह प्रसिद्ध आहेत:—

- (१) रॉयल आशियाटिक सोसायटी (फॉरिन) उत्तर चीन शाखा ग्रंथालय, शांघाय.
- (२) सायन्स सोसायटी लायब्ररी, नांकिंग.
- (३) जनरल त्से-सूंग-पू (Tsai-Soong-Foo) स्मारक ग्रंथालय, पेपिंग.
- (४) चाइनीज सोशल अँड पोलिटिकल सायन्स असोसिएशन लायब्ररी, पेपिंग.

विशिष्ट स्वरूपाचीं ग्रंथालये म्हणून कांहीं ग्रंथालये प्रसिद्ध आहेत. हीं ग्रंथालये स्थापन करण्यांत पेपिंग, शांघाय, कंतान या शहरांनीच विशेष पुढाकार घेतलेला आहे. एकट्या पेपिंग शहरांत खालील संस्थांचीं ग्रंथालये आहेत:—

- (१) नॅशनल जिऑलॉजिकल सर्व्हे लायब्ररी
- (२) मिनिस्ट्री ऑफ कम्युनिकेशन लायब्ररी
- (३) मिनिस्ट्री ऑफ एज्युकेशन लायब्ररी
- (४) " " फॉरिन अफेअर्स लायब्ररी
- (५) सुप्रीम कोर्ट लायब्ररी

नांकिंग येथे १९३२ मध्ये राष्ट्रीय ग्रंथालय स्थापन झाले आहे.

पेपिंग मेट्रोपॉलिटन लायब्ररी व नॅशनल लायब्ररी या दोन्ही संस्थांचे एकीकरण करण्यांत आले. या नवीन नॅशनल

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

लायब्ररींत ५ लाख चिनी ग्रंथ, ८५ हजार इतर युरोपियन भाषांतील ग्रंथ व ८००० तंग (इ. स. ६१८-९०५) घराण्यांतील सूत्रे आणि ३६३०० नकाशे आहेत.

हीं पांचहि ग्रंथालये सरकारी नोकरवर्गाकरितांच असल्यामुळे इतरांना त्यांतील पुस्तके बाहेर नेण्यास परवानगी मिळत नाही.

शांघाय येथील ' कमर्शियल ' प्रेसने स्थापन केलेली 'ओरि-यंटल लायब्ररी ' सर्वत्र प्रसिद्ध असून त्यांत कित्येक दुर्मिळ ग्रंथांचा व हस्तलिखितांचा उत्तम संग्रह आहे.

वूचंग (Wuchang) येथील बून (Boone) युनिव्हर्सिटी (सेंट्रल चायना युनिव्हर्सिटी असे नांव आहे.) पेपिंग टीचर्स कॉलेज, प्रॉव्हिन्शियल एज्युकेशनल कमिशन (कंतान) अशा तीन संस्थांत ग्रंथालय शास्त्रशिक्षणाची व्यवस्था करण्यांत आली आहे.

चीनमधील सर्व प्रमुख ग्रंथालयांतील ग्रंथालय-व्यवस्थापकांनी सध्यां एक संयुक्त संस्था स्थापन केली आहे. या संस्थेच्या विद्यमाने १९२९ मध्ये नांकिंग विश्वविद्यालयांत चीनमधील पहिली ग्रंथालयपरिषद भरली होती. सध्यां चीनमध्ये मधून मधून चीनमधील राजकीय अस्वस्थतेमुळे आणि आपापसांतील

चीन-जपानमधील ग्रंथालये

यादवीमुळे वातावरण जरी कंपित होत असते तरी चीनमध्ये आतां चांगली रुजलेली ग्रंथालयाची चळवळ उत्तरोत्तर जास्त जास्त फोंफावत जाईल यांत शंका नाही.

गेल्या दीड वर्षांतील चीन-जपान युद्धामुळे चीनमधील मोठ्या शहरांतील संस्थांची फार मोठी हानि झाली आहे. कित्येक शहरे बाँबवर्षावाने बेचिराख झाली आहेत. चिनी लोकांनी, प्रसिद्ध ग्रंथालयांतील प्राचीन ग्रंथसंग्रह आणि दुर्मिळ वस्तु युद्धाच्या केंद्रापासून दूर कोठेतरी अज्ञात स्थलीं नेऊन ठेवल्या आहेत. महायुद्धाच्या रणधुमाळीमुळे पेपिंग, नांकिंग, शांघाय, वूचौ, हँको वगैरे शहरांतील सार्वजनिक संस्थांचे कधींहि भरून येणार नाही इतके नुकसान झाले आहे.

७

बडोद्यांतील ग्रंथालय-प्रसार

ग्रंथालयांचा प्रसार करण्याबाबत अखिल भरतखंडांत बडोदें संस्थाननें पुढाकार घेऊन हिंदुस्थान सरकारला एका अर्थानें फार मार्गे टाकलें आहे. देशांतील वाढत्या ग्रंथालयांच्या प्रसारामुळें साक्षरताप्रसाराला मदत होणार आहे, ही गोष्ट अद्यापि हिंदुस्थान सरकारला मात्र पटावी तितकी पटलेली दिसत नाही. बडोदें संस्थाननें मात्र ग्रंथालयप्रसाराच्या कामीं अग्रमान मिळविला आहे, ही अत्यंत अभिमानाची गोष्ट आहे.

बडोदें संस्थानचे दानशूर व विद्याप्रेमी अधिपति श्रीमंत सर सयाजीराव महाराज गायकवाड यांनीं आपल्या दीर्घकालीन सुयंत्रित राज्यव्यवस्थेनें हिंदी संस्थानांच्या कार्यक्षमतेत स्वतःस महत्त्वाचें स्थान प्राप्त करून घेतलें आहे. त्यांची यशस्वी कारकीर्द अनेक महत्त्वपूर्ण सुधारणांनीं अलंकृत झालेली आहे. बडोदें संस्थानचें ग्रंथालयखातें अशा प्रकारें अखिल भरतखंडांत नाविन्यपूर्ण असें आहे. ग्रंथालयप्रसाराच्या बाबतींत आतां कित्येक पुढारलेल्या संस्थानांनीं बडोद्याचें अनुकरण करण्याचा स्तुत्य उपक्रम सुरू केला आहे.

बडोद्यांतील ग्रंथालय-प्रसार

बडोदें संस्थानचा अग्रमान :

बडोदें संस्थाननें ग्रंथालयांच्या प्रसाराच्या कामीं अशा प्रकारें अग्रमान मिळविला असल्यामुळे बडोदें संस्थानांतील ग्रंथालयांच्या चळवळीचा इतिहास अत्यंत उद्बोधक असल्यामुळे प्रस्तुत ग्रंथांत 'बडोद्यांतील ग्रंथालयप्रसार' या विषयावर स्वतंत्र प्रकरणच लिहिलें आहे. बडोदें संस्थानांतील आधुनिक ग्रंथालयांच्या चळवळीचा इतिहास सुमारे २७ वर्षांचाच आहे. श्रीमंत सर सयाजीराव महाराज यांनीं १९१० मध्ये अमेरिकेस दुसऱ्या खेपेला भेट दिली त्या वेळीं अमेरिकेंतील ग्रंथालयांची प्रगति पाहून त्यांना वाटलें कीं, आपणहि आपल्या संस्थानांत ग्रंथालयांचा प्रसार करावा. परदेशाचा आपला प्रवास संपवून स्वदेशीं परत आल्यावर त्यांनीं आपल्या राज्यांतील ग्रंथालयाकरितां स्वतंत्र ग्रंथालयखातें स्थापन केलें, आणि ग्रंथालयशास्त्राचे अमेरिकेंतील तज्ज्ञ म्हणून त्यांनीं डॉ. बॉर्डन यांना हिंदुस्थानांत आणविलें.

स्वतंत्र ग्रंथालयखातें :

डॉ. बॉर्डन हे ग्रंथालयशास्त्रांत अत्यंत निपुण होते. अमेरिकेंतील ग्रंथालयांच्या चळवळींत त्यांनीं प्रामुख्यानें भाग घेतला होता. अमेरिकेंतील ग्रंथालयांच्या चळवळीचे मुख्य जनक

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

डॉ. मेलविल ड्यूई यांनी ग्रंथालयशास्त्रशिक्षणाचा एक वर्ग अमेरिकेत काढला होता. त्यांत डॉ. बॉर्डन हे प्रमुख शिक्षक होते. डॉ. बॉर्डन यांनी आपल्या कीर्तीला साजेल अशा प्रकारचे उपयुक्त कार्य बडोदें संस्थानांत केलें आहे. पाश्चात्य देशांतील ग्रंथालयाच्या धर्तीवर त्यांनी प्रथम मध्यवर्ति ग्रंथालयाची (सेंट्रल लायब्ररीची) नमुनेदार मांडणी केली आणि नवीन ग्रंथवर्गीकरणपद्धतीहि निर्माण केली. लवकरच त्यांनी ग्रंथालयखात्याच्या मार्फत बडोदें संस्थानांतील सर्व भागांत ग्रंथालये स्थापन केलीं. नगरांतून स्वतंत्र ग्रंथालये, खेड्यांतून लहान ग्रंथालये, आणि अगदीं लहान खेड्यांत फिरतीं ग्रंथालये स्थापन करण्याची योजना हळुहळू त्यांनी अमलांत आणली. इ. स. १९१०-१३ पर्यंत त्यांनी बडोद्यांत ग्रंथालये स्थापन करण्याच्या बाबतींत बरेंच परिश्रम घेतले व नंतर ते अमेरिकेस परत गेले. त्यांच्या मागून प. वा. जनार्दन सखाराम कुडाळकर, एम्. ए., एलएल. बी. ह्यांना ग्रंथालयाचे 'क्युरेक्टर' म्हणून नेमण्यांत आलें. त्यांनीहि १९१५ सालीं ग्रंथालयांच्या चळवळींची सांगोपांग माहिती मिळविली. आणि त्यानंतर १९१५ ते १९२१ पर्यंत त्यांनी ग्रंथालयांच्या प्रसाराच्या

बडोद्यांतील ग्रंथालय-प्रसार

बाबतीत अनुकरणीय कार्य केले. 'लायब्ररी मिसलेनी' नावाचे ग्रंथालयविषयक त्रैमासिक त्यांनी सुमारे ८ वर्षे चालविले होते. मद्रास येथे भरलेल्या अखिल भारतीय ग्रंथालयपरिषदेचे अध्यक्ष-स्थानहि त्यांनी शोभविले होते. श्री. कुडाळकर हे १९२१ साली निधन पावल्यामुळे श्री. न्यूटनमोहन दत्त, एफ्. ए. एल. यांना 'क्युरेटर' म्हणून नेमण्यांत आले. इ. स. १९१५ पासून 'स्टेट लायब्ररीयन' म्हणून त्यांनी उत्तम काम केले. त्यांच्या कारकीर्दीत बडोदे संस्थानांतील ग्रंथालयांची प्रगति फार मोठ्या प्रमाणांत झाली. अखिल भरतखंडांतील चळवळीबाबतहि त्यांचे धोरण अत्यंत सहानुभूतीचे होते. १९३० साली काशी येथे भरलेल्या अखिल आशियाखंडाच्या शिक्षणपरिषदेच्या ग्रंथालय-विभागाचे अध्यक्षपद त्यांनी सुशोभित केले होते. त्याचप्रमाणे १९३१ मध्ये बंगालमध्ये भरलेल्या ग्रंथालयसंमेलनाचे त्यांस अध्यक्ष नेमण्यांत आले होते. " बडोदे संस्थान व तेथील ग्रंथालये " हे त्यांनी लिहिलेले इंग्रजी पुस्तक सध्या ग्रंथालयांचा अभ्यास करणाऱ्यांना फार उपयोगी पडते. श्री. दत्त सेवानिवृत्त झाल्यावर लंडन येथे राहत होते. तेथे ते ता. १०-१०-३५ रोजी निधन पावले. त्यांच्या जागी श्री. टी. डी. वाकनीस या उत्साही व

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

तरुण गृहस्थांना ग्रंथालयांचे ' क्युरेटर ' म्हणून नेमण्यांत आले आहे. श्रीमंत सर सयाजीराव महाराज गायकवाड यांनी श्री. वाकनीस यांना इंग्लंड व अमेरिका-खंडांतील ग्रंथालयांचें निरीक्षण करण्यास परदेशीं पाठविले होते. त्यांनीं लंडन विद्यापीठाचा ग्रंथालयशास्त्रांतील ' डिप्लोमा ' मिळविला आहे. त्यांनीं आपला परदेशांतील ग्रंथालयविषयक अनुभव ' परदेशी ग्रंथालये ' या इंग्रजी पुस्तकांत ग्रथित केला आहे. त्यांच्या कारकीर्दीत बडोदें संस्थानांतील ग्रंथालयांची अधिक प्रगति होत आहे व पुढेहि होईल अशी आशा आहे.

ग्रंथालयांचा प्रारंभ :

अखिल भरतखंडांतील फार प्राचीन काळच्या ग्रंथालयांची हकीकत मागील एका प्रकरणांत दिलीच आहे. त्याच प्रकरणांत ११ व्या व १२ व्या शतकांत गाजलेल्या पाटण येथील प्राचीन जैन ग्रंथभांडारांची माहिती देण्यांत आली आहे. काठेवाडांतहि अशा प्रकारचीं प्राचीन हस्तलिखित ग्रंथालये अस्तित्वांत होती. परंतु आधुनिक ग्रंथालयांचा इतिहास मात्र फार जुना नाही. महाराष्ट्रांतील *पहिल्या

*आधुनिक काळांतील महाराष्ट्राचें पहिलें ग्रंथालय १८३८ मध्ये अहमदनगर येथें स्थापन झालें. यासंबंधीची अधिक माहिती " मुंबई इलाख्यांतील ग्रंथालये " या प्रकरणांत दिली आहे.

बडोद्यांतील ग्रंथालय-प्रसार

ग्रंथालयांच्या स्थापनेनंतर बऱ्याच वर्षांनी म्हणजे इ. स. १९०५ मध्ये बडोद्यांतील पहिल्या ग्रंथालयाची स्थापना करण्याच्या कामी ज्यांनी स्वतंत्रपणे भाग घेतला असे श्री. एम्. एन्. अमीन यांचे नांव ग्रंथालयांच्या चळवळीच्या इतिहासांत कायम राहणारे आहे. १९०६ साली बडोदे संस्थानांत शिक्षक झाल्यापासून श्री. अमीन यांनी ' मित्रमंडळ ' संस्था काढण्यास सुरुवात केली. या मित्रमंडळाच्या द्वारां दरबारकडून आर्थिक मदत मिळवून त्यांनी ठिकठिकाणी ग्रंथालये स्थापन करण्यास प्रारंभ केला. अशा रीतीने त्यांनी २४८ ग्रंथालये स्थापन केलीं. पुढे ग्रंथालयखाते अस्तित्वांत आल्यावर त्यांना कांहीं दिवस ' ऑक्टिंग क्युरेटर ' म्हणून त्यांनी काम केले. १९३५ अखेर मि. अमीन सेवानिवृत्त झाले तरी ग्रंथालयांच्या चळवळींत अद्यापि उत्साहाने भाग घेत असतात.

अशा रीतीने १९०६ सालापासून श्रीमंत सर सयाजीरावांनी वार्षिक देणग्या देऊन संस्थानांत गांवोगांवीं ग्रंथालये स्थापण्याचा उपक्रम सुरू केला. यानंतर चार वर्षांनी श्रीमंतांनी डॉ. बॉर्डनसाहेबांची ग्रंथालयखात्याचे प्रमुख म्हणून योजना केली व खेडेगांवांतून ग्रंथालये उघडण्यासाठी प्रस्तुत खात्यातर्फे नियमहि करविले. एखाद्या भागांतील नागरिकांनी 'नागर ग्रंथा-

---

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

लये, तालुका-ग्रंथालये व ग्रामग्रंथालये याकरितां अनुक्रमेण रु. ७००, ३०० अगर रुपये १०० जर जमा केले तर तितकीच रकम सरकारकडून व डिस्ट्रिक्ट बोर्डकडून दिली जाईल अशीहि व्यवस्था करण्यांत आली. त्याचप्रमाणे ग्रंथालयाला जर इमारत बांधावयाची असेल तर कांहीं रकम चालकांनी जमवावी व बाकीची रकम सरकार व डिस्ट्रिक्ट बोर्ड यांकडून देण्यांत येऊ लागली. या ग्रंथालयाकरितां सवलतीच्या दराने ग्रंथहि पुरविण्याची व्यवस्था सरकारमार्फत करविण्यांत आली.

ग्रंथालयांचा वाढता व्याप :

ग्रंथालयाच्या प्रचारासाठीं मुद्दाम उघडलेल्या ग्रंथालयाच्या खात्याचे प्रयत्न अल्पावधींतच यशस्वी झाले. या खात्याच्या सवलतींचा फायदा घेऊन १९३७-३८ अखेर ४ प्रांत ग्रंथालये ४२ शहरें व ११५० खेडीं यांमध्ये मोफत ग्रंथालयांची व्यवस्था करण्यांत आली आहे. या ग्रंथालयांतील ग्रंथसंग्रह सात लाखांवर असून ८०,००० वर वाचकां त्यांचा फायदा घेतात. दरवर्षी बाहेर वाचावयास गेलेल्या पुस्तकांची संख्या पांच लाखांवर जाईल. वरील ग्रंथालयाखेरीज संस्थानांत वृत्तपत्रे असलेल्या वाचनालयांची संख्या २६२ वर आहे.

बडोद्यांतील ग्रंथालय-प्रसार

संस्थानांतील चार प्रांत ग्रंथालयांत पुढीलप्रमाणें ग्रंथसंख्या
१९३५-३६ सालअखेर होती:-

	लोकसंख्या हजारांत	ग्रंथसंख्या हजारांत	वाचक
(१) नवसारी	२४	८०००	५०१
(२) अमरेळा	२०	१६०००	४६६
(३) मेहेसाणा	१५	८०००	६४४
(४) बडोदें			
श्रीजयसिंगराव ग्रंथालय १ लाख		१६०००	२७१

खालील १७ गांवांतील ग्रंथालयांत ५००० पेक्षां जास्त

ग्रंथ आहेत:-

(१) बडोदें, जयसिंगराव ग्रंथालय १६ (ग्रंथ)	(९) पेटलाद (१५) ६
(२) भादरण (५) ७	(१०) सिनोर (५) ६
(३) विलिमोरिया (७) ६	(११) सिद्धपूर (१६) ५
(४) डभई (१६) ५	(१२) सावळी (४) ५
(५) धमाज (५) ६	(१३) विसनगर (१२) ८
(६) गणदेवी (६) ९	(१४) वाघोडिया (३) ५
(७) कालोल (७) ५	(१५) वसो (८) ८
(८) पाटन (२७) ७	(१६) वडनगर (१४) ५
	(१७) व्यारा (५) ५

[कंसांतील आंकडे लोकसंख्या किती हजार तें दाखवितात व बाहेरील आंकडे किती हजार ग्रंथसंख्या ग्रंथालयांत आहे तें दाखवितात.]

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

कांहीं खेडेगांवांतून ग्रंथालये स्थापन करण्याची सोय नसल्या-मुळे त्या ठिकाणीं फिरतीं ग्रंथालये तयार केलीं आहेत. या विभागांत १५ ते ३० पर्यंत पुस्तके मावतील अशा सुमारे ५८० पेढ्या आहेत. या पेढ्यांतून सुमारे २५००० पुस्तके ३९० पेक्षां जास्त ठिकाणीं मोफत पाठविलीं जातात. या पद्धतीनें खेड्यांतील जनतेलाहि मोफत वाचनालयाचा फायदा घेण्याची उत्तम सोय झाली आहे.

फिरत्या ग्रंथालयांत गुजराथी, इंग्रजी, हिंदी, व मराठी ग्रंथ आहेत. या फिरत्या ग्रंथालयांतून बडोदे शहरांत व इतर ठिकाणीं २४१९७ ग्रंथ, १००५७ वाचकांनीं वाचले आहेत.

ग्रंथालयखात्याचें कार्य :

ग्रंथालयांच्या वाढत्या प्रपंचावर योग्य ती नजर ठेवण्यासाठीं ग्रंथालयखात्याचे अधिकारी खटपट करीत असतात. मध्यवर्ति ग्रंथालय व नागर ग्रंथालय-विभाग या दुहेरी पद्धतीनें या खात्याचें काम चालत असतें.

ग्रंथालयखाते, मुख्यतः प्रमुख शिक्षणाधिकार्याच्या नियंत्रणाखालीं असतें, असें आहे तरी या खात्याचा सर्व खर्च मात्र स्वतंत्र तोडून दिलेल्या रकमेंतून होत असतो. या खात्यावर

बडोद्यांतील ग्रंथालय-प्रसार

खर्च कसा कसा वाढत आला आहे हे पुढील आंकड्यांवरून सहज समजून येणार आहे:—

गेल्या वीस वर्षांत सरकारकडून मदत घेणाऱ्या नगर ग्रंथालये व ग्रामग्रंथालये यांच्या स्थापनेसाठी १९३० पर्यंत रु. २०,५३,४८५ खर्ची पडले आहेत. या रकमेची वांटणी पुढीलप्रमाणे आहे:-

सरकारी मदत रु. ७,०७,०६६

लोकल बोर्डाची मदत रु. ६,५३,५५३

जनतेची मदत रु. ६,९२,८६६

या खात्यांत २ कार्यकारी अधिकारी, १० ग्रंथालय अधिकारी व मदतनीस, १४ कारकून, व सुमारे १८ इतर नोकर असतात. याशिवाय ग्रंथालयांतील पुस्तकांच्या बांधणीचे काम करण्यासाठी ३ बांडर असतात. या खात्याच्या देखरेखीखाली शहरांतील व खेड्यांतील ग्रंथालयांचे काम सुरळितपणे चालत आहे. प्रमुख शहरांतील ग्रंथालयांत मुख्यतः 'क्युरेटर'ची व खेड्यांतील ग्रंथालयांवर 'असिस्टंट क्युरेटर'ची देखरेख असते.

१९३७-३८ सालांत ग्रंथालय खात्याचा खर्च रु. एक लाख तीनशे इतका होता. त्यांपैकी ग्रंथालय कार्यकर्त्यांचा पगार

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

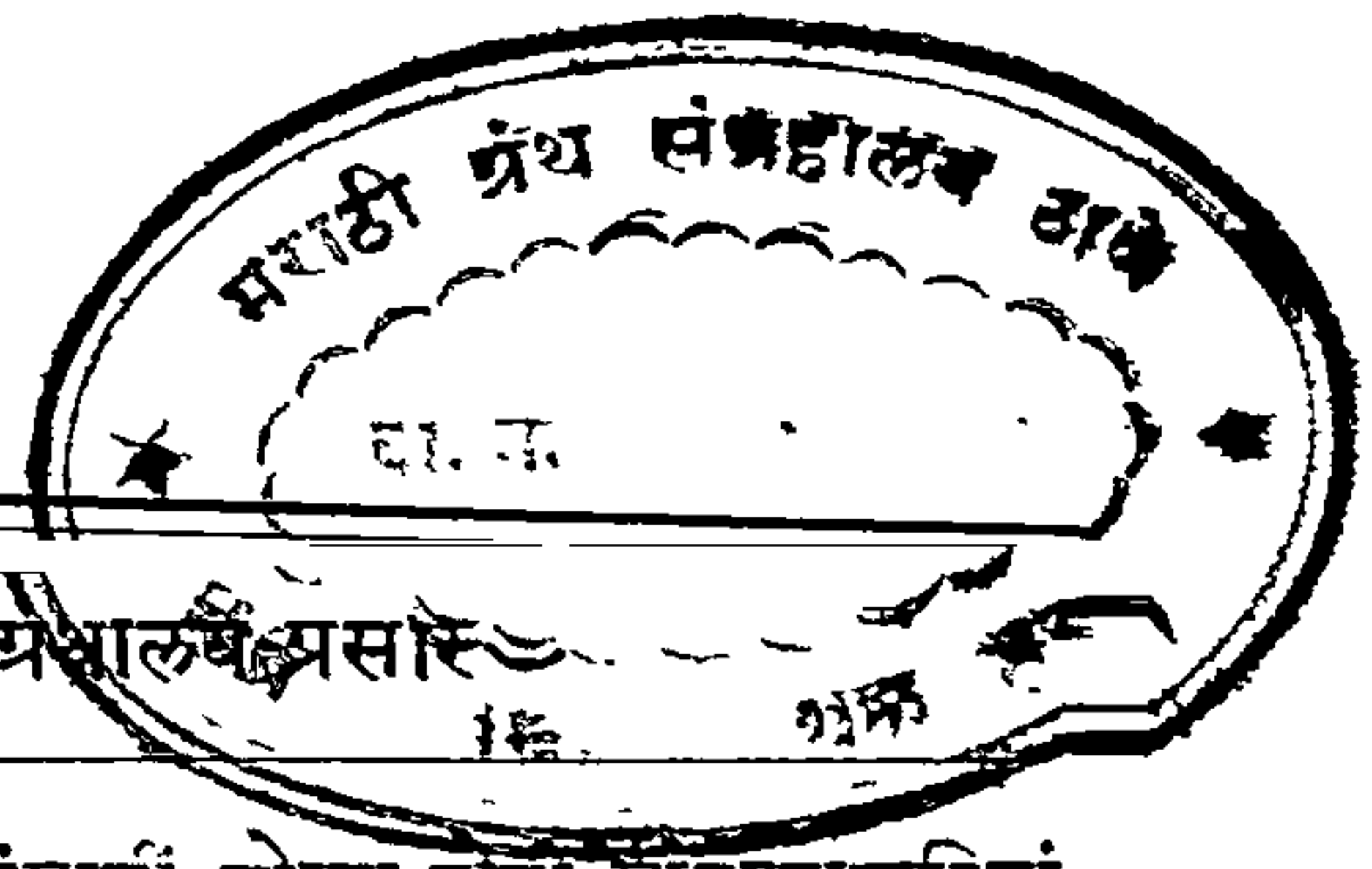
रु. १९९९८, ग्रंथ-विक्रत घेणे १४६१२, ग्रंथ-बांधणी रु. १३२५, नियतकालिके वर्गणी रु. २११४, ग्रंथालयांना ग्रँड-इन-एड रु. ४९५९८ व किरकोळ रु. १२६५५.

एक लाख खर्चापैकी मध्यवर्ति ग्रंथालयावर ५० हजार व बाहेरच्या ग्रंथावर ५० हजार अशी रक्कम खर्ची पडली आहे असे म्हणता येईल.

मध्यवर्ति ग्रंथालय :

बडोद्याचे मध्यवर्ति ग्रंथालय मुक्तद्वार पद्धतीचे आहे. या ग्रंथालयाचा सर्वांना फायदा घेता येतो. ग्रंथालयाला जोडून स्वतंत्र वाचनालय आहे. ग्रंथालयांत स्त्रियांकरिता १६ व लहान मुलांकरिता ११ स्वतंत्र विभाग आहेत. हिंदुस्थानांतील कोणत्याहि ग्रंथालयापेक्षा या ग्रंथालयांतून सर्वांत जास्त ग्रंथांची देवघेव होत असते असे म्हणतात.

मध्यवर्ति ग्रंथालयामार्फत लहान मुलांच्या वाचनासाठी आणि करमणुकीसाठी स्वतंत्र बालविभाग तयार करण्यांत आले आहे. लहान मुलांना वाटतील असे नैसर्गिक देखावे, चित्रे, नकाशे व अद्भूत गोष्टींची पुस्तके बालविभागांत ठेवण्यांत आली आहेत. असे ११ बालविभाग तयार करण्यांत आले आहेत. या

विभागांत येणाऱ्या लहान मुलांसाठी सोप्या गाष्टी सांगण्याकरिता स्वतंत्र स्त्री कार्यकर्त्रींची योजना करण्यांत आली आहे.

श्रीमंत सर सयाजीराव महाराजांनी इ. स. १९११ मध्ये आपल्याजवळचीं निवडक अशीं सुमारे २०००० पुस्तके देऊन मध्यवर्ति ग्रंथालयाची उभारणी केली आहे.

मध्यवर्ति ग्रंथालयांतील ग्रंथसंख्या आज १,२७,००० आहे. ह्या ग्रंथांची वर्गवारी पुढीलप्रमाणे आहे : इंग्रजी ग्रंथसंख्या ८०,००० गुजराथी ग्रंथसंख्या ३६,००० मराठी ग्रंथसंख्या २०,००० बाकीचे ग्रंथ हिंदी-उर्दू बंगाली भाषेत आहेत.

दरवर्षी साधारणपणे ५००० ग्रंथांची भर या ग्रंथालयांत पडत असते. या व इतर सर्व ग्रंथालयांतून बाहेर वाचावयास नेलेल्या ग्रंथांची संख्या दीड लाखांवर जाईल.

मध्यवर्ति ग्रंथालयाचा विशेष म्हणजे वाचकाला आपआपल्या आवढत्या विषयावरील विभागाच्या कपाटाशीं जाऊन तेथील पुस्तके निवडून वाचतां व पुष्कळ वेळां माहित नसलेली परंतु आवडीचीं कित्येक पुस्तके वाचकांना आपल्या नजरेखालीं घालतां येतात.

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

संस्कृत ग्रंथालय :

श्रीमंतांच्या इच्छेवरूनच इ. स. १९१५ सालीं संस्कृत ग्रंथालयाची स्थापना झाली. प्रथम विठ्ठलमंदिरांतील संस्कृत ग्रंथ या ग्रंथालयांत ठेवण्यांत आले. नंतर कै. श्रीमंत संपतराव महाराजांनी आपल्या संग्रहांतील ६३० ग्रंथांची त्यांत भर घातली. नंतर ग्रंथांची संख्या वाढू लागली. कै. दलाल व जैन पंडित मि. एल. बी. गांधी यांनी ग्रंथालयाची भरभराट केली. १९२७ सालापासून संस्कृत ग्रंथालय मध्यवर्ति ग्रंथालयापासून स्वतंत्र करण्यांत आले, व 'ओरिएंटल इन्स्टिट्यूट' या नांवाची स्वतंत्र संस्था स्थापन करण्यांत आली. डॉ. बी. भट्टाचार्य यांच्या नेतृत्वाखाली या संस्थेतर्फे प्राचीन संस्कृतादि भाषांमधील ग्रंथांचें प्रकाशनकार्य अव्याहतपणें चालू आहे. या इन्स्टिट्यूट-मध्ये १३७८५ हस्तलिखितें व १०००० छापील संस्कृत ग्रंथसंग्रह होता. आतांपर्यंत संस्थेमार्फत ६३ ग्रंथ छापले गेले.

या संस्थेच्या वतीने १९३४ सालीं अखिल भारतीय प्राच्य-विद्यापरिषदेचें अधिवेशन बडोदें येथें भरविण्यांत आले होते.

शिशुग्रंथालय व महिलाग्रंथालय :

इ. स. १९१३ सालीं शिशुग्रंथालयाची स्थापना करण्यांत

बडोद्यांतील ग्रंथालय-प्रसार

आली. लहान मुलांना आवडणाऱ्या अशा निवडक ३००० ग्रंथांचा संग्रह या ग्रंथालयांत केला आहे. मुलांचे खेळीमेळीने मनोरंजन करून त्यांची जिज्ञासाप्रवृत्ति वाढविण्याच्या कामी या ग्रंथालयाचा फार उपयोग होतो.

महिलाग्रंथालयाची स्थापना बडोदे येथे १९०७ साली करण्यांत आली. त्यानंतर ट्रेनिंग कॉलेजमधून मध्यवर्ती ग्रंथालयांत महिलाविद्यालयांचे स्थलांतर करण्यांत आले आहे. या ग्रंथालयांत आज सुमारे १६ हजारांवर ग्रंथ आहेत.

महिलाग्रंथालयावर व शिशुग्रंथालयावर सुशिक्षित अशा स्त्रीकार्यकर्त्रीची नेमणूक करण्यांत आली आहे. १००० वर स्त्रिया या महिलाग्रंथालयाचा फायदा घेत असतात.

दृश्य पाठ शिक्षणशाखा :

मॅजिक लॅन्टर्नच्या व चित्रपटाच्या साहाय्याने निरक्षर जनतेला परप्रांतांतील माहिती करून देण्यासाठी १९१२ साली दृश्य पाठ शिक्षणशाखा (Visual Instruction Section) सुरू करण्यांत आली. यासाठी लहान लहान मूकपट संस्थेने आपल्या संग्रही ठेविले आहेत. खेड्यांपाड्यांतूनहि साक्षरताप्रसाराच्या कामी या शाखेतील कार्यकर्त्यांचा फार उपयोग होत असतो.

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

ग्रंथालयसंघ व ग्रंथालयशास्त्रशिक्षण :

संस्थानांतील सर्व ग्रंथालयांतील कार्यकर्त्यांचें संमेलन दरवर्षीं एकदां व्हावें व ग्रंथालयांच्या व्यवस्थेसंबंधीं, त्यांच्यांत विचार-विनिमय व्हावा यासाठीं सर्व ग्रंथालयांची एक समिति स्थापन झाली आहे. याच समितीनें एक सहकारी संस्था स्थापन केली आहे. या संस्थेमार्फत निरनिराळे ग्रंथ आणि वृत्तपत्रे एकदम सवलतीच्या दरानें विकत घेऊन सर्व ग्रंथालयांना पुरविलीं जातात. त्यामुळें ग्रंथालयांचा बराच फायदा होत असतो. गुजराथी ग्रंथालयांची सूची व गुजराथी ग्रंथांची एक अधिकृत यादी या संस्थेनें प्रसिद्ध केली आहे.

ग्रंथालयसमितीमार्फत दरवर्षीं ग्रंथालयपरिषदा भरविण्यांत येतात. यामुळें समितीच्या कार्याची उपयुक्तता पटते.

ग्रंथालयशास्त्रांचें शिक्षण देण्यासाठीं ग्रंथालयखात्यातर्फे विशेष परिश्रम घेतले जातात. डॉ. बॉर्डन यांनीं हिंदुस्थानांत आल्याबरोबर १९१० सालीं ग्रंथालयशास्त्रांचें शिक्षण देण्याचा वर्ग सुरू केला होता. या वर्गाचा फायदा बऱ्याच संस्थानांतील ग्रंथालयकार्यकर्त्यांनीं घेतला. मि. अमीन हे सध्यां ग्रंथालय-शास्त्रशिक्षणाचें कार्य करीत असतात.

८

हिंदुस्थानांतील ग्रंथालयांची चळवळ

पाश्चात्य देशांतील ग्रंथालयांच्या प्रगतीच्या मानानें हिंदुस्थानांत ग्रंथालयविषयक चळवळ फारच मागासलेली आहे. इतकेंच नव्हे तर ग्रंथालयांच्या चळवळीसंबंधांत हिंदुस्थान सरकारनें अगर प्रांतिक सरकारनें आजपर्यंत कोणतीहि हालचाल केलेली नाही. पण गेल्या वर्षी हिंदुस्थानांतील अकरा प्रांतांपैकीं ७ प्रांतांत काँग्रेस सरकार प्रस्थापित झाल्यामुळे बहुजनसमाजांत साक्षरताप्रसार करण्यासाठीं प्रौढ विद्यालये आणि ग्रंथालये यांचा उपयोग कसा करून घ्यावा ह्या दृष्टीनें काँग्रेस सरकारनें इष्ट दिशेनें प्रयत्न चालविले आहेत. त्याचप्रमाणें ग्राम-ग्रंथालये स्थापन करण्याचें कार्य काँग्रेस सरकारनें आपल्या कार्यक्षेत्रांत समाविष्ट केले आहे. पण सध्यां काँग्रेस सरकारपुढें राष्ट्रोपयोगी कार्याचा पसारा असल्यामुळे ग्रंथालयांच्या प्रगतीकडे सरकारला जास्त लक्ष पोहोचविणें अशक्य आहे. तरीहि प्राथमिक शिक्षणाच्या पुनर्घटनेच्या प्रश्नांत ग्रंथालयनिर्मितीचा प्रश्न काँग्रेस सरकारनें प्रामुख्यानें पुढें ठेवला आहे. सरकारची आर्थिक

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

परिस्थिति ज्या प्रमाणांत सुधारेल त्या प्रमाणांत सर्वत्र ग्रंथालयांची चळवळ पसरले ह्यांत संदेह नाही.

हिंदुस्थानांतील ग्रंथालयांच्या प्रगतीच्या बाबतींत अग्रमान मिळण्याचा मान बडोदें संस्थानला मिळतो हें मागील ' बडोदें संस्थानांतील ग्रंथालयाची प्रगति ' या स्वतंत्र प्रकरणांत दिली आहे. हिंदुस्थानांतील ग्रंथालयांची प्रगति घडवून आणणाऱ्या कार्यकर्त्यांना एका अर्थानें बडोदें संस्थानच्या कार्यक्षम ग्रंथालय-अधिकाऱ्यांकडून स्फूर्ति मिळाली आहे असें म्हटलें तर तें योग्यच होईल.

साक्षरताप्रसार व ग्रामग्रंथालये :

कोणत्याहि देशाच्या जनतेला साक्षर आणि सुशिक्षित करून प्रौढ शिक्षणाचा प्रश्न कायमचा सोडविण्याच्या दृष्टीने साक्षरताप्रसारक साधनांमध्ये ग्रामग्रंथालयांचा उपयोग फार महत्त्वाचा असा समजण्यांत येतो इ. स. १९३०* च्या लोकसंख्येच्या मानानें पाहतां एकंदर ३५ कोटि लोकसंख्येपैकीं २ कोटि ३५ लक्ष लोकांना साधारणपणें लिहितांवाचतां येतें. या

*१,४० ची लोकसंख्या ४० कोटीवर जाईल असा तज्ज्ञांचा अंदाज आहे.

हिंदुस्थानांतील ग्रंथालयांची चळवळ

साक्षर जनतेत सुमारे ३५ लाख स्त्रिया साक्षर आहेत. एकंदर २० वर्षांवरील साक्षर जनतेत शेंकडा १८ पुरुष साक्षर आहेत व स्त्रियांपैकी शेंकडा २ हे साक्षरतेचे प्रमाण आहे. सर्वसाधारण साक्षरतेचे प्रमाण शेंकडा १० इतके पडत आहे.

साक्षरतेचा प्रसार व्हावयास पाहिजे तितका झाला नसल्यामुळे खेड्यांत राहणाऱ्या बहुसंख्य समाजाची प्रगति प्रत्येक बाबतीत खुंटल्यासारखी झाली आहे. शाळेत शिकण्याचे वय असलेल्या मुलांमुलींपैकी अनुक्रमे शेंकडा ३४ ते ३५ मुले व शेंकडा ५ मुली आज घटकेला प्राथमिक शाळांतून शिकत असतात. आणि बाकीची मुलेमुली घरी बसून स्वस्थ असतात. या बाबतीत दिरंगाई न लावता साक्षरताप्रसाराची मोहीम जोराने चालविली पाहिजे. आतां काँग्रेससरकार कांहीं प्रांतांत अधिकारावर असल्यामुळे साक्षरताप्रसार वाढविण्याची शक्य ती साधने पुढे येत आहेत. त्याचप्रमाणे प्रौढ शाळा आणि ग्राम-वाचनालयांची स्थापना करून जनतेची साक्षरता कायम ठेवण्याचे पद्धतशीर प्रयत्नहि चालू आहेत. या बाबतीत सरकारने स्थानिक संस्थांना मदत करून ग्रंथालये काढण्यास उत्तेजन दिले पाहिजे. पण सरकारची आर्थिक स्थिति समाधानकारक

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

नसल्यामुळे ग्रंथालयांच्या चळवळीकडे पुरेसा खर्च करण्यास सरकारजवळ भरपूर द्रव्य नाही.

प्रौढ शिक्षणप्रसाराचे सुलभ साधन :

राजकीयदृष्ट्या पाहिले किंवा आर्थिकदृष्ट्या पाहिले तरी जनता साक्षर होणे ही गोष्ट अत्यंत आवश्यक आहे. सध्या भारतवर्ष एका मोठ्या क्रांतियुगांतून जात आहे. आणि नवीन राजकीय घटना कोणती असावी यासंबंधी आज चर्चा चालू आहे. नव्या सुधारणांचा पहिला हप्ता प्रांतिक स्वायत्ततेचा मिळाला असून हा आज काँग्रेस मंत्रिमंडळाच्या प्रांतांत राज्यसूत्रे आली आहेत. जनताहि आपल्या हक्कासंबंधी जास्त जागरूक झाली आहे. अशा वेळीं जनतेत झालेल्या प्रचंड चळवळीचा उपयोग करून सर्व जनता शक्य तितक्या लवकर साक्षर करण्याची योजना करणे अत्यंत आवश्यक आहे. प्रौढ शिक्षणप्रसाराच्या बाबतीत अखिल भरतखंडांत एवढ्या मद्रास प्रांताने आघाडी मारली आहे. त्या दृष्टीने विचार करतां मुंबई इलाख्यांतील प्रौढ शिक्षणसंस्थांची संख्या फारच कमी आहे.

इतर प्रांताप्रमाणे मुंबई सरकारनेहि साक्षरताप्रसाराची मोहीम जोराने करण्यासाठीं नुकतीच एक कमिटी नेमिली होती.

हिंदुस्थानांतील ग्रंथालयांची चळवळ

ह्या समितीचा वृत्तांत नुकताच प्रसिद्ध झाला आहे. जिल्ह्यांत लहानमोठ्या गांवीं प्रौढ शिक्षणसंस्था स्थापन करणें, मोठ्या वस्तीच्या गांवांत वाचनालय व ग्रंथालय स्थापन करून जनतेची साक्षरता कायम ठेवण्याच्या कामीं प्रयत्न करणें आणि सध्यां-पेक्षां वेगळ्या प्रकारच्या सुलभ अभ्यासक्रमाच्या प्राथमिक शाळा स्थापन करणें अशा प्रकारच्या अनेक योजना आपल्या वृत्तांतांत प्रौढ-शिक्षण-समितीनें सुचविल्या आहेत. अशा प्रकारें साक्षरताशिक्षणप्रसारांत प्राथमिक स्वरूपांचीं ग्रंथालये स्थापन करण्याची आवश्यकता समितीनें जोरानें पुरस्कारली आहे.

प्राथमिक शिक्षणसंस्थांमधील अभ्यासक्रम पुरा केल्यानंतर बरेच विद्यार्थी कांहीं तरी उद्योगधंदा पाहून आपला उदरनिर्वाह करण्याची खटपट करतात. शिक्षणसंस्था सोडल्यानंतर जगांत वावरणाऱ्या अशा प्रौढ विद्यार्थ्यांची साक्षरता कायम ठेवण्याच्या दृष्टीनें ग्रंथालयांची आवश्यकता आहे. या बाबतींत ग्रामीण ग्रंथालये स्थापन केलीं पाहिजे. सरकारनें अशी ग्राम-ग्रंथालये स्थापन करण्यांत पुढाकार घेतला पाहिजे. दरवर्षीच्या शैक्षणिक अंदाजपत्रकांत ग्रंथालयांवर वार्षिक योग्य ती रक्कम सरकारनें खर्ची टाकावयास पाहिजे. ज्याप्रमाणें सरकारी

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

इमारतींची पडझड आणि दुरुस्ती करण्यासाठी वार्षिक कित्येक हजार रुपयांची रकम दुरुस्तीचा खर्च करणे हितकारक असते. तद्वत् ज्या जनतेच्या शिक्षणासाठी पांच कोटी रुपये वार्षिक खर्च होतात त्या जनतेची साक्षरता कायम टिकविण्यासाठी सरकारने वार्षिक दोन तीन लाख रुपये खर्च करणे अत्यावश्यक आहे, इतकेच नव्हे तर ते सरकारचे आद्य कर्तव्य आहे.

ग्रामीण ग्रंथालये जसजशीं स्थापन होतील तसतसा जनतेचा फायदा होईल. मात्र अशा ग्रंथालयांतील ग्रंथ जनतेला उपयोगी पडतील आणि ग्रंथालयांचा फायदा जनतेला जास्तीत जास्त कसा देतां येईल याचा सरकारने विचार केला पाहिजे. ग्रंथालयांच्या स्थापनेमुळे नवीन ग्रंथनिर्मितीलाहि उत्तेजन मिळेल. इंग्लंडमध्ये आणि अमेरिकेत ग्रंथालयांच्या स्थापनेमुळे उत्तम ग्रंथ प्रसिद्ध करण्याच्या कामी प्रकाशकांना चांगले उत्तेजन मिळाले आहे.

एकट्या मुंबई इलाख्यांत २६८५९ खेडी आहेत. त्यांपैकी १०७५७ खेड्यांत प्राथमिक शाळा आहेत. बाकीच्या १६१०२ खेड्यांत मुळीच शाळा नाहीत. या खेड्यांपैकी १ हजारपेक्षां लोकवस्ती ज्यांची जास्त आहे अशा २५९

हिंदुस्थानांतील ग्रंथालयांची चळवळ

खेड्यांत ताबडतोब शाळा पाहिजेत. या प्राथमिक शाळांवर मुंबई सरकार २ कोटी रु. खर्च करतें. पण या वार्षिक खर्चा-पैकी फार मोठी रक्कम म्हणजे शेंकडा ६० टक्के व्यर्थ जात आहे.

शिक्षणखात्यावर दरवर्षी खर्ची पडणाऱ्या या रकमेचा सदुपयोग व्हावा आणि प्राथमिक शिक्षण मिळालेली साक्षर जनता पुनः निरक्षरतेच्या गर्तेत पडू नये यासाठी ग्रामग्रंथालये स्थापन करणे अत्यंत जरूरीचें आहे आणि त्यासाठी सरकारने स्वतंत्र खाते निर्माण करून खेड्यांतील जनतेची साक्षरता टिकविली पाहिजे. या बाबतींत खेड्यांतील जनतेला उपयुक्त असे वाङ्मय तयार करण्याची आवश्यकता आहे असे उद्गार १८२४ साली 'नेटिव्ह स्कूल बुक अँड स्कूल-सोसायटी' या संस्थेने काढले ते आज ११४ वर्षांनीहि खरे ठरत आहेत.

शिक्षणसंस्थांचीं ग्रंथालये :

शिक्षणप्रसाराच्या बाबतींत मुंबई इलाख्यांतील महाविद्यालये व विद्यालये यांना जोडलेल्या ग्रंथालयांचा उपयोग विद्यार्थ्यांना फार होतो. मात्र ह्या ग्रंथालयांतील विविध विषयांवरील निवडक पुस्तके विद्यार्थ्यांना आवडतील अशी असावीत. विद्यार्थ्यांना अर्थात् नागरिकांना ज्ञानमंदिरांत प्रवेश करून

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

देण्याच्या कार्मीं शिक्षणसंस्थांचीं ग्रंथालये फार उपकारक ठरतात आणि त्यामुळेच देशांतील ज्ञानप्रसारक ग्रंथालयांच्या मालिकेंत ह्या ग्रंथालयांचें स्थान महत्त्वाचें असें समजलें जाईल. भारतवर्षांतील विद्यापीठें, महाविद्यालये व कांहीं महत्त्वाच्या दुय्यम शिक्षण देणाऱ्या पाठशाळा सोडून दिल्यास बहुतेक सर्व ठिकाणीं स्वयंपूर्ण अशीं ग्रंथालये आहेत. पण या ग्रंथालयांची व्यवस्था मात्र जशी असावयास पाहिजे तशी नाहीं. अद्यापि ग्रंथालयाधिकारी आणि ग्रंथालयशास्त्र यांसंबंधीं शिक्षणशास्त्रांत व ज्ञानांत व्हावी तितकी जागृति झाली नसल्यामुळे ग्रंथालयांची व्यवस्था आणि आकर्षकता यथाप्रमाण दिसत नाहीं; पण ही स्थिति आतां पालटत आहे. प्रत्यक्ष हिंदुस्थान सरकारनें हि ग्रंथालयांच्या उपयुक्ततेचें महत्त्व मान्य केलें असून प्रांतिक ग्रंथालयांना उपयुक्त असे ग्रंथाधिकारी तयार करण्यासाठीं इम्पीरियल लायब्ररीच्या विद्यमानें ग्रंथालयशास्त्राचें शिक्षण देण्यासाठीं स्वतंत्र शिक्षणसंस्था स्थापन केली आहे. पण यापूर्वीं मद्रास व पंजाब या भागांत ग्रंथालयशास्त्रानें शिक्षण देण्याची सोय खाजगी रीत्या करण्यांत आली आहे. मद्रास विद्यापीठाच्या ग्रंथालयाचे अधिकारी व ग्रंथालयशास्त्राबद्दल आस्था बाळगणारे

हिंदुस्थानांतील ग्रंथालयांची चळवळ

रावसाहेब एस. आर. रंगनाथन् व पंजाबचे प्रो. संताराम यांनी ग्रंथालयाच्या प्रगतीसाठी ग्रंथालय-संघ स्थापला आहे. या संघाच्या विद्यमानेच ग्रंथालयशास्त्राचे शिक्षण देण्याची सोय मद्रास व लाहोर येथे करण्यांत आली आहे ही अत्यंत आनंदाची गोष्ट आहे.

शिक्षणसंस्थांच्या ग्रंथालयाच्या प्रगतीसाठी प्रांतिक सरकारने त्या त्या संस्थेच्या कार्यक्षेत्राप्रमाणे व वार्षिक विकत घ्यावयाच्या ग्रंथसंख्येच्या प्रमाणांत दर संस्थेमागे रु. ५०० ते रु. १००० मदत द्यावी असे सुप्रसिद्ध शिक्षणशास्त्रज्ञ प्रि. पी. शेषाद्रि यांनी एका ठिकाणी सुचविले आहे.

हिंदुस्थानांतील महाविद्यालयांच्या प्रमुख ग्रंथालयांमध्ये बहुतेक उपयुक्त अशा इंग्रजी ग्रंथांचा समावेश करण्यांत येत असतो. मात्र देशी भाषांतील सर्व प्रमुख प्रसिद्ध ग्रंथांचा संग्रह या ग्रंथालयांत केला जातोच असे मात्र निश्चयाने म्हणता येत नाही. महाविद्यालयाच्या चालकांनी यापुढे आपली दृष्टि स्वकीय भाषांतील ग्रंथांचा संग्रह करण्याकडे वळविण्याची वेळ आली आहे.

प्रांतिक भाषांतील ग्रंथसंग्रह सामर्थ्याने केला जावा

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

व अशा रीतीने देशी भाषांना उत्तेजन मिळावे असे जोराचे प्रयत्न व्हावयास पाहिजेत. प्रांतिक भाषांतील ग्रंथांची विषयवार ग्रंथकारानुक्रमेण ग्रंथसूची करण्याकडे :ग्रंथालयसंघांचे लक्ष लागत आहे. आंध्र ग्रंथालय-संघ, कर्नाटक ग्रंथालय संघ आणि गुजराथी ग्रंथालयसंघ यांतील संस्थांनी आपल्या भाषांतील ग्रंथांचे परिगणन, व वर्गीकरण करून ते प्रकाशित करण्याचा स्तुत्य उपक्रम सुरू केला आहे.

या संबंधांत मराठी भाषेसंबंधी मात्र कार्य करणारी कार्यक्षम ग्रंथालयसमिती अद्यापि अस्तित्वांत नाही. महाराष्ट्र वाचनालयसंघ १९२१ साली स्थापन झाला आहे. परंतु या संघाने प्रथम कांहीं महाराष्ट्र ग्रंथालय-परिषदा भरविल्या; पण मराठी ग्रंथांच्या वार्षिक सूच्या प्रकाशित करणे अगर वर्गीकृत ग्रंथांची व ग्रंथकारांची सूची तयार करण्याच्या कामी मात्र या संघाचा अद्यापि उपयोग झालेला नाही असे खेदाने म्हणावे लागते. मराठी ग्रंथालयांच्या प्रगतीसंबंधांत आज महाराष्ट्रांत जे अल्पस्वल्प काम झाले आहे ते केवळ वैयक्तिक स्वरूपाने असे झाले आहे, सांघिक स्वरूपाचे काम अद्यापि या बाबतींत व्हावे तसे झालेले नाही.

हिंदुस्थानांतील ग्रंथालयांची चळवळ

देशी भाषांतील ग्रंथालयांची प्रगति गेल्या १५।२० वर्षांत बरीच झाली आहे. ठिकठिकाणी शाळा-कॉलेजांची संख्या जशी वाढत आहे तशी ग्रंथालये स्थापन करण्याची जनतेत प्रवृत्तीहि जास्त प्रमाणांत दिसत आहे. अगदी लहानसहान गांवांतहि प्राथमिक शाळेप्रमाणे लहानसें ग्रंथालय असावे असें गांवांतील प्रबुद्ध लोकांना सध्यां वाटू लागलें आहे. अशा रीतीनें ग्रंथालये स्थापन करण्याच्या चळवळीला सध्यांच्या परिस्थितीनें पाठिंबा मिळाला आहे.

हिंदुस्थानांतील ग्रंथालयांच्या चळवळीचें नेतृत्व मिळवण्याचा बहुमान सुदैवानें बडोदे सरकारला मिळाला आहे आणि हा मान बडोदे संस्थाननें आतांपर्यंत टिकविला आहे ही अत्यंत आनंदाची गोष्ट होय.

बडोदे संस्थानाप्रमाणें आंध्र प्रांतांत ग्रंथालये स्थापन करण्याची चळवळ आंध्र ग्रंथालयसंघानें हातीं घेतली आहे. या संघानें आंध्र प्रांतांत ग्रंथालये स्थापन करण्याची आतांपर्यंत पुष्कळ खटपट केली आहे. तसेंच कर्नाटक ग्रंथालय संघानें कर्नाटकांत ग्रंथालये स्थापण्याची मोहीम आज बरीच वर्षे सुरू ठेवली आहे.

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

महाराष्ट्रांत ग्रंथालये स्थापन करण्याचें कार्य करण्यासाठीं महाराष्ट्रीय वाचनालय संघ कित्येक वर्षांपूर्वी अस्तित्वांत आला आहे. सदर संघातर्फे पुण्यांत श्रीराम मोफत वाचनालय चालविलें जात होतें. परंतु या वाचनालय संघाचे चालक श्री. डी. डब्ल्यू. जोशी ह्यांनीं पुण्यांतील आपलें वास्तव्य मुंबईत नेल्यामुळे ह्या संघाचें नांव नाममात्र उरलें आहे. श्री. जोशी हे मात्र या संघाचें कार्य अद्यापि मुंबईतहि करीत असतात. एका नवीन जोरदार महाराष्ट्रीय ग्रंथालयसंघाची आज फार तीव्र प्रमाणांत आवश्यकता भासत आहे. मध्यंतरीं श्री. रा. गो. कानडे, श्री. दि. वि. काले यांनीं पुण्यांतील ग्रंथालय-कार्यकर्त्यांचें परस्परांत सहकार्य करण्याबाबत प्रयत्न केले. परंतु स्थानिक ग्रंथालयसंस्थांत आणि त्या संस्थांतील कार्यकर्त्यांत असावा तितका उत्साह नसल्यामुळे पुण्यांतील ग्रंथालय-कार्यकर्त्यांचा संघ अद्यापि अस्तित्वांत येऊं शकत नाहीं. आंध्र, कर्नाटक, गुजरात वगैरे प्रांतांतील ग्रंथालय-कार्यकर्त्यांनीं आपआपल्या भाषांतील ग्रंथांचें वर्गीकरण व परिगणन करण्यासाठीं स्वतंत्र ग्रंथालय-संघांची स्थापना केली आहे. परंतु महाराष्ट्रीय ग्रंथालय-कार्यकर्त्यांनीं मात्र यापुढें टुटक न वागतां मराठी भाषेच्या

हिंदुस्थानांतील ग्रंथालयांची चळवळ

हिताच्या दृष्टीने स्वतंत्र असा कार्यक्रम संघ शक्य तितक्या लवकर स्थापन करणे जरूर आहे.

गुजराती पुस्तकालयसंघ, बडोदे येथे स्थापन झाला असल्यामुळे फार पूर्वीपासून उपयुक्त कार्य करित आहे. या संघास पहिल्यापासून प्रमुख गुजराती ग्रंथालय-कार्यकर्त्यांचे साहाय्य लाभले आहे. सर्व प्रसिद्ध गुजराती पुस्तकांचा संग्रह करून त्यांची वर्गीकृत विषयवार सूची प्रसिद्ध करणे आणि गुजराती पुस्तकालय-परिषदा आणि ग्रंथप्रदर्शने भरविणे हीं कार्ये दरवर्षी करण्यांत या संघाने कल्पनातीत यश संपादन केले आहे.

संस्थानांतील ग्रंथालये :

फार प्राचीन काळापासून हिंदी राजेरजवाड्यांनी आपल्या संग्रहीं ग्रंथसंग्रह करून ठेवल्याचे उल्लेख मार्गे एकदोन ठिकाणी केले आहेच. प्राचीन काळापासून राजवाड्यांत निवडक ग्रंथ आणि हस्तलिखिते याकरिता स्वतंत्र दालन राखून ठेवण्याची इष्ट अशी पद्धति पडली आहे. आजहि प्रत्येक राजवाड्यांत राजपुस्तकालय अगर 'स्टेट लायब्ररी' आणि 'प्राचीन वस्तुसंग्रहालय' अशा परस्परपूरक संस्था स्थापन

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

करण्यांत आलेल्या दिसतात. म्हैसूर, बडोदें, बिकानेर, जयपूर, काश्मीर, येथील प्राचीन वस्तुसंग्रह अत्यंत प्रेक्षणीय आहे. कोल्हापूर, भोर, औंधसारख्या संस्थानांनींहि पुराणवस्तुसंग्रह आणि हस्तलिखितें यांच्या संग्रहासाठीं स्वतंत्र व्यवस्था केली आहे.

औंध संस्थानचे चित्रकलाकोविद् अधिपति श्रीमंत राजे बाळासाहेब पंतप्रतिनिधि यांनीं स्वतंत्र व प्रशस्त इमारत बांधून निवडक चित्रकलेचे नमुने आणि प्राचीन वस्तुसंग्रह कोणाच्याहि सहज डोळ्यांत भरेल असा औंधांत आपल्या राजधानींत मांडला आहे. काश्मीर येथील पुराणवस्तुसंग्रहालय नुकतेच बंद करण्यांत आलें आहे.

भोरचे राजेसाहेब श्रीमंत बाबासाहेब पंतसचिव यांनींहि आपल्या प्रथम पत्नीचे स्मारक या दृष्टीनें भोर येथील ग्रंथालयाकरितां सुमारे २५ हजार रुपयांची सुशोभिवंत इमारत बांधून दिली आहे. मराठी वाङ्मय आणि संस्कृति यांच्या संरक्षणाकरितां निर्माण केलेलीं हीं चिरंतन स्मारकें यथायोग्य अशींच आहेत.

हिंदुस्थानांतील ग्रंथालयांची चळवळ

बडोदें संस्थानचा उल्लेख वर आला आहेच. बडोदें संस्थान हें ज्याप्रमाणें ग्रंथालयस्थापनेंत अग्रेसर आहे त्याप्रमाणें चित्रकला आणि प्राचीन हस्तलिखितांचें संरक्षण, संशोधन यांमध्येहि बडोदें संस्थान पुरोगामीच आहे. संस्थानच्या अभिनव प्रगतींत ज्या नररत्नांनीं भाग घेतला अशा नररत्नांचीं तैलचित्रें मिळवून ती एकत्र ठेवण्यासाठीं बडोदें संस्थानच्या अधिपतींनीं ' नररत्नमंदिर ' या नांवाची एक भव्य शिल्पकलापूर्ण इमारत नुकतीच उभारली आहे.

म्हैसूर, पुदुकोट्टा, आणि त्रावणकोर यांसारख्या पुढारलेल्या संस्थानांनींहि आतां आपल्या संस्थानांत ठिकठिकाणीं ग्रंथालये स्थापण्याचा उपक्रम सुरू केला आहे.

ग्रंथालये स्थापन करण्यांत या हिंदी संस्थानांनीं बरीच प्रगति केली आहे. पण हिंदुस्थानांत मात्र अद्यापि ग्रंथालये स्थापन करण्याची चळवळ असावी तितकी जोरदार नाहीं. पंजाब, मद्रास, बंगाल या प्रांतांशिवाय इतरत्र कोठेंच कार्यक्षम ग्रंथालयसंघ नाहींत. सध्यां जागृति मात्र झाली आहे. अखिल-भारतीय ग्रंथालयपरिषदेचीं तीन अधिवेशनें भरलीं असून परिषद कार्यतत्पर झाली आहे.

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

आतां यापुढें हिंदुस्थानांतील प्रत्येक प्रांतांत ग्रंथालयांची प्रगति कशी झाली आहे ह्यासंबंधीचा इतिहास सारांशरूपानें पुढें द्यावयाचा आहे.

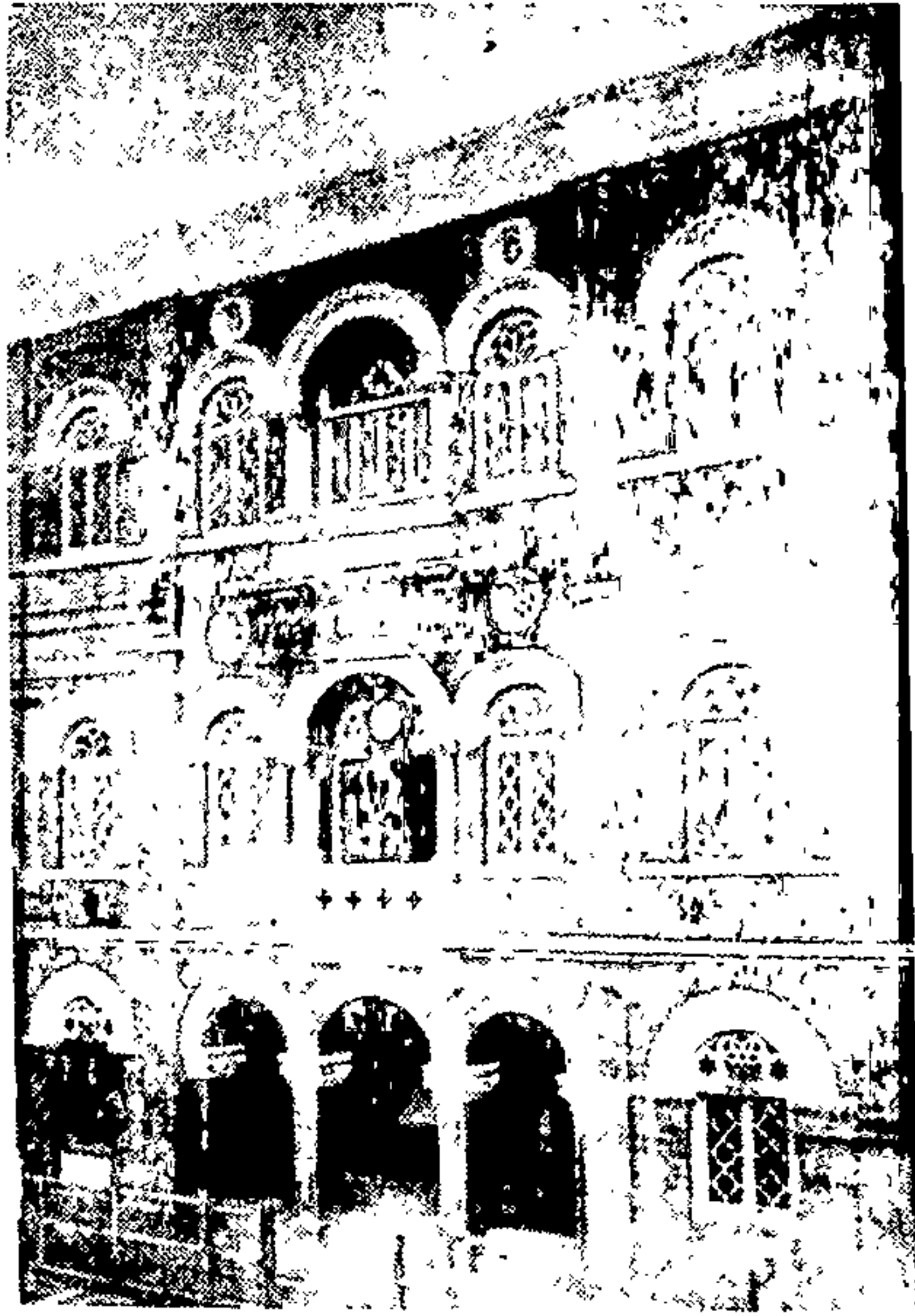

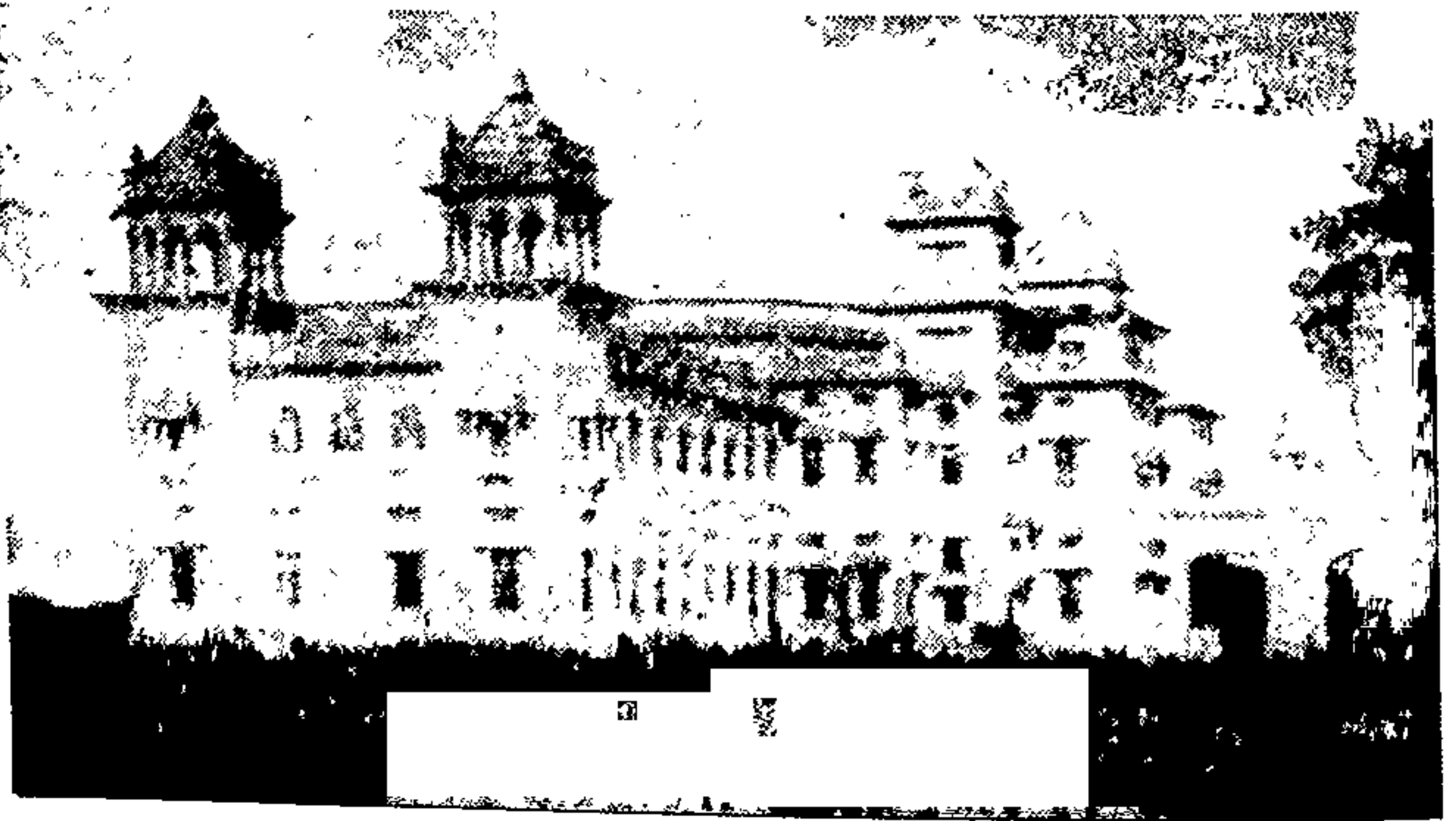
फलटण ग्रंथालय

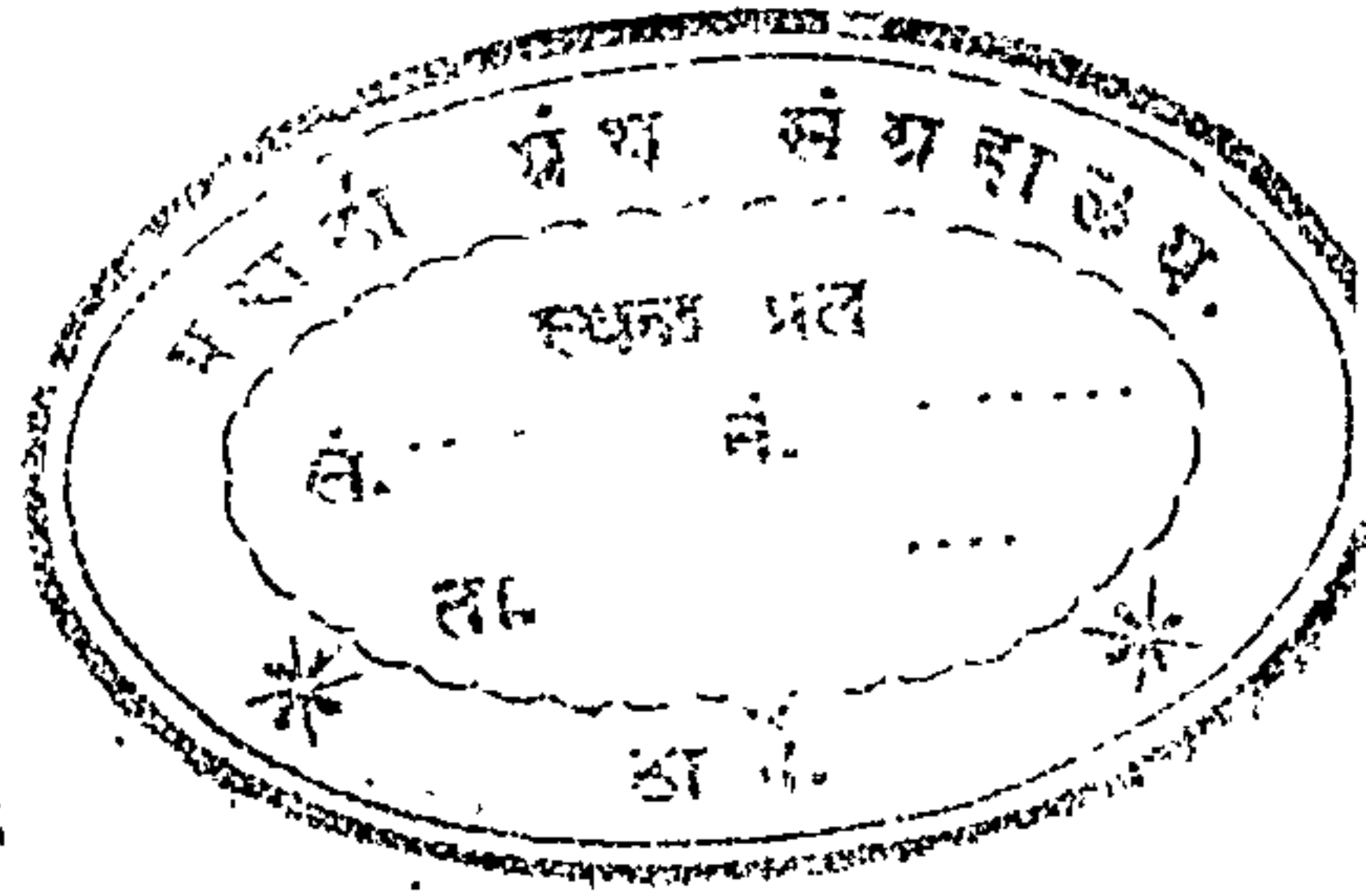
मध्यवर्ति ग्रंथालय, ग्वाल्हेर

नगर वाचनालय, पुणे

सर सयाजीराव गायकवाड ग्रंथालय
(बनारस हिंदु विश्वविद्यालय)

९

इतर प्रांतांतील ग्रंथालये

आसाम :

इतर प्रांतांच्या मानाने आसाम, बिहार व ओरिसा हे प्रांत नवीन आहेत. त्यामुळे इतर प्रांतांपेक्षा त्या प्रांतांत ग्रंथालये आणि शिक्षणसंस्था कमी प्रमाणांत आहेत.

आसाममधील महाविद्यालयांना जोडलेली ग्रंथालये साधारण आहेत. त्याचप्रमाणे जिल्हांतील विद्यालयांना जोडलेली ग्रंथालयेहि अद्यापि परिपूर्ण अशीं नाहीत. सिल्हेट, शिलांग, गौहती, डिब्रूगढ येथील ग्रंथालये स्थानिक गरजा भागविण्यासारखी आहेत.

बिहार :

बिहार आणि ओरिसा हे प्रांत आतां एकमेकांपासून अलग करण्यांत आले आहेत.

बिहार प्रांत फार प्राचीन काळापासून बौद्ध संस्कृतीची जन्मभूमि या नात्याने प्राचीन वाङ्मयांत प्रसिद्ध आहे. पाटणा

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

जवळच्या प्राचीन संशोधनांत पाटलीपुत्र, राजगृह वगैरे बुद्ध-कालीन अवशेष बऱ्याच ठिकाणीं प्रकाशांत आले आहेत.

पाटणा (बांकीपूर) येथील खुदाबक्ष प्राच्य ग्रंथालय (खुदाबक्ष ओरियंटल पब्लिक लायब्ररी) फार दिवसांपासून अखिल भरतखंडांत प्रसिद्ध आहे. या ग्रंथालयांतील अरबी व फारशी भाषेंतील प्राचीन हस्तलिखितसंग्रह अलौकिक आहे. त्याचप्रमाणे या ग्रंथांतील प्राचीन नाणीं, सचित्र सुवर्णरेखांकित चित्रसंग्रह, अत्यंत बहुमोल असा आहे.

पाटणा विद्यापीठाचें ग्रंथालय समृद्ध असून तेथें फारशी, अरबी आणि संस्कृत अशा अत्यंत प्राचीन हस्तलिखितांचा संग्रह आहे.

याशिवाय बिहारमधील महाविद्यालयांचीं ग्रंथालयेहि व्यवस्थित असून इतर कांहीं संशोधनसंस्थांचें ग्रंथसंग्रहहि नांवाजण्यासारखे आहेत.

गया सार्वजनिक ग्रंथालय, आरा येथील नागरीप्रचारिणी सभा ग्रंथालय, आणि पाटणा येथील श्रीमती राधिका सिन्हा इन्स्टिट्यूटचें “ सच्चिदानंद सिन्हा ग्रंथालय ” हीं तीन सार्वजनिक ग्रंथालये नमुनेदार आहेत. यांपैकीं पहिलें ग्रंथालय

इतर प्रांतांतील ग्रंथालये

फार जुने म्हणजे १८५५ सालीं स्थापन झालें आहे. नागरी-प्रचारिणी सभेचें ग्रंथालय १९०१ सालीं स्थापन झालें आणि श्रीमती राधिका सिन्हा इन्स्टिट्यूट ही संस्था १९२४ सालीं स्थापन करण्यांत आली.

सध्यां ग्रामोद्धारकार्याचें अंग या नात्यानें ठिकठिकाणीं ग्रामीण ग्रंथालये स्थापण्याची चळवळ बिहारमध्येहि उत्कटत्वानें अस्तित्वांत आहे, त्याप्रमाणें कांहीं ग्रंथालये स्थापन झालीं आहेत.

उडिया भाषेसंबंधीं जनतेंत सध्यां जास्त कळकळ दिसत आहे, व उडिया भाषा बोलणाऱ्या जिल्ह्यांचें एकीकरण नवीन ओरिसा प्रांतांत करण्यासाठीं उडिया भाषाभिमान्यांचे प्रयत्न चालू आहेत. ओरिसामध्ये बंगाली लोकांचें प्राबल्यहि बऱ्याच प्रमाणांत आहे. आणि त्याविरुद्ध सध्यां ओडिसावासियांची चळवळ चालू आहे. राजकीय आंदोलनामुळें उडिया भाषेची प्रगति मात्र पूर्वापेक्षां जास्त वेगानें होत आहे, हें मात्र निश्चित.

ओरिसा :

ओरिसा प्रांतांत कटक, पुरी, बालासोर, बेन्हामपूर, संबलपूर या ठिकाणीं ग्रंथालये आहेत. विशेषतः कटक येथील ग्रंथालय सर्व प्रांतांत समृद्ध असें आहे.

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

त्याचप्रमाणें भारत-सेवकसमाजाच्या कटक येथील शाखेचें ग्रंथालय, पार्लाकिमडी येथील महाराजा कॉलेजचें ग्रंथालय व वेन्हामपूर येथील खालीकोटी कॉलेजचें ग्रंथालय अशीं ग्रंथालये या भागांत प्रसिद्ध आहेत.

बंगाल अग्रगामी :

बंगभाषाभिमानी बंगाल आज प्रत्येक बाबतींत पुढें आहे. राजा राममोहन राय व पं. ईश्वरचंद्र विद्यासागर, महर्षि देवेन्द्रनाथ टागोर, डॉ. रवींद्रनाथ टागोर, डॉ. कै. सर जगदीशचंद्र बोस, (कै.) सर आशुतोष मुखर्जी यांच्यासारख्या प्रथित-कीर्ति बंगकार्यकर्त्या आणि स्वभाषाप्रेमी साहित्यिकांच्या प्रयत्नांनी बंगालमध्ये अभिनव जागृति झाली आहे. त्यांच्या अविरत परिश्रमांमुळेच आजच्या जगांत बंगभाषेस आंतरराष्ट्रीयत्वाचा मान मिळाला आहे.

बंगालमध्ये ग्रंथालयांची चळवळ सध्यां प्रगतिपथावर आहे. अखिल बंगग्रंथालयसमिति डॉ. रवींद्रनाथ टागोर यांच्या नेतृत्वाखालीं स्थापन झाल्यावर अनेक जिल्हा समित्या या समितीस जोडण्यांत आल्या. अखिल बंगग्रंथालयसमितीच्या विद्यमानें दरवर्षी बंगालमध्ये ग्रंथालयपरिषद भरत असते.

इतर प्रांतांतील ग्रंथालये

बंगग्रंथालयसमितीच्या कार्यास बंगालमधील सर्व प्रमुख ग्रंथालयकार्यकर्त्यांचे सहकार्य लाभले आहे.

बंगाल सरकारहि आतां ग्रंथालयाच्या चळवळीचा पुरस्कार करित असून ग्रामीण ग्रंथालये स्थापन करण्याच्या कामी मदत करित आहे. बंगकविवर्य डॉ. रवींद्रनाथ टागोर यांनी कलकत्ता विद्यापीठाच्या वार्षिक पदवीदान प्रसंगीचे विद्यार्थ्यांना उपदेशपर असे भाषण बंगाली भाषेतून केल्यामुळे बंगाली भाषेच्या उत्कर्षाला जास्तच मदत झाली आहे.

बंगालमधील खेडोपाड्यांपर्यंत अद्यापि प्राथमिक शाळा जास्त प्रमाणांत स्थापन झालेल्या नाहीत. त्यामुळे जनतेत वाचनाची आवड उत्पन्न करण्यासाठी ग्रामग्रंथालयांची फार जरूरी आहे.

अखिल भरतखंडांतील सर्वांत मोठे ग्रंथालय म्हणजे कलकत्त्याची “ इम्पीरियल लायब्ररी ” हे बंगालमध्ये आहे. या ग्रंथालयांत सर्वापेक्षा जास्त ग्रंथसंख्या आहे. ता. १ आगस्ट १९२९ पासून हिंदुस्थान सरकारने हे ग्रंथालय अखिल भारतीय स्वरूपाचे आहे असे प्रसिद्ध केले आणि त्याप्रमाणे अखिल भारतीय कार्यकर्त्यांची समिति ग्रंथालयाच्या व्यवस्थेसाठी नेमली आहे.

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

हिंदुस्थानांतील प्रत्येक भाषेत प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथाची एक प्रत या ग्रंथालयास मिळावी अशी कायदानें व्यवस्था करण्याचा हिंदुस्थान सरकारचा हेतु आहे. तसें झालें म्हणजे ही “ कॉपी-राईट ” लायब्ररी होईल आणि देशी भाषांतील सर्व ग्रंथांचा संग्रह एकत्र पाहावयास सांपडेल.

इम्पीरियल लायब्ररीचे सध्यांचे प्रमुख ग्रंथाधिकारी खा. ब. के. एम्. असादुल्ला यांच्या नेतृत्वाखालीं या ग्रंथालयाची सर्व-थैव प्रगति होत आहे. त्यांच्या प्रयत्नांनींच अखिलभारतीय ग्रंथालयपरिषदेची घटना होऊन दरवर्षीं ग्रंथालय परिषदा भरत आहेत. त्याचप्रमाणें ग्रंथालयशास्त्राचें शिक्षण देण्याचा वर्गहि त्यांनीं या ग्रंथालयाच्या विद्यमानें गेल्या वर्षापासून सुरू केला आहे. अशा रीतीनें या ग्रंथालयाचें अखिल भारतीय स्वरूप यथार्थ करण्याची खा. ब. असादुल्ला प्रभृतींची मनीषा सफल होत आहे.

कलकत्ता विद्यापीठाचें ग्रंथालय बंगालमध्ये अद्वितीय असें आहे. दरभंगानरेश (प. वा.) महाराजा सर रामेश्वर-सिंगजी यांनीं विद्यापीठाच्या ग्रंथालयासाठीं प्रशस्त अशी इमारत बांधून दिली आहे.

इतर प्रांतांतील ग्रंथालये

कलकत्ता विद्यापीठाच्या ग्रंथालयाला जोडलेले वाचनालय प्रशस्त असून एकाच वेळी ३०० विद्यार्थी बसतील असे प्रशस्त सभागृह आहे. या सभागृहाच्या आतील भिंतीवर हिंदुस्थानच्या इतिहासातील वंगभूमीशी निगडित असलेली अशी १२ चित्रे काढलेली आहेत. मध्यवर्ति ग्रंथालयांत एकंदर ग्रंथसंख्या २,१६,६८१ इतकी आहे. (त्यांतच नियतकालिकांच्या बांधीव पुस्तकांचा समावेश होतो.) या ग्रंथालयांवर एकंदर वार्षिक ७५ हजार रु. खर्च होतो. गेल्या वर्षी पुस्तकांवर रु. ३००००, नियतकालिकांवर रु. ११००० व्यवस्थापकवर्गवर रु. ३०००० किरकोळ रु. ४००० असा खर्च झाला आहे.

याशिवाय कलकत्ता विद्यापीठाची इतर विशिष्ट विषयाचीं ग्रंथालये निराळीं असून तीं त्या शाखेच्या इमारतींतच आहेत. चित्रकला, पदार्थविज्ञानशास्त्र, कायदा, प्राचीन भूगर्भशास्त्र वगैरे शाखांचा ग्रंथसंग्रह प्रेक्षणीय आहे. खालील विशिष्ट ग्रंथसंग्रहांचा कलकत्ता विद्यापीठाच्या ग्रंथालयांतच समावेश केला आहे:—

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

- (१) संस्कृत व बंगाली भाषांतील हस्तलिखितें.
- (२) विशेष-संग्रह यांत प्राच्यविद्यासंबंधीं दुर्मिळ व बहुमोल ग्रंथ आहेत.
- (३) बाकीचा संग्रह फ्रेंच, जर्मन वगैरे युरोपियन भाषांतील उत्तम ३ हजार ग्रंथ.
जर्मनींतील कील येथील डॉ. पिशेल यांचा प्राच्यविद्याशास्त्रांतील व्यासंग प्रसिद्ध आहे. त्यांच्या ग्रंथांचा संग्रह त्यांच्या अंतिम इच्छेप्रमाणें कलकत्ता विद्यापीठाला देण्यांत आला आहे.
- (४) चीन-जपान सरकारनें परितोषिकादाखल दिलेलें चिनी-जपानी भाषेंतील ग्रंथांचा संग्रह.
- (५) स्पेन सरकारनें दिलेला स्पॅनिश भाषेंतील संग्रह.
- (६) हिंदुस्थान सरकारनें दिलेले दुर्मिळ नियतकालिकांचे बांधीव अंक.

यांशिवाय इतरहि महत्त्वाचे ग्रंथ विद्यापीठाच्या ग्रंथागारांत आहेत. ग्रंथालयाधिकारी डॉ. निहरंजन रे, एम्. ए., डी. लिट्. असून त्यांनीं ग्रंथालयशास्त्राचा डिप्लोमा मिळविलेला आहे.

कलकत्ता विद्यापीठाला जोडलेल्या महाविद्यालयांचीं ग्रंथालये परिपूर्ण अशीं आहेत. त्याचप्रमाणें कांहीं संशोधनसंस्थांचीं ग्रंथालयेहि प्रसिद्ध आहेत.

वंगीय साहित्यपरिषदेचें ग्रंथालय कलकत्त्यास असून सर्व

इतर प्रांतांतील ग्रंथालये

बंगाली प्रकाशित ग्रंथ आणि हस्तलिखितें त्यांत संग्रहित करण्यांत आली आहेत.

डॉ. रवींद्रनाथ टागोर यांच्या विश्वभारती या आंतरराष्ट्रीय विद्यापीठाचा ग्रंथसंग्रह अपूर्व आहे. हा ग्रंथसंग्रह स्वतंत्र ग्रंथालयांत व्यवस्थित ठेवला असून बाहेर देशाच्या विद्वानांना या ग्रंथालयाचा फार उपयोग होतो. सध्यां या ग्रंथालयांत सुमारे ५० हजार ग्रंथ व हस्तलिखितें आहेत.

डाक्या विश्वविद्यालयाचें ग्रंथालयहि बंगालमध्ये महत्त्वाचें आहे. या ग्रंथालयांत ७२ हजार ग्रंथ व २० हजार हस्तलिखितांचा संग्रह आहे.

बंगालमधील सर्वांत जुनी संस्था म्हणून ' रॉयल आशियाटिक सोसायटी ' या संस्थेचा उल्लेख करणें जरूर आहे. ही संस्था हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश अमदानींतील अत्यंत जुनी संस्था आहे. १७७४ सालीं या संस्थेची स्थापना झाली. १९३४ सालीं या संस्थेनें आपला १५० वा वर्षदिन साजरा केला. १९१२ ते १९२९ च्या दरम्यान या संस्थेला ४० लाख रुपयांच्या देणग्या मिळाल्या. संस्थेचें एक नियतकालिकहि प्रसिद्ध होत असतें.

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

संस्थेच्या ग्रंथालयांत ३०००० ग्रंथहस्तलिखिते (२०००० संस्कृत, अरबी, तिवेटी भाषेंतील) आहेत.

याशिवाय कलकत्ता येथील भूगर्भशास्त्रविषयक संग्रहालय व इंडियन म्यूजियम यांना जोडून असलेलीं ग्रंथालयेहि त्या त्या विषयांच्या संदर्भ ग्रंथांचा संग्रह करणारीं आहेत.

बंगालमध्ये पुढील ग्रंथालये आज प्रसिद्ध आहेत:—

- (१) डाक्का विद्यापीठ ग्रंथालय, डाक्का
- (२) प्रेसिडेन्सी कॉलेज लायब्ररी, कलकत्ता
- (३) सेंट झेवियर कॉलेज लायब्ररी, कलकत्ता
- (४) विश्वभारती ग्रंथालय, शांतिनिकतेन
- (५) रॉयल आशियाटिक सोसायटी लायब्ररी, कलकत्ता
- (६) वंगीय साहित्यपरिषद ग्रंथालय, कलकत्ता

पंजाब :

बडोदे संस्थानांतील ग्रंथालयाच्या चळवळीनंतर हिंदुस्थानांत पंजाब प्रांतानें ग्रंथालयांच्या चळवळीकडे विशेष लक्ष पुरविलें. पंजाब विद्यापीठानें १९१५ मध्ये अमेरिकेंतील पेन्सिल्व्हेनिया युनिव्हर्सिटीचे ग्रंथालयाधिकारी मि. ए. डी. डिकिन्सन यांना पंजाबांत बोलावले आणि त्यांच्या हस्ते विद्यापीठाचें ग्रंथालय सशास्त्र पद्धतीनें सुव्यवस्थित लावून घेतलें. या कामीं लाहोर

इतर प्रांतांतील ग्रंथालये

विद्यापीठाचे व्हाइस-चॅन्सेलर मि. ए. सी. बुल्नर यांनी बरेच परिश्रम घेतले.

मि. डिकिन्सन एक वर्ष पंजाबांत राहिले. त्यांनी विद्यापीठाच्या ग्रंथालयांत ड्यूई वर्गीकरणपद्धति स्वीकारली, त्याचप्रमाणे ग्रंथालयशास्त्रशिक्षणाचा एक वर्गहि त्यांनी चालविला होता. त्यांच्या परिश्रमामुळेच पंजाब ग्रंथालय संघ स्थापन करण्यांत आला. या संघाच्या विद्यमाने अखिल भारतीय ग्रंथालय-परिषदेचे सातवे अधिवेशन पंजाबांत भरविण्यांत आले होते. पंजाब प्रांतिक ग्रंथालयपरिषदा भरविण्यांत या संघाने पुढाकार घेतला आहे.

लाहोर येथील फोर्मन स्त्रिश्चन कॉलेजचे ग्रंथाधिकारी मि. संताराम यांनी ग्रंथालयशास्त्राचे शिक्षण पत्रव्यवहाराने देण्याची एक योजना केली आहे. या योजनेचाहि पुष्कळ ग्रंथाधिकार्यांना उपयोग होतो.

अशा प्रकारे ग्रंथालयाच्या चळवळीचा पाया योग्य प्रकारे पंजाबांत घातला गेल्यामुळे ग्रंथालयांची चळवळ पंजाबांत विशेष जोरदार अशी दिसून येते. बऱ्याच खेड्यांतूनहि

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

सहकारी पतपेढ्यांच्या पद्धतीवर सहकारी ग्रंथालयेहि स्थापन करण्यांत आलीं आहेत.

पंजाबमध्ये बरींच प्रमुख ग्रंथालये आहेत. ग्रंथसंख्येच्या दृष्टीने हिंदुस्थानांतील क्रमांक दोनचें ग्रंथालय 'पंजाब पब्लिक लायब्ररी' ही लाहोरला आहे. या ग्रंथालयांतील ग्रंथसंख्या १,९५,००० आहे.

पंजाबमधील महाविद्यालयांना जोडलेल्या ग्रंथालयांतील ग्रंथसंख्या अधिक प्रामाणांत आहे. पंजाबचे सिंह (प. वा.) लाला लजपतराय यांच्या 'पीपल्स ऑफ इंडिया सोसायटी'च्या लजपतभवनांतील द्वारकादास-ग्रंथालय लाहोरांत प्रमुख असून तेथे राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक ग्रंथांचा संग्रह प्रामुख्याने करण्यांत आला आहे.

खालील ग्रंथालये पंजाबांत प्रसिद्ध आहेत:—

- (१) पंजाब पब्लिक लायब्ररी, लाहोर
- (२) पंजाब विद्यापीठ ग्रंथालय ”
- (३) द्वारकादास ग्रंथालय ”
- (४) सर गंगाराम बिझिनेस व्यूरो लायब्ररी, लाहोर
- (५) ओरिएंटल कॉलेज लायब्ररी ”
- (६) दयाळसिंग सार्वजनिक ग्रंथालय ”

इतर प्रांतांतील ग्रंथालये

मद्रास :

मद्रास इलाख्यांतील ग्रंथालयाच्या चळवळीचा प्रसार करण्याचें कार्य मद्रास विद्यापीठाचे ग्रंथालयाचे प्रमुख अधिकारी रा. व. एस्. आर. रंगनाथन् आणि यांच्याच प्रेरणेनें अस्तित्वांत आलेला मद्रास ग्रंथालयसंघ यांच्यांत सहकार्य चाललें आहे. मद्रास ग्रंथालय संघ १९२८ मध्ये स्थापन करण्यांत आला. हिंदुस्थानांतील सर्व प्रांतिक ग्रंथालयसंघांत हाच संघ अधिक कार्यक्षम ठरला आहे. मद्रास इलाख्यांतील सर्व जिल्ह्यांत या संघाच्या कार्याचा प्रसार झाला असून तामीळ भाषेतील पुस्तकांची सूची आणि वर्गीकरण ह्या कार्यालाहि संघाचें सहकार्य उपकारक झालें आहे.

मद्रास विद्यापीठाच्या ग्रंथालयाच्या विद्यमानें रा. व. रंगनाथन् स्वतंत्र ग्रंथालयशास्त्रशिक्षणाचा वर्ग दरवर्षी चालवीत असतात आणि या वर्गाचा फायदा हिंदुस्थानांतील बऱ्याच ग्रंथालय अधिकाऱ्यांना मिळाला आहे. या दृष्टीनें मद्रास ग्रंथालयसंघाचें कार्य सर्वत्र प्रशंसिलें जातें.

मद्रास ग्रंथालयसंघाप्रमाणें मद्रास इलाख्यांत ' आंध्र देश ग्रंथालयसंघ ' या नांवाची संस्था बरेच दिवस कार्य करीत

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

सहकारी पतपेढ्यांच्या पद्धतीवर सहकारी ग्रंथालयेहि स्थापन करण्यांत आलीं आहेत.

पंजाबमध्ये बरींच प्रमुख ग्रंथालये आहेत. ग्रंथसंख्येच्या दृष्टीने हिंदुस्थानांतील क्रमांक दोनचें ग्रंथालय 'पंजाब पब्लिक लायब्ररी' ही लाहोरला आहे. या ग्रंथालयांतील ग्रंथसंख्या १,९५,००० आहे.

पंजाबमधील महाविद्यालयांना जोडलेल्या ग्रंथालयांतील ग्रंथसंख्या अधिक प्रामाणांत आहे. पंजाबचे सिंह (प. वा.) लाला लजपतराय यांच्या 'पीपल्स ऑफ इंडिया सोसायटी'च्या लजपतभवनांतील द्वारकादास-ग्रंथालय लाहोरांत प्रमुख असून तेथे राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक ग्रंथांचा संग्रह प्रामुख्याने करण्यांत आला आहे.

खालील ग्रंथालये पंजाबांत प्रसिद्ध आहेत:—

- (१) पंजाब पब्लिक लायब्ररी, लाहोर
- (२) पंजाब विद्यापीठ ग्रंथालय ”
- (३) द्वारकादास ग्रंथालय ”
- (४) सर गंगाराम बिझिनेस ब्यूरो लायब्ररी, लाहोर
- (५) ओरिएंटल कॉलेज लायब्ररी ”
- (६) दयाळसिंग सार्वजनिक ग्रंथालय ”

इतर प्रांतांतील ग्रंथालये

मद्रास :

मद्रास इलाख्यांतील ग्रंथालयाच्या चळवळीचा प्रसार करण्याचें कार्य मद्रास विद्यापीठाचे ग्रंथालयाचे प्रमुख अधिकारी रा. व. एस्. आर. रंगनाथन् आणि यांच्याच प्रेरणेनें अस्तित्वांत आलेला मद्रास ग्रंथालयसंघ यांच्यांत सहकार्य चाललें आहे. मद्रास ग्रंथालय संघ १९२८ मध्ये स्थापन करण्यांत आला. हिंदुस्थानांतील सर्व प्रांतिक ग्रंथालयसंघांत हाच संघ अधिक कार्यक्षम ठरला आहे. मद्रास इलाख्यांतील सर्व जिल्ह्यांत या संघाच्या कार्याचा प्रसार झाला असून तामील भाषेतील पुस्तकांची सूची आणि वर्गीकरण ह्या कार्यालाहि संघाचें सहकार्य उपकारक झालें आहे.

मद्रास विद्यापीठाच्या ग्रंथालयाच्या विद्यमानें रा. व. रंगनाथन् स्वतंत्र ग्रंथालयशास्त्रशिक्षणाचा वर्ग दरवर्षी चालवीत असतात आणि या वर्गाचा फायदा हिंदुस्थानांतील बऱ्याच ग्रंथालय अधिकाऱ्यांना मिळाला आहे. या दृष्टीनें मद्रास ग्रंथालयसंघाचें कार्य सर्वत्र प्रशंसिलें जातें.

मद्रास ग्रंथालयसंघाप्रमाणें मद्रास इलाख्यांत ' आंध्र देश ग्रंथालयसंघ ' या नांवाची संस्था बरेच दिवस कार्य करीत

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

आहे. ही संस्था १९१४ पासून आंध्र प्रांतांत ग्रंथालयांची चळवळ करीत आहे. या संस्थेच्या खटपटीने सुमारे ७०० वर ग्रंथालये आंध्र प्रांतांत स्थापन झालेली आहेत. पहिली आंध्र ग्रंथालयपरिषद या संस्थेच्या कार्यकर्त्यांनी १९१४ मध्ये बेझवाडा येथे भरविली होती.

मद्रास इलाख्यांतील बहुतेक सर्व महाविद्यालयांचीं ग्रंथालये प्रसिद्ध असून ग्रंथालयाच्या चळवळीबद्दल सर्वत्र आस्था दृष्टीस पडते. ग्रंथालयांच्या प्रगतीला पोषक असें मद्रास सरकारचें धोरण असून ग्रंथालयाकरितां सरकार वार्षिक मदतहि देत असते.

मद्रास इलाख्यांतील हस्तलिखितांचा संग्रह ओरियंटल लायब्ररींत असून हिंदुस्थानांतील सर्व विद्वान् गृहस्थ या हस्तलिखितांचा उपयोग करीत असतात.

तंजावर येथील कै. श्री. सफोजी राजे भोसले यांनीं फार दिवसांपासून जतन करून ठेवलेला प्राचीन ग्रंथांचा संग्रह 'सरस्वती महाल' या नामाभिधानानें सर्वत्र प्रसिद्ध आहे. या संग्रहांत मराठी, तामीळ, तेलगु वगैरे भाषेंतील २५ हजारांवर

इतर प्रांतांतील ग्रंथालये

हस्तलिखिते आहेत. या हस्तलिखितांच्या याद्याहि प्रसिद्ध झाल्या आहेत.

मद्रास इलाख्यांत खालील प्रमुख ग्रंथालये आहेत:—

- (१) मद्रास लिटररी अँड ऑक्झलरी ऑफ दि रायल आशियाटिक सोसायटी लायब्ररी, मद्रास.
- (२) अड्यार ग्रंथालय, अड्यार.
- (३) कॉन्नेमारा पब्लिक लायब्ररी, मद्रास.
- (४) निलगिरी ग्रंथालय उटकमंड.
- (५) गव्हर्नमेंट ओरियंटल लायब्ररी, मद्रास.
- (६) मद्रास विद्यापीठ ग्रंथालय, मद्रास.
- (७) सर्फोजी सरस्वती महाल ग्रंथालय, तंजावर.

मध्यप्रांत वन्हाड :

मध्यप्रांत वन्हाड या भागांतील ग्रंथालयांची संख्या विशेष नाही व ग्रंथालयांची चळवळहि विशेष दिसत नाही. मध्यप्रांत वन्हाड हा भाग प्राचीनकाळांतील महत्त्वाचा भाग असून ठिकठिकाणी पुराणवस्तुसंशोधकांच्या उत्खननांत प्राचीन नाणी व शिलालेख नेहमी सांपडतात. मध्यप्रांत-वन्हाडांत संशोधन संस्था स्थापन झाल्यापासून प्राचीन संशोधनांत आणि प्राचीन हस्तलिखिते गोळा करण्याच्या कामी मध्यप्रांतांतील पुढारी विशेष परिश्रम करित आहेत.

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

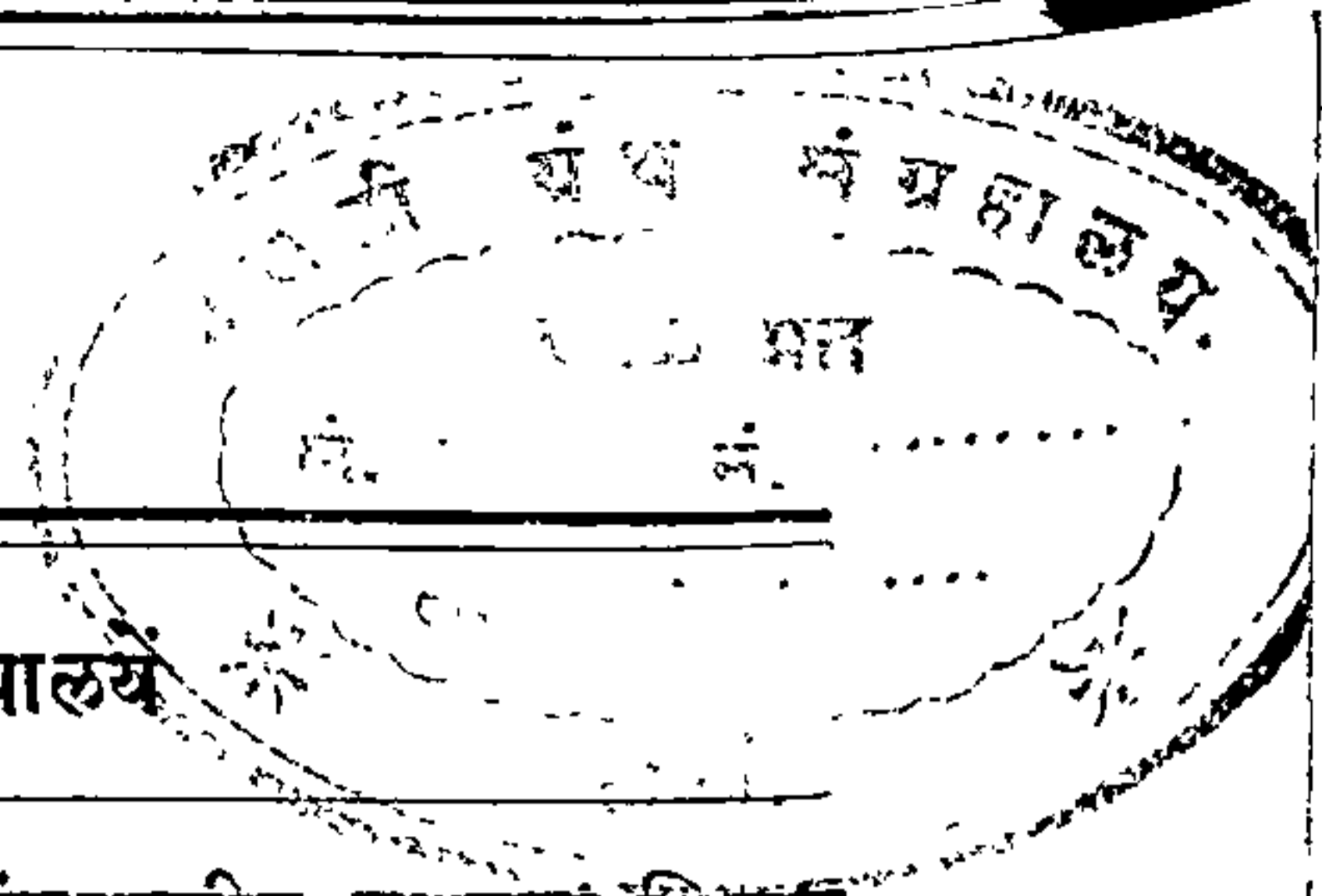

मध्यप्रांत वन्हाडांत ग्रामीण ग्रंथालये स्थापन करण्याचा प्रश्न सध्यां सरकारपुढें आहे. गेलीं कांहीं वर्षे मध्यप्रांत सरकार ग्रंथालयाकरितां वार्षिक कांहीं रक्कम अंदाजपत्रकांत धरीत आहे आणि डिस्ट्रिक्ट कौन्सिलामार्फत ही रक्कम ग्रामीण ग्रंथालयां-साठीं खर्च करण्यांत येत आहे.

मध्यप्रांतांत नागपूर विद्यापीठाचें ग्रंथालय सर्व ग्रंथालयांत श्रेष्ठ असून त्यांत सुमारे ३० हजारांवर ग्रंथ आहेत.

नागपूर येथील हिस्लॉप कॉलेजकरितां नुकतेंच एक प्रशस्त ग्रंथालय, नागपूर विद्यापीठाचे व्हाइस-चॅन्सेलर श्री. टी.जे. केदार यांच्या हस्ते नुकतेंच उघडण्यांत आलें आहे.

मध्यप्रांत-वन्हाड हा भाग प्राचीन संस्कृतीचें माहेरघर म्हणून प्रसिद्ध आहे. इतरत्र विखुरलेल्या हस्तलिखितांचा संग्रह करून हीं हस्तलिखितें संशोधकांना एकत्र अभ्यासावयास सांपड-तील अशी कांहीं तरी योजना होणें जरूर आहे. बिलास-पूरची महाकोसल संशोधनसंस्था व यवतमाळचा विदर्भसाहित्य-संघ व मध्यप्रांत संशोधन मंडळ, या तीन संस्थांनीं संशोधनाच्या दुर्लक्षित प्रांतांत कार्य चालविलें आहे.

इतर प्रांतांतील ग्रंथालये

या संशोधनसंस्थांच्या कार्याला आंतरराष्ट्रीय मान्यता मिळत आहे हे लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे.

संयुक्त प्रांत :

हिंदुस्थानांतील सर्व प्रांतांत संयुक्त प्रांताचे वैशिष्ट्य शैक्षणिक क्षेत्रांत विशेष आहे असे समजले आहे. कारण एकट्या संयुक्त प्रांतांत आग्रा, अलिगढ, अलाहाबाद, बनारस आणि लखनौ अशा पांच प्रमुख शहरांत पांच विद्यापीठे स्थापन झालेली आहेत. या विद्यापीठांच्या कार्यामुळे संयुक्त प्रांतांतील शैक्षणिक क्षेत्रांत विशेष महत्त्वाची अशी क्रांति झालेली दिसते. आग्रा व लखनौ हीं विद्यापीठे वसतिगृहप्रधान असून अलिगढ व बनारस हिंदु विश्वविद्यालय हीं विद्यापीठे अखिल भारतीय स्वरूपाचीं आहेत. एकटे अलाहाबाद विद्यापीठ मात्र परीक्षा घेणारे विद्यापीठ असून त्या विद्यापीठाला इतर ठिकाणचीं महाविद्यालये जोडलेली आहेत.

महाविद्यालये व पाठशाळा यांना ग्रंथालये असण्याची आवश्यकता संयुक्त प्रांत सरकारला पटली आहे. प्रांतांतील ग्रंथालयांकरिता सरकार बरीच रक्कम राखून ठेवते. तसेच ग्रामीण

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

ग्रंथालये स्थापन करण्याकडे सरकार आज कित्येक वर्षे लक्ष पुरवीत आहे.

संयुक्त प्रांताची मुख्य भागा हिंदी असल्यामुळे हिंदी-प्रेमी जनतेने बरीच ग्रंथालये स्थापन केली आहेत.

गया येथील नागरीप्रचारिणी सभेने हिंदी भाषेचे महत्त्व वाढविण्यासाठी अविरत प्रयत्न चालविले आहेत. सभेने एक उत्तम ग्रंथालय तयार केले असून तेथे बहुतेक सर्व हिंदी ग्रंथांचा संग्रह केला आहे.

बडोदे येथील सुविद्य अधिपति श्रीमंत सर सयाजीराव महाराज गायकवाड यांनी दोन लाख रुपयांची देणगी देऊन बनारस हिंदु विश्वविद्यालयाला एक प्रासादतुल्य मंदिर बांधून दिले आहे. श्रीमंत सर सयाजीराव गायकवाड यांच्या ग्रंथालयविषयक २५ वर्षांच्या कार्यकर्तृत्वाचे हे ग्रंथालय, एक अखिल भारतीय प्रतीकच आहे असे म्हटले पाहिजे. या ग्रंथालयाचे चित्र इतरत्र दिले आहे.

संयुक्त प्रांतांत पुढीलप्रमाणे प्रमुख ग्रंथालये आहेत:—

(१) अलाहाबाद विद्यापीठ ग्रंथालय, अलाहाबाद.

इतर प्रांतातील ग्रंथालये

- (२) अलिगढ विद्यापीठ ग्रंथालय, अलिगढ.
- (३) आग्रा   "   "   आग्रा.
- (४) अलाहाबाद पब्लिक लायब्ररी, अलाहाबाद.
- (५) गंगाप्रसाद स्मारक ग्रंथालय, लखनौ.
- (६) गुरुकुल कांगडी विद्यापीठ ग्रंथालय, हरद्वार.
- (७) त्रिगनामेट्रिकल सोसायटी लायब्ररी, डेहराडून.
- (८) नागरी प्रचारिणीसभा हिंदी पुस्तकालय.
- (९) फॉरेस्ट रीसर्च इन्स्टिट्यूट लायब्ररी, डेहराडून
- (१०) बनारस हिंदु विश्वविद्यालय ग्रंथालय.
- (११) भुवनेश्वरी ग्रंथालय, अलाहाबाद.
- (१२) लखनौ विद्यापीठ ग्रंथालय.
- (१३) लखनौ पब्लिक लायब्ररी, लखनौ.

१०

मुंबई इलाख्यांतील ग्रंथालये

अखिल भरतखंडाचा विचार करतां सर्व प्रांतांत मुंबई इलाख्याचें वैशिष्ट्य अनेक प्रकारांनीं नजरेस भरतें. शैक्षणिक क्षेत्रांतहि मुंबई इलाख्याची कामगिरी महत्त्वाची आहे. परंतु ग्रंथालयांची स्थापना, प्रगति, आणि संवर्धन या बाबतींत मुंबई सरकारनें विशेष लक्ष पुरविलें नाहीं. इतर प्रांतांतील सरकारें आपआपल्या प्रांतांत ग्रंथालये स्थापण्यास उत्तेजन देतात आणि अस्तित्वांत असलेल्या ग्रंथालयांना वार्षिक आर्थिक मदतहि (ग्रेंट) देतात. परंतु मुंबई सरकार मात्र स्थितप्रज्ञा-प्रमाणें इतके दिवस ग्रंथालयाच्या प्रगतीकडे तटस्थ वृत्तीनें पाहत असे.

खुद्द मुंबई इलाख्याच्या जवळ मराठी भाषेच्या सान्निध्यांत असलेल्या बडोदें संस्थाननें आपल्या संस्थानांत सक्तीनें प्राथमिक शिक्षण सुरू केलें आणि ग्रंथालये स्थापन करण्यासाठीं स्वतंत्र ग्रंथालयखातें निर्माण केलें तरी मुंबई सरकार मात्र स्वस्थच होते. साक्षरताप्रसाराच्या

मुंबई इलाख्यांतील ग्रंथालये

कामीं ग्रामीण ग्रंथालयाचा फार उपयोग आहे हें बडोदें संस्थानच्या अधिपतींनीं फार पूर्वीपासून ओळखलें आहे. त्या दृष्टीनें त्यांनीं सर्व खेड्यांतहि लहानलहान ग्रंथालये व वाचनालये स्थापन करण्यास उत्तेजन व आर्थिक मदत केली आहे. प्राथमिक शिक्षणावर होणारा खर्च पाहतां या खर्चाचा उपयोग व्हावा असें जर सरकारला वाटत असेल तर ग्रंथालये व वाचनालये स्थापन करून, प्राथमिक शिक्षण पुरें करून शाळांतून बाहेर पडलेल्या जनतेची साक्षरता टिकविण्यासाठीं सरकारनें प्रयत्न करावयास पाहिजेत. या बाबतींत किती अर्थहानि होते हें मागे एके ठिकाणीं दिग्दर्शित केलें आहेच. मात्र सध्यांच्या काँग्रेस सरकारच्या अमदानींत पूर्वीची स्थिति पालटली आहे. मुंबई सरकारनें आतां खेडेगांवांत जास्त प्राथमिक शाळा उघडण्याचें ठरविलें आहे. त्याप्रमाणें प्रौढ विद्यालये व ग्रामग्रंथालये स्थापन करून साक्षरताप्रसार करण्याचेंहि सरकार ठरविलें आहे, ही आनंदाची गोष्ट आहे.

मुंबई इलाख्यांत ग्रंथालयांची चळवळ करण्यासाठीं आज तीन ग्रंथालय-संघ आहेत. महाराष्ट्रांतील मराठी ग्रंथालयाची चळवळ करण्यासाठीं मात्र एक नाममात्र संस्था—महाराष्ट्र

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

वाचनालयसंघ—ही आहे. स्थापनेपासून कांहीं वर्षे या संस्थेने पुष्कळ उपयुक्त कार्य केले. परंतु संस्थेचे चालक पुण्याहून मुंबईस स्थलांतर करून गेल्यामुळे संस्थेचे प्रचारकार्य मात्र व्हावे तितके होत नाही. तरी वैयक्तिक दृष्ट्या मराठी ग्रंथालयांचा प्रचार जितका करितां येईल तितका सदर चालक करित असतात. महाराष्ट्रांतील ग्रंथालयांचे आणि वाचनालयांचे एकत्रीकरण करून त्यांना ग्रंथालयशास्त्रींच्या बाबतींत सल्ला देण्यासाठी आणि प्रकाशित होणाऱ्या मराठी ग्रंथांच्या वर्गीकरणासाठी कार्यक्षम असा महाराष्ट्रीय ग्रंथालय संघ असणे जरूर आहे. प्रस्तुत ग्रंथाच्या लेखकाने या संबन्धांत प्राथमिक सभा भरवून जागृति करण्याचा प्रयत्न एक वेळ केला होता, परंतु पुण्यांतील ग्रंथालयांच्या चालकांनी विशेष उत्साह न दाखविल्यामुळे हा प्रयत्न तसाच निष्फळ ठरला. दोन वर्षांपूर्वी केसरी-ग्रंथालयातर्फे पुण्यांतील ग्रंथालयकार्यकर्त्यांचा संघ तयार करण्याची कल्पना पुढे आली होती. परंतु ती कल्पनाहि पुढे जास्त कार्यक्षम ठरली नाही.

मुंबईचे रा. ब. बोले, एम्. एल. ए. यांनी १९३६ मध्ये मुंबई इलाख्यांत ग्रंथालये स्थापण्यासंबंधीचे बिल पुढे मांडण्यास

मुंबई इलाख्यांतील ग्रंथालये

परवानगी देण्यांत आली होती, व त्या बिलाचा मसुदा ता. २९ ऑक्टोबर १९३६ च्या मुंबईसरकारच्या गॅझेटमध्ये प्रसिद्ध झाला आहे. या बिलांत स्थानिक स्वराज्य संस्थांना ग्रंथालये स्थापन करण्यास सरकारने आर्थिक मदत व उत्तेजन द्यावे असे सुचविले आहे. अद्यापि या बिलाचा विधिमंडळांत पुनः कोणीहि उच्चार केला नाही हे आश्चर्य आहे.

मुंबई इलाख्यांतील गुजराथी व कानडी भाषा बोलणाऱ्या प्रांतांत गुजराथी पुस्तकालयसंघ व कानडी पुस्तकालयसंघ आहे व ते जास्त कार्यक्षम आहेत.

मुंबई शहरांतील मराठी ग्रंथालयांत एकसूत्रीपणा आणण्यासाठी एका स्वतंत्र ग्रंथालयसंघाची जरूर आहे. मुंबई शहरांत बरेच ग्रंथालयकार्यकर्ते असल्यामुळे सर्व ग्रंथालयांचा स्वतंत्र संघ निघणे मुळांच अशक्य नाही. या कामी कोणीतरी पुढाकार घेणे जरूर आहे.

मराठी ग्रंथालयांतील इतिहास :

मराठी ग्रंथालयांचा इतिहास अद्यापि लिहिला जावयाचा आहे. इतर प्रांतांच्या मानाने महाराष्ट्रांतील ग्रंथसंग्रहप्रवृत्ति विशेष प्रबळ दिसत नाही. स्वतः ग्रंथ विकत घेण्यापेक्षां

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

दुसऱ्याचे ग्रंथ आणून ते वाचावेत असा विचार महाराष्ट्रीयांच्या मनांत प्रथम येतो. चैनीत सढळ हातानें पैसे खर्चणाऱ्या धनिकांनाहि उत्तम उत्तम मराठी ग्रंथांचा संग्रह करावा असें वाटत नाहीं. फार तर नाटक-कादंबऱ्यांना आश्रय द्यावा इतकीच इतिकर्तव्यता कांहीं मंडळींना वाटते. ही स्थिति आतां बदलत आहे हें सुचिन्ह आहे.

प्राचीन काळचीं ग्रंथालये व आधुनिक काळांतील ग्रंथालये यामधील फरक आतां सर्व वाचकांना समजला असेल. प्राचीन काळीं देवालयाला जोडून वेदशाळा अगर संस्कृत पाठशाळा ठेवावी, त्यावर एखादा व्युत्पन्न गुरुजी नेमून त्याच्या योगक्षमासाठीं वर्षासन व वेदाध्ययन करणाऱ्या गरीब विद्यार्थ्यांच्या उदरनिर्वाहासाठीं अन्नछत्र घालावें ही विद्योत्तेजनाची जुनी पद्धति हिंदुस्थानांत अद्यापि कांहीं ठिकाणीं आढळते. या पद्धतीमुळे काशी, पुरी, कांची, मथुरा, रामेश्वर, द्वारका अशा मोठ्या तीर्थक्षेत्रांत, तसेंच नाशिक, त्र्यंबकेश्वर, वाई, करवीर या ठिकाणीं महाराष्ट्रांतील प्रसिद्ध विद्वान् संस्कृत पंडितांच्या घरीं अध्ययन करण्याची पद्धति होती. अशा पंडितांच्या संग्रहीं उत्तम ग्रंथसंग्रह असे. अद्यापि पुष्कळ ठिकाणीं

मुंबई इलाख्यांतील ग्रंथालये

असे ग्रंथसंग्रह आहेत. शिवकाळांत व पेशवाईतहि हीच जुनी अध्ययनपद्धति अस्तित्वांत होती.

१८१८ सालीं पेशवाई नष्ट झाल्यावर कांहीं काल अस्वस्थ-तेचा गेला व त्यानंतर १८२१ सालीं डेक्कनचे पहिले कमिशनर सर मॉट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन यांनीं पुणे येथे पेश-व्यांच्या दक्षिणेच्या पेशावर संस्कृत कॉलेजची स्थापना केली.

१८२३ सालीं “ दी नेटिव्ह स्कूल-बुक सोसायटी ” स्थापन झाली व तिचे अध्यक्षस्थान मॉट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन यांनाच देण्यांत आले. या सोसायटीतर्फे शिक्षणासाठीं पुस्तके तयार करण्यास सुरुवात झाली. १८३७ मध्ये सर मॉट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन हे जेव्हां सेवानिवृत्त झाले तेव्हां त्यांच्या स्मरणार्थ ४५०००० रुपये जमा करून मुंबई येथे एल्फिन्स्टन कॉलेज स्थापन करण्यांत आले.

१८३२ सालीं या सोसायटीने गुजराथी शाळांशी असलेला संबंध सोडला व पुढे १८४० सालीं ‘ बोर्ड ऑफ एज्युकेशन ’ व १८५४-५५ सालीं ‘ डिपार्टमेंट ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन ’ जन्मास आले. वरील बोर्डाने २२ सार्वजनिक ग्रंथालयांना मदत केल्याचा उल्लेख आहे.

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

ब्रिटिश अम्मल सुरू झाल्यावर महाराष्ट्रांतील ग्रंथालयांच्या इतिहासासंबंधीं अद्यापि कोणींहि संशोधन केलेलें नाहीं.

मराठी ग्रंथालय शतसांवत्सरिक :

महाराष्ट्रांतील पहिले सार्वजनिक ग्रंथालय स्थापन करण्याचा मान अहमदनगर शहराला मिळतो. हें ग्रंथालय १८३८ मध्ये स्थापन झालें. त्या दृष्टीनें पाहतां महाराष्ट्रांतील ग्रंथालय स्थापनेचा शतसांवत्सरिक महोत्सव या वर्षीच पडत आहे. हा शतसांवत्सरिक महोत्सव मोठ्या थाटानें पार पाडण्याचें नगर ग्रंथालयानें ठरविलें आहे. याच शतसांवत्सरिक महोत्सवाच्या वर्षी ग्रंथालयांचा प्राचीन अर्वाचीन इतिहास प्रकाशित होत आहे ही गोष्टहि या प्रसंगास उचित अशीच होत आहे. स्थापनेपासून हें वाचनमंदिर 'दुधीया' नांवाच्या मुसलमानी पद्धतीच्या इमारतींत आहे. लोकाश्रयाच्या अभावीं मध्यंतरीं कांहीं दिवस ही संस्था बंद होती. पण १८४७ सालापासून संस्थेचें कार्य अग्रतिहत चालू आहे. मध्यंतरीं इमारतीसंबंधीं कोर्टांत तंटे लागले होते. परंतु १८८५ पासून इमारत संस्थेच्या मालकीची झाली. १९१० सालापासून अहमदनगरचे प्रसिद्ध पुढारी रा. ब. चितळे, कै. बाळासाहेब देशपांडे यांच्या सल्ल्यानें संस्थेची इमारत १५००

मुंबई इलाख्यांतील ग्रंथालये

रुपये खर्च करून वाढविण्यांत आली. नंतर १९२० सालीं लोक-मान्य मोफत वाचनालय नगर येथें स्थापन करण्यांत आलें तेव्हां दोन्ही संस्था पुढें एक करण्यांत आल्या व १९१० सालीं पुनः इमारतीजवळ नवीन प्रशस्त इमारत बांधण्याचे ठरलें. त्याप्रमाणें इमारत बांधण्यांत आली. महाराष्ट्रांतील सर्वांत पुरातन अशी दुसरी ग्रंथालयसंस्था म्हणजे नाशिक सार्वजनिक वाचनालय ही होय. ती संस्था १८४० सालीं स्थापन झाली. सध्यां या संस्थेतर्फे वार्षिक व्याख्यानेंहि करविण्यांत येतात.

पुण्यांतील ग्रंथालये

महाराष्ट्रांतील दुसरें ग्रंथालय पुण्यांतील नगरवाचनमंदिर हें होय. या ग्रंथालयाशीं पुण्यांतील सर्व प्रसिद्ध साहित्यिकांचा आणि सरकारी अधिकाऱ्यांचा संबंध आला आहे. या संस्थेनें गेल्या वर्षी पुनः इमारतीवर तिसरा मजला बांधला आहे. आज या ग्रंथालयांत इंग्रजी, मराठी, संस्कृत भाषेतील ग्रंथसंग्रह १४ हजारांवर आहे.

पुण्यांतील प्रसिद्ध तीन संस्था पुष्कळांच्या परिचयाच्या आहेत. या तीन संस्था म्हणजे (१) नगरवाचनमंदिर (२) ज्ञानप्रकाश आणि (३) तिसरी संस्था दि. ब. गोडबोले.

प्राचीन-अर्वाचनि ग्रंथालये

यांपैकीं दिवाण बहादुर नुकतेच कालवश झाले. ता. ७ फेब्रुवारी १८४८ मध्ये स्थापन झालेली 'लायब्ररी' अर्थात् वरील नगर-वाचनमंदिर ही संस्था आज भव्य तीन मजली इमारतींत थाटानें आपला वाढता संसार चालवीत आहे.

महाराष्ट्रांतील तिसरी सर्वांत जुनी संस्था म्हणजे कोल्हापूरचें करवीर नगरवाचनमंदिर. ही संस्था १८४९ सालीं स्थापन झाली. या संस्थेशीं हि न्या. रानडे, कै. ना. गो. कृ. गोखले, रा. ब. कीर्तने प्रभृति महाराष्ट्रांतील विद्वान् मंडळींचा संबंध आला आहे. या संस्थेंतील मराठी, इंग्रजी, संस्कृत असा २० हजारांवर ग्रंथसंग्रह आहे. कोल्हापूरच्या अत्यंत जुन्या अशा संस्थांत या संस्थेचा समावेश होतो.

महाराष्ट्रांतील व बृहन्महाराष्ट्रांतील बऱ्याच ग्रंथालयसंस्थांनीं आपल्या ग्रंथालयांचे हीरक महोत्सव साजरे केले आहेत.

केवळ मराठी ग्रंथसंग्रह करणाऱ्या ग्रंथालयांची स्थापना मात्र गेल्या ५० वर्षांतीलच आहे.

मुंबईचें मराठी ग्रंथसंग्रहालय (स्थापना १८९८), ठाणें मराठी ग्रंथालय (स्था. १८९३) व पुणें मराठी ग्रंथालय (स्था. १९११) हीं तीन ग्रंथालये मराठी भाषेंतील शक्य

मुंबई इलाख्यांतील ग्रंथालये

तितका जास्त ग्रंथसंग्रह करण्याकडे प्रवृत्ति ठेवतात. त्याचप्रमाणे जुन्या मराठी ग्रंथांचा संग्रह हीं ग्रंथालये कसोशीने करीत आहेत.

पुणे येथील भारत इतिहास संशोधन मंदिराचे ग्रंथालय ऐतिहासिक कागदपत्रांचे संशोधन करणाऱ्यांना अत्यंत उपयोगी असे आहे. या ग्रंथालयांत शिलालेख, ताम्रपत्रे, ताडपत्र्यावरील पोथ्या, नाणीं, व प्राचीन वस्तुसंग्रह प्रेक्षणीय आहे. संस्थेतील ग्रंथसंग्रह फार महत्त्वाचा आहे.

यांशिवाय बृहन्महाराष्ट्रांत पुढील ग्रंथालये बरीच जुनी आहेत:—

	स्थापना
करवीर नगरवाचन मंदिर, कोल्हापूर	१८४९
इंदूर ग्रंथालय, इंदूर	१८५४
नगरवाचनालय, मालेगांव	१८६४
कारवार जनरल लायब्ररी, कारवार	१८६४
गरुड वाचनालय, धुळे	१८६७
आपटे-वाचन-मंदिर, इचलकरंजी	१८७१
जनरल लायब्ररी, शहापूर	१८७४
श्रीजयसिंगराव सार्वजनिक लायब्ररी, बडोदे	१८७६
वल्लभदास वालजी ग्रंथालय, जळगांव	१८८६

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

मुंबई इलाख्यांतील ग्रंथालयांचा त्रोटक इतिहास वर दिला आहे. प्रेस अॅक्टप्रमाणें मुंबई सरकारकडे प्रत्येक प्रकाशित पुस्तकाच्या तीन प्रती जात असतात. या पुस्तकांपैकीं एक प्रत सरकारनें एखाद्या मध्यवर्ति ग्रंथालयांत सार्वजनिक उपयोगासाठीं ठेवली पाहिजे. अशा रीतीनें प्रकाशित मराठी ग्रंथांचा संग्रह करण्यासाठीं मुंबई सरकारनें एक स्वतंत्र ' कॉपी राईट ' ग्रंथालय स्थापन केलें पाहिजे. महाराष्ट्रांतील विद्वान कार्य-कर्त्यांनीं हि या कामीं खटपट करून असें मध्यवर्ति मराठी ग्रंथालय स्थापन करण्यासाठीं चळवळ केली पाहिजे.

मुंबई इलाख्यांत आज खालील प्रमुख ग्रंथालये अस्तित्वांत आहेत:—

- (१) रॉयल आशियाटिक सोसायटी लायब्ररी, मुंबई.
- (२) मुंबई विद्यापीठ ग्रंथालय, मुंबई.
- (३) वाडिया ग्रंथालय, फर्ग्युसन कॉलेज, पुणे
- (४) जे. एन्. पेटिट इन्स्टिट्यूट, मुंबई.
- (५) भांडारकर प्राच्य विद्यासंशोधनमंदिर, पुणे.
- (६) भारत सेवक समाज ग्रंथालय, पुणे.
- (७) एल्फिन्स्टन कॉलेज ग्रंथालय, मुंबई,
- (८) पीपल्स फ्री रीडिंग रूम व वाडिया लायब्ररी, मुंबई.
- (९) सर परशुरामबाऊ कॉलेज लायब्ररी, पुणे.

मुंबई इलाख्यांतील ग्रंथालये

---

(१०) वाडिया कॉलेज लायब्ररी, पुणे.

(११) भारत इतिहास संशोधक मंडळ ग्रंथालय, पुणे.

(१२) तत्त्वज्ञान मंदिर ग्रंथालय, अंमळनेर.

(१३) राजवाडे-संशोधनमंदिर ग्रंथालय, धुळे.

मुंबई इलाख्यांतील व इतर मराठी संस्थानांतील ग्रंथांची माहिती या ग्रंथाच्या सूचीत देण्यांत आली आहे. तरीहि कांहीं प्रमुख संस्थानांतील ग्रंथालयांचा थोडासा उल्लेख येथे केला पाहिजे.

संस्थानांतील ग्रंथालये :

महाराष्ट्रांतील संस्थानांतून ग्रंथालये फार प्राचीन काळापासून स्थापन झाली आहेत. कोल्हापुरचे करवीर वाचनमंदिर १८४९ मध्ये स्थापन झाले.

त्यानंतर इंदूर ग्रंथालय थोरले तुकोजीराव महाराज होळकर यांच्या प्रेरणेने व सरदार रामचंद्रराव रेशिमवाले, बक्षी खुमानसिंगजी, रावजी विठ्ठल वगैरे मुत्सद्यांच्या परिश्रमाने १८५४ च्या सुमारास स्थापन झाले. या संस्थेची प्रगति आतां उल्लेखनीय झाली आहे. आज या ग्रंथालयाला ८४ वे वर्षे लागले आहे. या संस्थेतील इंग्रजी, मराठी, हिंदी, संस्कृत ग्रंथांचा संग्रह १३ हजारांवर आहे.

प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

बडोदें येथील श्रीजयसिंगराव सार्वजनिक ग्रंथालय १८७६ सालीं स्थापन झालें. या संस्थेचा हीरक महोत्सव १९३६ अखेर मोठ्या थाटानें साजरा करण्यांत आला.

इचलकरंजी, जमखंडी, सांगली, मिरज, रामदुर्ग, जत, फलटण या संस्थानांतहि उत्तम ग्रंथालये स्थापन करण्यांत आलीं आहेत.

इचलकरंजीच्या आपटे-वाचन-मंदिराचा ६० वा वाढदिवस १९३१ सालीं साजरा करण्यांत आला.

संस्थानांतील बहुतेक सर्व ग्रंथालयांना सुंदर इमारती लाभल्या आहे.

फलटण व भोर संस्थानांतील ग्रंथालये चांगलीं असून त्यांना स्वतंत्र इमारती लाभल्या आहेत.

भोरचे राजेसाहेब श्रीमंत बाबासाहेब पंत सचिव यांनीं, आपल्या प्रथम पत्नीच्या स्मरणार्थ स्थापन झालेल्या श्री. सौ. गंगूताईसाहेब पंत सचिव-ग्रंथालयाला २५ हजार रु. खर्च करून सुंदर इमारत बांधून दिली आहे.

अशा रीतीनें मुंबई इलाख्यांतील ग्रंथालयाच्या प्रगतीचा हा धावता इतिहास या प्रकरणांत दिला आहे. ह्या ग्रंथाची पुढील आवृत्ति काढण्याचा जर सुप्रसंग पुढेंमार्गे आला तर मराठी ग्रंथालयांची अधिक माहिती देतां येईल.

ग्रंथालयसूची

सूचि पाहण्यापूर्वी

या ग्रंथालयसूचीत हिंदुस्थानांतील १००० वर ग्रंथालयांचा नाम-निर्देश केला आहे. ग्रंथालयांची माहिती मिळविण्यास अत्यंत सुलभ असे साधन कोणतेहि अस्तित्वांत नाहीं. गेल्या १० वर्षांत वृत्तपत्रांत निर्देशिलेल्या, सरकारी गॅझेटमधील यादींत समाविष्ट झालेल्या आणि मुद्दाम पत्रें पाठवून माहिती मागविलेल्या ग्रंथालयांचा निर्देश या यादींत केला आहे. यापेक्षां अधिक ग्रंथालये बाहेर असण्याचा संभव आहे, तरी या यादींत ग्रंथालयांच्या नांवांसंबंधी कोणास कांहीं चूक आढळल्यास ग्रंथकारास (ज्ञानप्रकाश कार्यालय, पुणे नं. ४) कळविल्यास ग्रंथकार त्या सर्वांचा आभारी होईल. ग्रंथालयाच्या पुढें कांहीं ठिकाणीं आंकडे दिले आहेत. ते त्या त्या ग्रंथालयांतील ग्रंथसंख्या किती हजार आहे ते दर्शवितात. उदाहरण ५ = ५०००.

सूचीत उपयोजिलेले कांहीं महत्त्वाचे संक्षेप पुढीलप्रमाणें आहेत:—

आ = आसाम,

ओ = ओरिसा, कॉ. = कॉलेज.

ग. इ. = गव्हर्नमेंट इंटरमिजिएट कॉलेज.

ग्रं = ग्रंथालय, ग्रंथसंख्या. ने. ज. ला = नेटिव्ह जनरल लायब्ररी.

पं = पंजाब, बं = बंगाल, बि = बिहार, म = मद्रास.

म. प्रां = मध्यप्रांत, म. हिं. = मध्य हिंदुस्थान.

मुं. = मुंबई, मो. वा. = मोफत वाचनालय. री. रू. = रीडिंग रूम.

ला. = लायब्ररी, सं. प्रां. = संयुक्त प्रांत.

स. इ. प्रां. = सरहद्द प्रांत.

सं. = संस्थान.

ग्रंथालयसूची

- अकोला-(म. प्रां.) बाबाजी देश-
मुख वाचनालय,
श्रीसरस्वतीमंदिर ग्रंथालय,
कोरोनेशन लायब्ररी.
- अकलकोट-(सं. मुंबई) शहाजी
लायब्ररी. स्टेट लायब्ररी.
- अक्याब-(ब्रह्मदेश), हटन
वाचनालय, स्लेडन ग्रंथालय.
- अंकलेश्वर-भडोच (मुंबई), जे.
एन्. पेटिट लायब्ररी.
- अंकोला-कानडा (मुंबई) एडवर्ड
लायब्ररी.
- अजमेर-गव्हर्नमेंट कॉलेज लाय-
ब्ररी. मेयो कॉलेज लायब्ररी.
रेल्वे इन्स्टिट्यूट लायब्ररी.
- अंजनी-(रत्नागिरी) मुंबई,
मराठी ग्रंथालय.
- अड्यार-(मद्रास) ग्रंथालय.
- आदिलाबाद-खानदेश (मुंबई).
दादाभाई नौरोजी लायब्ररी.
- अथणी-बेळगांव (मुंबई) नेटिव्ह
जनरल लायब्ररी.
- अनंतपुर-(मद्रास)सीडेड डिस्ट्रिक्ट
कॉलेज लायब्ररी.
- अन्नामलई-विद्यापीठ(मद्रास)ग्रं.४६
- अबूचा पहाड-राजपुताना सेक्रे-
टरीएट लायब्ररी.
- अबूरोड-पब्लिक लायब्ररी.
- अबोटाबाद-हजारा (स. ह. प्रांत)
बक्षी गोकुळचंद पब्लिक ला.
- अमरोहा-(सं.प्रां.)मुक्त ग्रंथालय.
- अमळनेर-खानदेश (मुंबई)
खानदेश एज्युकेशन सोसायटीज
लायब्ररी, तत्त्वज्ञानमंदिर ग्रं.
विहक्टोरिया ज्युबिली लायब्ररी.
- अमृतसर-(पंजाब)
हिंदु सभा कॉलेज लायब्ररी,
महाराष्ट्र समाज ग्रंथालय
म्युनिसिपल लायब्ररी, रामबाग
लायब्ररी, पब्लिक लायब्ररी.

- अंबाला-(पंजाब) बनारसीदास ✓
मेमोरियल कॉलेज ला.
पब्लिक लायब्ररी.
- अर्जुनवाड-बेळगांव (मुंबई)
कर्नाटक लॉज लायब्ररी.
- अलदकट्टी-धारवाड (मुंबई),
बसवेश्वर पब्लिक लायब्ररी.
- अलमोरा-(सं. प्रां.).
गव्हर्नमेंट इं. कॉलेज लायब्ररी,
अलवार-(सं.) पब्लिक लायब्ररी.
- अलाहाबाद-(सं. प्रां.).
आग्रवाल पुस्तकालय, अलाहा-
बाद, गव्हर्नमेंट इंटर कॉ. ला.
अलाहाबाद विद्यापीठ ग्रं. ९६
- अलिगड-(सं. प्रां.).
मुस्लिम युनिव्हर्सिटी लिटन
लायब्ररी. ग्रं. ८०
- अलिबाग-कुलाबा (मुंबई)—
क्रीडाभवन लायब्ररी.
सार्वजनिक लायब्ररी.
- अलूर-धारवाड (मुंबई)—
चन्नवीरेश्वर लायब्ररी.
- अहमदनगर-(मुंबई)-आ. ए.
सोसायटी हायस्कूल ला. ग्रं. ५
टिळक लायब्ररी. वाचनमंदिर
(स्थापना १८३८)
- अहमदाबाद-(मुंबई)-आप्पाजीराव
भोलानाथ ग्रं.
भोलानाथ साराभाई लिटररी
इन्स्टिट्यूट ला.
गुजराथ कॉलेज लायब्ररी.
गुजराथ व्हॅ. सो. लायब्ररी.
हेमाभाई इन्स्टिट्यूट लायब्ररी.
यंग मेन्स मुहामेडन लायब्ररी.
- आगरखेड (विजापूर) (मुंबई)
हनुमान लायब्ररी.
- आगाशी-ठाणे (मुंबई)-सार्व-
जनिक ग्रंथसंग्रहालय.
- आग्रा-(संयुक्त प्रांत)-आग्रा
कॉलेज लायब्ररी, विद्यापीठ ग्रं.
आर्यसमाज लायब्ररी,
- आचरें-रत्नागिरी (मुंबई)-रामे-
श्वर ग्रंथसंग्रहालय.
- आपटें-कुलाबा (मुंबई)-सार्वज-
निक लायब्ररी.

- आंबेगांव-पुणे (मुंबई)-जैन लायब्ररी.
- आमोद-भडोच (मुंबई)-नेटिव्ह जनरल लायब्ररी.
- आराह-शहाबाद (सं.प्रां.)पब्लिक ला., नागरीप्रचारिणी सभा ग्रं.
- आवास-कुलाबा (मुंबई)-नागेश्वर लायब्ररी.
- आष्टे-सातारा (मुंबई) बालहित-चितक ग्रंथसंग्रहालय, कोरोनेशन क्लब, ग्रंथसंग्रहालय.
- आश्वी-अहमदनगर (मुंबई)-पब्लिक लायब्ररी.
- आळंदी-पुणे (मुंबई) श्रीज्ञानेश्वरवाचनमंदिर.
- आळे-पुणे (मुंबई) टिळक ला.
- इगतपुरी-नाशिक (मुंबई)-सत्यप्रसारक लायब्ररी.
जी. आय पी. रेल्वे इन्स्टिट्यूट लायब्ररी.
- इटावा-(संयुक्त प्रांत)-गव्हर्नमेंट इंटर कॉलेज ला.संस्कृत पुस्तकालय सभा ला., पब्लिक लायब्ररी.
- इंडी-(विजापूर मुंबई)-नेटिव्ह जनरल लायब्ररी.
- इंदापूर-पुणे-(मुंबई)-ज्ञानसंवर्धक लायब्ररी.
- इंदूर-(सं.मध्य-हिंदुस्थान)-जनरल लायब्ररी (स्था. १८५२)ग्रं. १२
इंदूर खिश्न कॉलेज ला.
सरजुप्रसाद पुस्तकालय, होळकर कॉ. लायब्ररी.
- इस्लामपुर-सातारा (मुंबई)-सार्वजनिक लायब्ररी.
- इचलकरंजी सं.(कोल्हापूर) श्री. सौ. गंगाबाई लायब्ररी.
आपटे-वाचनमंदिर.
- उजनी-ग्वाल्हेर सं.(म.-हिंदुस्थान) श्री. युवराज जनरल लायब्ररी.
माधव कॉ. ला.
- उटकमंड-मद्रास-सेंट जोसेफ कॉलेज लायब्ररी. निलगिरी ला.
स्था. १८६७ ग्रं. ३५
- उत्तरपर-(बं.) सार्वजनिक ग्रं.
- उदेपुर-सं. पब्लिक लायब्ररी

- उंबरगांव-ठाणे (मुंबई)—टिळक वाचनालय.
- उमरावती (म. प्रां.)—किंग एडवर्ड कॉ.ग्रं.सिटी लायब्ररी स्था. १८६७ कुळकर्णी लायब्ररी. शिवाजी लायब्ररी. प्रजाबंधू लायब्ररी.
- उमरेठ-खेडा (मुंबई)—नेटिव्ह जनरल लायब्ररी.
- उरण-कुलाबा (मुंबई)—जनरल युनिअन लायब्ररी.
- ऋषि व्हॅली—(चितूर मद्रास) जि. स्कूलबोर्ड ला. ग्रं.
- एरंडोल—खानदेश (मुंबई) नेटिव्ह जनरल लायब्ररी
- एर्नाकुलम—(कोचीन सं.) महाराजा कॉ. ला. पब्लिक लायब्ररी.
- ओझर—नाशिक (मुंबई) अनंत ला.
- औंध—सं.(मुंबई) भवानीचित्रपदार्थ-वस्तुसंग्रहालय, स्टेट लायब्ररी. ग्रं. १०००० (चित्रविषयक ३००० चा स्वतंत्र ग्रंथसंग्रह.) २००० वर हस्तलिखित
- औरंगाबाद—(सं. हैद्राबाद द.) बलवंत मोफत वाचनालय.
- कटक—(बिहार-ओरिसा) भारत-सेवकसमाज-शाखा ग्रं. रेव्हनशा कॉलेज ला. ग्रं.
- करजगी—धारवाड (मुंबई)—जनरल लायब्ररी.
- करमालें—सोलापूर (मुंबई)—सार्वजनिक ग्रंथसंग्रहालय
- कराची—सिंध (मुंबई) खलिद-खाना सा. ग्रंथालय.
- करौडी—(मद्रास) तामील संघम् लायब्ररी.
- कर्जत—कुलाबा (मुंबई)—श्रीलक्ष्मीकांत पब्लिक लायब्ररी, बालवाचनालय.
- कन्हाड—सातारा (मुंबई) नेटिव्ह जनरल लायब्ररी. श्रीकृष्ण ग्रं.
- कलकत्ता—
इम्पीरिअल ला. ३४००००.
कमला ग्रं. (नॉर्थ एन्टली).
कलकत्ता विद्यापीठ ग्रं. २१७.
कॉर्नवॉलिस युनियन क्लब ला. ९.

- जगज्ज्योति ग्रं.
जान बाजार इन्स्टिट्यूट व
मो. वा.
चैतन्य ग्रंथालय
टालाटोला सा. ग्रंथालय.
सर गुरुदास इन्स्टिट्यूट ग्रं.
वागबझार वा. (१८१ बोबाझार-
स्ट्रीट).
बांधव ग्रंथालय.
शिशिरकुमार इन्स्टिट्यूटला.
सुहृत् ग्रंथालय.
- कल्याण-ठाणे (मुंबई)-आंध्र ग्रं.
कवठे-सातार(मुंबई)-नेटिव्ह जन-
रल लायब्ररी.
कागल-कोल्हापूर (सं.)-नेटिव्ह
जनरल लायब्ररी.
काचार-(आसाम)-किटिंग्ज ला.
काटमांडू-(नेपाळ)-त्रिभुवनचंद्र
कॉलेज लायब्ररी. पशुपतिनाथ
मंदिर ग्रंथालय
कानपुर-(संयुक्त प्रांत) अग्नि-
कल्चरल कॉलेज लायब्ररी, अग्नि-
कल्चरल इन्स्टिट्यूट लायब्ररी,
- नबाबगंज, ख्रिस्त चर्च कॉलेज ला.
ग्रं. गव्हर्नमेंट लायब्ररी.
सर ज्वालाप्रसाद ग्रंथालय.
कापडवंज-खेडा (मुंबई)-नेटिव्ह
जनरल लायब्ररी.
कापशी-कोल्हापूर-सं. नेटिव्ह
जनरल लायब्ररी.
कारवार-कानडा (मुंबई), जनरल
लायब्ररी (स्था. १८६४)
कारापरा-खुलना (बंगाल)-
पब्लिक लायब्ररी.
कालिकत-सं. (मलबार)-मलबार
ख्रिश्चन कॉलेज ला. झामोरिन
कॉलेज लायब्ररी.
कित्तूर-बेळगांव (मुंबई)-सत्य-
समाज लायब्ररी.
कुडाळ-सावंतवाडी सं.(मुंबई) रा.
ब. अनंत शिवाजी देसाई ला.
कुंदगोळ-धारवाड (मुंबई) डाय-
मंड ज्युबिली लायब्ररी.
कुंभकोणम्-(मद्रास) कुंभकोणम्
कॉलेज लायब्ररी. साधु शेषध्या
लायब्ररी. गव्हर्नमेंट कॉ. ला.

- गोपाळराव पब्लिक ला. ग्रं. व
टौनहॉल ला. हायस्कूल ग्रं.
- कुनूर-(निलगिरी) (मद्रास)-
लायब्ररी-रीडिंग रूम
- कुर्नूल-(मद्रास)-अडोनी री. रूम
लायब्ररी.
- ✓ कुरुंदवाड-ज्यूनियर सं.(मुंबई)
श्रीयशोदा लायब्ररी.
- कुरुंदवाड-सीनियर सं.
(मुंबई)-स्टेट लायब्ररी.
- ✓ केंजळ-सातारा (मुंबई)-बाल-
वाचनालय.
- कोइमतूर-(मद्रास)अंग्रिकल्चरल
कॉ. ला. कृष्ण लायब्ररी-
ब्राह्मणवस्ती, तामील संघम्
लायब्ररी. पब्लिक लायब्ररी
स्टूडेंट्स लिबर्टी असोसिएशन ला.
- कोइलकुंथल(मद्रास)-रीडिंग रूम
लायब्ररी. मोहन क्लब लायब्ररी.
- कोकोनाडा-गोदावरी (मद्रास)-
पिठापूर राजा कॉलेज ला.
- कोचरें (रत्नागिरी) मुंबई-भारत-
हितेच्छु ग्रंथालय.
- कोचीन-सं. (मलबार)-महाराष्ट्र
मंडळ लायब्ररी. पब्लिक लायब्ररी
रीडिंग रूम.
- कोहट (स. ह. प्रां) म्युनिसिपल
लायब्ररी.
- कोटा-सं. (म. हिं.) हर्बर्ट कॉ.
लायब्ररी.
- कोट्टी-सिध (मुंबई) - म्यूल्स
जनरल लायब्ररी, रीडिंग रूम.
- कौताई (मिदनापूर) बंगाल.
प्रभातकुमार कॉलेज लायब्ररी.
- कोमिल्ला-त्रिपुरा सं. (बंगाल)
विहक्टोरिया कॉलेज ला.
- कोल्हापूर सं. (मुंबई)-करवार
नगरवाचनमंदिर स्था. १८५०
ग्रं. २००००
राजाराम कॉलेज ला. ग्रं. २२.
राजाराम हायस्कूल ला. ग्रं. ५
- कृष्णनगर-नदिया (बंगाल)
पब्लिक लायब्ररी.
- कृष्णा (मद्रास) इंडियन लायब्ररी
असोसिएशन ग्रंथालय.

- खत्तलवाडा-ठाणें (मुंबई),
टिळक ग्रंथसंग्रहालय.
- खानापूर-बेळगांव (मुंबई),
शारदामंदिर लायब्ररी.
- खानगुण (सातारा) मुंबई,
लोकमान्य ग्रंथालय
- खेड- (रत्नागिरी) (मुंबई),
सार्वजनिक ग्रंथसंग्रहालय.
- खेड-पुणे (मुंबई) नेटिव्ह
जनरल लायब्ररी.
- खेडा-(मुंबई) हॅडो इन्स्टिट्यूट
लायब्ररी.
- खंवायत-सं. (काठेवाड), लॉर्ड रे
लायब्ररी.
- गदग-विजापूर (मुंबई)-वीरशैव
जनरल लायब्ररी.
- गया (बिहार-ओरिसा) श्री.
मन्नूलाल ग्रं. सार्वजनिक ग्रं.
- गिरवी-सातारा (मुंबई)-टिळक
ग्रंथसंग्रहालय.
- गुजराणवाला-(पंजाब)-
आर्यसमाज पब्लिक ला.
पब्लिक लायब्ररी.
- गुजरात-(पंजाब)-गव्हर्नमेंट
इंटरमिजिएट कॉ. लायब्ररी.
- गुंतूर-(मद्रास)-आंध्र ख्रिश्चन-
कॉलेज लायब्ररी.
- गोकाक-(विजापूर) मुंबई-
जनरल लायब्ररी.
- गोध्रा-(मुंबई)-स्टुअर्ट लायब्ररी;
युनिव्हर्सल ला. मणिलाल मोदी-
श्रीसुरती दशपोरवाड पंच ला.
- गोलपुरा-(आसाम) पब्लिक
लायब्ररी.
- गोहत्ती-कामरूप (आसाम) कॉटन
कॉलेज लायब्ररी.
- ग्वाल्हेर-सं. (मध्य-हिंदुस्थान)
सेंट्रल लायब्ररी जिन्सी बिल्डिंग.
सरस्वतीपुस्तकालय रीडिंग रूम
लष्कर, सेक्रेटरीएट लायब्ररी.
व्हिक्टोरिया कॉलेज लायब्ररी.
- घोघो-अहमदाबाद (मुंबई)-
घोघो लायब्ररी.
- घोडें-पुणे (मुंबई)-नारायण ला.
चंद्रनगर (फ्रेंच इंडिया)-प्रवर्तक
संघ ग्रंथागार.

- चांडोसी-(सं. प्रां.) एस्. एम्.
कॉलेज लायब्ररी
- चिन्सुरा-हुगळी (बंगाल) हुबळी
लायब्ररी असोसिएशन लायब्ररी.
- चाफळ-सातारा (मुंबई)-टिळक
ग्रंथसंग्रहालय.
- चांदोर (चांदवड) नाशिक मुंबई.
श्रीनारायण लायब्ररी.
- चाळिसगांव-पूर्व-खानदेश (मुं.)
शेठ नारायणबंकट लायब्ररी.
- चित्तागांग-(बंगाल)-३६ बुद्धिस्ट
असोसिएशन ला० चित्तागांग
कॉलेज लायब्ररी. ओल्डम इन्स्टि-
ट्यूट लायब्ररी; पब्लिक ला.
- चिकेरूर-धारवाड(मुंबई.)
हनुमान लायब्ररी.
- चिकोडी-बेळगांव (मुंबई) मित्र-
समाज लायब्ररी. नेटिव्ह जनरल
लायब्ररी.
- चिखली-सुरत (मुंबई), कारो-
नेशन लायब्ररी.
- चिखली-रत्नागिरी (मुंबई)-नेटिव्ह
जनरल लाय ब्ररी.
- चिन्नूर-(म.) म्युनिसिपल लायब्ररी
- चिन्सुरा (हुगळी) बंगाल-मोह-
सिन कॉ. ग्रंथालय.
- चिपळूण-रत्नागिरी (मुंबई),
परशुराम ग्रंथसंग्रहालय, टिळक
ग्रंथालय.
- चेरापुंजी (आसाम) थिऑलॉजिकल
कॉलेज लायब्ररी.
- चैबासा (बि.) जिल्हा स्कूल ला.
छन्नी-बडोदें सं., जैन ग्रंथभांडार.
- छोटा उदेपुर सं. (रेवाकाठा)
चंद्रसिंगजी लायब्ररी.
- जत (मुंबई) सं., नेटिव्ह जनरल
लायब्ररी स्टेट लायब्ररी
- जबलपुर (मध्यप्रांत) रॉबर्टसन
कॉ. ला. स्पेन्स ट्रेनिंग कॉ. ला.
- जंबुसर-भडोच (मुंबई), माणिक-
लालजी लायब्ररी.
- जमखंडी सं. (मुंबई), रामतीर्थ
लायब्ररी; पब्लिक लायब्ररी.
- जम्मू (काश्मीर) सं., प्रिन्स ऑफ
वेल्स लायब्ररी. श्रीरणबीर ग्रं.

जयपुर सं, महाराजा कॉलेज लाय-
ब्ररी, महाराजा पब्लिक लायब्ररी.

जलपैगुरी (बंगाल) पब्लिक ला.

जळगांव (खानदेश) मुंबई, वल्लभ-
दास वालजी लायब्ररी. श्रीजैन
ओस्वाल भागीरथीबाई लायब्ररी.

जव्हार—(मुंबई) सं., पब्लिक ला.

जामखेड—अहमदनगर (मुंबई)
विक्टोरिया लायब्ररी.

जालंदर—(पंजाब), म्युनिसिपल
लायब्ररी; डी. ए. व्ही. कॉ. ला.

जुनागड सं. बहादुर कानजी लाय-
ब्ररी. बाहुद्दीन कॉलेज ला.

जुन्नर—पुणे—(मुंबई) ग्रंथालय.

जेजुरी—पुणे (मुंबई)—जॉर्ज दि
फिफथ लायब्ररी.

जेसोर—(बंगाल) विक्टोरिया
लायब्ररी, पब्लिक लायब्ररी.

जोधपुर सं. जसवंत कॉ. ला. सुमेर
पब्लिक लायब्ररी. स्टेट लायब्ररी.

जोरहाट—(शिवसागर), पब्लिक
लायब्ररी.

झांग—(पंजाब), ग. इंटरमिजिएट
कॉलेज लायब्ररी.

झालरापट्टण—झालवाड सं. (मुंबई)
स्टेट लायब्ररी.

झांशी—(संयुक्त प्रांत), ग. इंटर
कॉलेज लायब्ररी, महाराष्ट्र
लायब्ररी; पब्लिक लायब्ररी
रीडिंग रूम.

ठाणे—(मुंबई) मराठी ग्रंथसंग्रहालय
(स्था. १८९३) ग्रं. १००००,
म्युलक ग्रंथालय, टेभां.

डाका (बंगाल), वनग्राम ला.
डाका युनिव्हर्सिटी लायब्ररी.

ग्रंथसंख्या ७२०००

इंटरमिजिएट कॉलेज लायब्ररी.

इस्लामिक कॉलेज लायब्ररी.

एडन गर्ल्स कॉलेज लायब्ररी

जगन्नाथ इंटर कॉलेज लायब्ररी.

लॉ कॉलेज लायब्ररी.

म्यूजियम—लायब्ररी.

पॉप्युलर लायब्ररी.

डाकोर (खेडा) मुंबई, डाकोर ला

- डाहाणू-ठाणे (मुंबई), नेटिव्ह जनरल लायब्ररी.
- डिब्रुगढ-लखीमपूर (आसाम) पब्लिक लायब्ररी.
- डोंगरकिन्ही-(अहमदनगर) आनंद लायब्ररी.
- हाकूरिया (बंगाल) सा. ग्रंथालय.
- तळे-कुलाबा (मुंबई), पब्लिक ला.
- तांजावर-(मद्रास) क्रांति तामील संघ ग्रं. मराठी वाचनमंदिर. महाराजा सफोजी महाराज सरस्वतीमहाल ग्रं. ३५००० (हस्तलिखितें २९५००).
- तासगांव- सातारा (मुंबई), सिटी लायब्ररी.
- तिरुपति-(मद्रास) देवस्थानम् हायस्कूल ला. ग्रं.
- तिर्हत-मुजफरपूर(बिहार ओरिसा) अंग्रिकल्चरल लायब्ररी. जी. बी. बी. कॉलेज लायब्ररी
- तुळजापुर-हैद्राबाद द. ने. ज. ला.
- तेजपुर-दारंग (आसाम), पब्लिक लायब्ररी.
- तेलिचेरी-मलबार (मद्रास) ब्रिक्टोरिया मेमोरियल ला. ग्रं. गव्हर्नमेंट ब्रेनन कॉलेज ला. ग्रं.
- तेल्हारा-(मध्यप्रांत), देवराज जनरल लायब्ररी.
- त्रावणकोर-(सं. मद्रास), पब्लिक लायब्ररी. स्टेट लायब्ररी.
- त्रिचनापल्ली-(मद्रास), सेंट्रल सर्व्युलेटिंग ला., सेंट जोसेफ कॉलेज ला. ग्रं.
- त्रिचुर-(कोचीन सं.) पब्लिक ला. सेंट थॉमस कॉ. ला. हायस्कूल ला.
- त्रिवेंद्रम्-(त्रावणकोर सं.) आर्टस कॉ. ला. त्रिवेंद्रम् पब्लिक लायब्ररी.
- त्र्यंबकेश्वर-नाशिक (मुंबई) लोकमान्य स्मारक ग्रंथालय.
- थरपारकर-मिरपुरखास (सिंध) हडसन लायब्ररी.
- दरभंगा-(सं. बिहार-ओरिसा) ज्ञानधर्ममंडळ लायब्ररी, पॅलेस लायब्ररी.
- दहीवडी-सातारा (मुंबई), जनरल लायब्ररी.

दापोली-(रत्नागिरी) (मुंबई)
टिळक लायब्ररी; नेटिव्ह जनरल
लायब्ररी.

दाभाडी-नाशिक (मुंबई) लोक-
मान्य लायब्ररी.

दाजिलिंग-(बंगाल), पब्लिक लाय-
ब्ररी, सेंट जोसेफ कॉलेज लायब्ररी.

दिंडोरी-नाशिक (मुंबई), पब्लिक
लायब्ररी.

दिनाजपूर-(बंगाल), पब्लिक ला.

दिल्ली-अग्रिकल्चरल रीसर्च
इन्स्टिट्यूट ला. ग्रं. ५००००.
गव्हर्नमेंट सेक्रेटरीएट लायब्ररी.
दिल्ली विद्यापीठ ग्रंथ २३०००.
महाराष्ट्र स्नेहसंवर्धक मंडळ;
मारवाडी लायब्ररी, चांदणी चौक,
लेजिस्लेटिव्ह असेंब्ली लायब्ररी;
लोकमान्य लायब्ररी, हार्डिज
लायब्ररी रीडिंग रूम.
ब्युरो ऑफ एज्युकेशन ला.

देऊळवाडा-(रत्नागिरी-मुंबई)
स्वदेशहितेच्छु ग्रंथालय.

देवगड बारिया-(सं. म. हिं.)
नेटिव्ह जनरल लायब्ररी.

देवरुख-(रत्नागिरी) (मुंबई)
नेटिव्ह जनरल लायब्ररी.

देवास-(ज्यूनियर सं. म. हिं.),
पब्लिक लायब्ररी.

देवास-(सीनियर सं.), श्री
महाराणी लक्ष्मीबाई छत्रपति
ग्रंथायल ग्रंथालय ग्रं. ७००.

देहरादून-(संयुक्त प्रांत) त्रिभा-
मेट्रिकल सर्व्हे ऑफ इंडिया ला.
फॉरेस्ट रीसर्च इन्सिट्यूट ला.
मिलिटरी कां. ला.

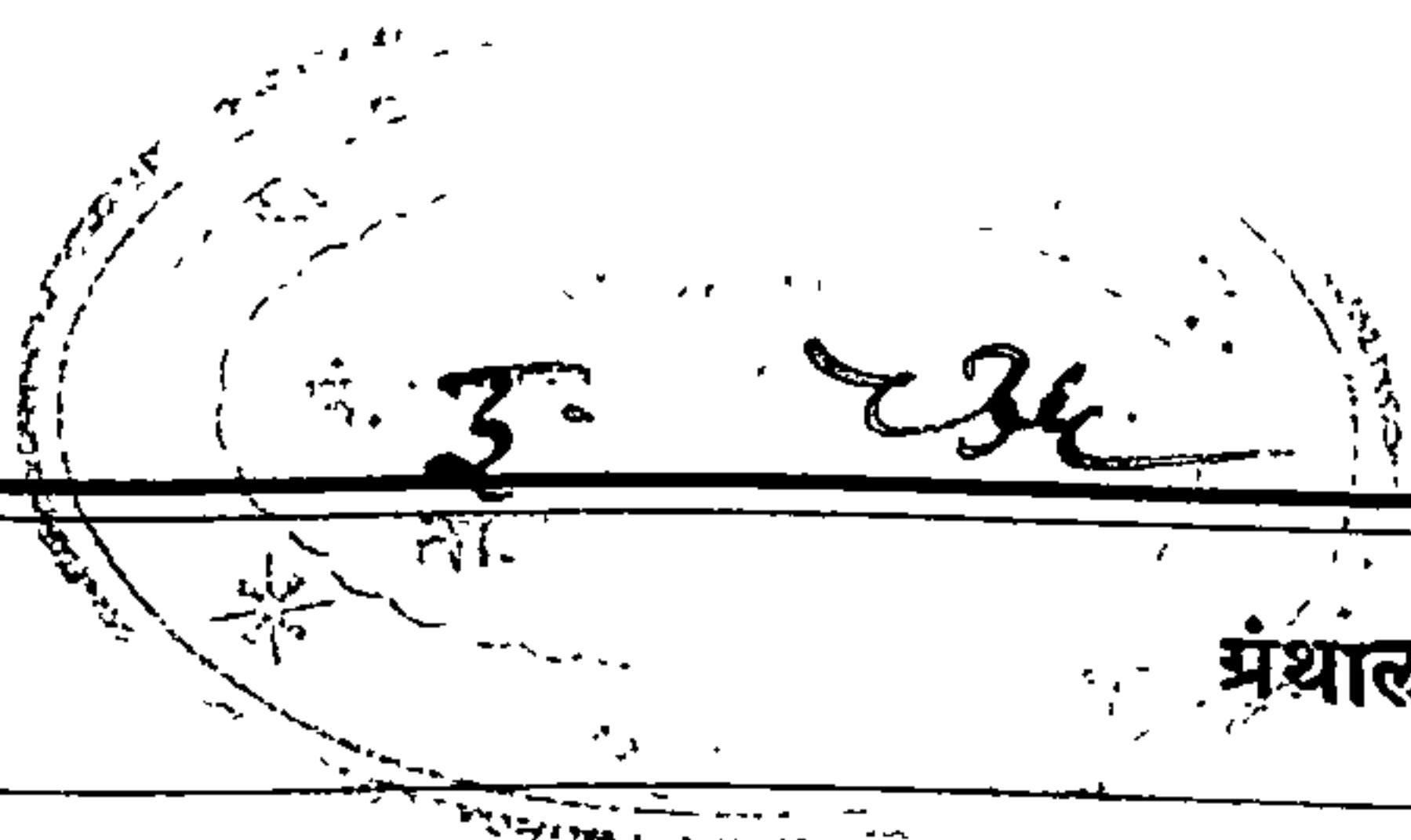
धरमपूर--सं. महाराणा श्री-
नारायणदेवजी लायब्ररी.

धरमशाला--कांग्रा(पंजाब)गव्हर्मेंट
इंजिनियरिंग कॉलेज लायब्ररी.

धार--(मध्य-हिंदुस्थान), सं. अमर-
कॉलेज लायब्ररी. धार लायब्ररी,
म्यूसियम; पब्लिक लायब्ररी;
विक्टोरिया लायब्ररी.

धारवाड--कर्नाटक (मुंबई) विद्या-
वर्धक समाज लायब्ररी, नेटिव्ह

- जनरल लायब्ररी; महाराष्ट्र मंडळ
ग्रं. मित्रसमाज लायब्ररी; शांतेश
धर्मार्थ लायब्ररी.
- धुव्री--(गोलपुरा-आसाम), पब्लिक
लायब्ररी.
- धुळें--(पश्चिम खानदेश) (मुंबई)
डी. एस. गरूड लायब्ररी.
(स्था. १८६७)
- धोलका--अहमदाबाद (मुंबई),
लीलाधर लायब्ररी.
- नंड़ियाद--(खेडा) (मुंबई).
श्रीदाही लक्ष्मी लायब्ररी.
- नविया--(बंगाल), कृष्णनगर
कॉलेज लायब्ररी.
- नंदुरवार--(खानदेश) मुंबई, लॉर्ड
रिपन लायब्ररी.
- नंद्याळ--(मद्रास) एडवर्ड कारोनेशन
लायब्ररी.
- नबाबशाहा--(सिंध), नबाबशाहा
लायब्ररी. नबाबशाहा इन्स्टिट्यूट
लायब्ररी. हमीदअल्ली लायब्ररी.
- नवखाली (बंगाल), पब्लिक ला.
- नवलगुंद (धारवाड) मुंबई,
नेटिव्ह जनरल लायब्ररी.
- नवसारी--बडोदें सं.राणा लायब्ररी.
- नसिराबाद--खानदेश (मुंबई)
जॉर्ज दि फिफ्त लायब्ररी.
- नागपूर (मध्यप्रान्त) विद्यापीठ
ग्रं. २७००० राजाराम ग्रंथालय
स्था. १८७० हिस्लॉप कॉ. ला.
सिटी कॉ. ला.
सिव्हिल सेक्रेटरीएट ला.
मॉरिस कॉ. ला.
विहक्टोरिया टेकनिकल इन्स्टिट्यूट
सायंटिफिक ला.
- नागोठणें कुलाबा (मुंबई), राम-
कृष्णपुरी पब्लिक लायब्ररी.
- नातेपुतें (सोलापूर)--अन्नपूर्णा
ग्रंथालय. सरस्वतीग्रंथालय.
- नांदगांव (नाशिक) (मुंबई),
लोकमान्य लायब्ररी.
- नारखेड--सोलापूर (मुंबई), गणेश-
ग्रंथालय.
- नाडगोंडा (हैद्राबाद दक्षिण)
आंध्र सरस्वतीनिलयम् लायब्ररी

(नाशिक-पाट)

ग्रंथालयसूची

नाशिक (मुंबई)-सार्वजनिक
वाचनालय १८४० प्रं. १०.
हंसराज प्रागजी ठाकरसी कॉ. प्रं.
निपाणी (वेळगांव) (मुंबई),
मुरलीधर लायब्ररी.
निफाड (नाशिक) (मुंबई), श्री-
महेश्वर लायब्ररी.
निंबगांव-केतकी (नाशिक)
(मुंबई) लोकमान्य लायब्ररी.
नेळोर (मद्रास) व्यंकटगिरी राजा
कॉलेज ला.
नेवासै-अहमदनगर (मुंबई),
नेटिव्ह जनरल लायब्ररी.
पंचानन-तोला-हौरा (बंगाल),
पंचानन लायब्ररी.
पंढरपूर-सोलापूर (मुंबई)
नेटिव्ह जनरल लायब्ररी.
पनवेल-कुलाबा (मुंबई), महावीर
जैन लायब्ररी, सार्वजनिक लाय-
ब्ररी; सिद्धिविनायक लायब्ररी.
पनिहटी-२४ परगणे (बंगाल),
पब्लिक लायब्ररी.

पबना-(बंगाल),
एडवर्ड कॉलेज लायब्ररी ;
कृष्णमोहन लायब्ररी.
परभणी-(हैद्राबाद द.) पब्लिक ला.
पलमकोट्टा-(तिनेवेल्ली) मद्रास.
पळसगांव-(सातारा) (मुंबई),
लोकमान्य ग्रंथालय.
पळस्पे-कुलाबा (मुंबई), नेटिव्ह
जनरल लायब्ररी.
पांचगणी-सातारा (मुंबई),
सार्वजनिक ग्रंथालय.
पाचोरा (खानदेश) (मुंबई)
ओटो रॉथफील्ड लायब्ररी.
पाटण- सातारा (मुंबई),
श्रीमंत पाटणकर स्मारक प्रं.
पाटणा-(बिहार-ओरिसा)
खुदाबक्ष ओरिएंटल पब्लिक
लायब्ररी, बांकीपूर. पाटणा कॉ. प्रं..
पाटणा युनिव्हर्सिटी लायब्ररी.
प्रं. २००००
बिहार नॅशनल कॉलेज लायब्ररी;
बिहार विधिमंडळ प्रं.

बिहारहितेषी ग्रं.
 सिरी फन्हाद व हेमचंद्र ग्रं.
 श्रीमती राधिकासिंह इन्स्टिट्यूट
 व सच्चिदानंदसिंह ग्रं.
 पातुडें-(मध्यप्रांत) पब्लिक ला.
 पात्री-अमदाबाद (मुंबई)
 जोरावरसिंगजी ग्रंथालय.
 प्रांतिज-(अहमदाबाद) (मुंबई)
 नेटिव्ह जनरल लायब्ररी.
 पारोळें-(खानदेश) (मुंबई),
 नेटिव्ह जनरल लायब्ररी.
 मुस्लिम लायब्ररी.
 पार्लामेण्टरी- (मद्रास) महा-
 राजा कॉलेज ला.
 पालघाट-(मद्रास), गव्हर्नमेंट
 विक्टोरिया कॉलेज ला. ग्रं.
 पालनपुर-सं. विक्टोरिया
 ज्युबिली लायब्ररी.
 पालिटाणा-श्रीवीरबाई जैन फ्री
 लायब्ररी, शेठ तलकचंद फ्री
 लायब्ररी; सक्युलेटिंग लायब्ररी;
 सैफी लायब्ररी; स्टेट लायब्ररी.

पाली-(सं. भोर) सार्वजनिक ला.
 पिंपळनेर-खानदेश (मुंबई) बाबा
 सत्यशेठ लायब्ररी, लोकमान्य-
 लायब्ररी.
 पुणतांबें-नगर (मुंबई), टिळक
 ग्रंथसंग्रहालय.
 पुणे-(मुंबई)
 श्रीनामदेव वाचनालय(पुणेकॅम्प)
 अनाथविद्यार्थी गृह ग्रंथालय
 व पर्वती मो. वा. ८०००
 अल्बर्ट एडवर्ड इन्स्टिट्यूट व
 कावसजी दिनशा ला. कॅम्प.
 ग्रं. ७०००.
 आनंदाश्रम संस्कृतग्रंथालय.
 ग्रं. ५००० हस्तलिखितें.
 इस्माईल ग्रंथालय.
 केसरी-मराठा ग्रंथालय
 ग्रं. १३,०००.
 गणेश मोफत वा. व ग्रं.५०००.
 ज्यूर्ईश रीडिंग रूम लायब्ररी
 रास्ता पेठ.
 टिळक ग्रंथालय वैदिक संशोधक
 मंडळ.

डेक्कन जिमखाना कोऑपरेटिव्ह-
लायब्ररी.

डेक्कन मुस्लिम इन्स्टिट्यूट ला.

पुणे कॅम्प ग्रंथालय मेनस्ट्रीट.

नगरवाचनालय ग्रं. १३०००

नूतन मराठी विद्यालय हायस्कूल
ग्रं. १८०००.

न्यू इंग्लिश स्कूल लायब्ररी.

ग्रं. ५००००.

वाडिया (फर्ग्युसन कॉलेज)

लायब्ररी, ग्रं. ५०,०००.

भांडारकर प्राच्य संशोधनमंदिर
ग्रंथालय (डेक्कन जिमखाना)

ग्रं. २९,०००, हस्तलिखितें

भारत इतिहाससंशोधनमंडळ

सं. ग्रं. ६,०००.

भारतसेवकसमाजग्रंथालय

ग्रं. ३९,०००.

मराठी ग्रंथसंग्रहालय, पुणे.

ग्रं. १२,०००

यंग मेन्स खिश्चन असोसिएशन
वाचनालय ग्रंथ.

युनायटेड सर्व्हिस ला.ग्रं. १४०००

रेल्वे इन्स्टिट्यूट ग्रंथालय.

रास्ता पेठ वाचनालय ग्रंथालय.

वाडिया कॉलेज ला. ग्रं. ११०००.

लॉ कॉलेज ग्रं. ८०००.

वेधशाळा ग्रंथालय ग्रं. २५०००.

शेतकी कॉलेज ग्रं. १५०००.

सर परशुरामभाऊ कॉलेज ग्रं.

ग्रं. २८,०००.

पुदुकोटा-(मद्रास)सं. महाराजा
कॉलेज ला.

पुरी-(ओरिस) रघुनंदन ग्रंथालय.
जिल्हा स्कूल ला ग्रं.

पुखलिया-(मनभूम) बिहार-
ओरिसा) पब्लिक लायब्ररी.

पेण-कुलाबा (मुंबई)-ग्रंथ-
संग्रहालय व वाचनालय.

पेशावर-(सरहद्द प्रांत), इस्लामिया
कॉलेज लायब्ररी ग्रं.

गव्हर्नमेंट लायब्ररी; म्युनिसिपल
लायब्ररी.

पैठण-(हैद्राबाद द.), समर्थ
लायब्ररी.

पोरबंदर-(काठेवाड) सं.

देसाई नानजी व शेठ जव्हेरदास

एच. लायब्ररी

विहक्टोरिया ज्युबिली लायब्ररी.

इस्लाम लायब्ररी.

प्रकाशे-खानदेश (मुंबई) स्टूडेंट्स

लायब्ररी.

फरीदपुर-(बंगाल), पब्लिक

लायब्ररी.

राजेंद्र कॉलेज लायब्ररी.

फलटण-सं.(मुंबई), विहक्टोरिया

डायमंड ज्युबिली लायब्ररी.

फैजाबाद-(सं. प्रां.), ग. इं.

कॉलेज लायब्ररी.

पब्लिक लायब्ररी.

हरबर्ट पब्लिक लायब्ररी.

फेणी-(बंगाल), पब्लिक लायब्ररी.

फेरोजपुर-(पंजाब), पब्लिक

लायब्ररी.

रामसुखदास कॉ. ला.

फैजपुर-खानदेश, (मुंबई) आर्य

वाचनमंदिर.

बडोदे-(सं.) गुजराथ आनंदभवन
ग्रंथालय.

कलाभवन ग्रंथालय-

पुरुष शिक्षण पद्धति पाठशाळा.

प्राच्य विद्यामंदिर ग्रंथालय.

बडोदे कॉलेज ग्रंथालय.

लीगल रिमेंब्रन्सर कचेरी ग्रं.

शिक्षण खाते ग्रंथालय.

सेंट्रल लायब्ररी ग्रं. १,२७,०००.

श्री जयसिंगराव ग्रंथालय.

श्रीमुक्तिकमल जैन मानग्रंथ-मंदिर

सेक्रेटरिएट ग्रंथालय.

स्त्रीशिक्षण पद्धति पाठशाळा.

हायकोर्ट लायब्ररी.

हुजूर राजकीय कचेरी ग्रंथालय.

बडनेरा-(मध्यप्रांत) पब्लिक

लायब्ररी.

बंगलोर-(म्हैसूर सं.), इंडियन

सायन्स इन्स्टिट्यूट लायब्ररी.

शेषाद्रि मेमोरियल: पब्लिक ला.

महाराजा प्रायव्हेट लायब्ररी.

महाराष्ट्र समाज ग्रंथालय.

- वनहट्टी-(बेळगांव), नेटिव्ह जनरल लायब्ररी.
- वनारस-(संयुक्त प्रांत)
श्रीभारतधर्म महामंडळ लायब्ररी.
उदयप्रताप कॉलेज लायब्ररी.
कॉर्मायकेल लायब्ररी.
क्वीन्स इंटर-कॉलेज ला.
थिऑसॉफिकल नॅशनल स्कूल ला.
वनारस महाराजा लायब्ररी.
हिंदु विश्वविद्यालय सर सयाजी राव गायकवाड ग्रंथालय संस्कृत कॉलेज लायब्ररी.
- बन्नू-(सर ह. प्रां.), पब्लिक लायब्ररी.
- बन्सबरिया-हुगळी-२४ परगणें (बंगाल) पब्लिक लायब्ररी.
- बरद्वान-(बंगाल), बरद्वान महाराजा लायब्ररी.
बरद्वान राज कॉलेज लायब्ररी.
- बराकपुर-बंगाल (२४ परगणें) बराकपूर लायब्ररी.
- बरेली (संयुक्त प्रांत) ॲट्रॅम ला.
बरेली कॉलेज लायब्ररी.
- बल्लारी-(मद्रास), पीपल्स असो-सिएशन लायब्ररी.
- बसमतनगर-(हैद्राबाद द.) बोधानंद लायब्ररी.
- बस्ती-(सं. प्रां.) पब्लिक लायब्ररी.
- बाकरगंज-(बंगाल), पब्लिक लायब्ररी.
- बांकीपर-(बंगाल) ओरियंटल पब्लिक लायब्ररी.
- बांकुरा (बंगाल), पब्लिक ला.
- बागलकोट-(विजापूर) (मुंबई) बलभीम धार्मिक लायब्ररी.
हार्डिंज इन्स्टिट्यूट लायब्ररी.
- बागेवाडी- विजापूर (मुंबई), नेटिव्ह जनरल लायब्ररी.
- बाघेरघाट-(खुलना) (बंगाल) बाघेरघाट पब्लिक लायब्ररी.
- बादू २४ परगणें (बंगाल) महा-काली लायब्ररी.
- बामरा-(देवगड) सं. राजा सन्नि-दानंद ग्रंथालय.
- बाराबंकी-(संयुक्त प्रांत) केल्विंहल लायब्ररी.

- बारामती-पुणे (मुंबई), नेटिव्ह जनरल लायब्ररी;
लोकमान्य टिळक लायब्ररी.
- बारिसाल-(बंगाल), पब्लिक ला.
ब्रजमोहन कॉलेज लायब्ररी.
- बालासिनोर-सं. रेवाकांठा,
जोरावर खाजगी लायब्ररी.
- बालासोर- (बिहार-ओरिसा)
जिल्हा स्कूल ला.
मिशन वाचनालय
- बिकानेर-सं. सुराणा ला. (चुरू).
फोर्ट लायब्ररी
रतनगढ-(बिकानेर संस्थान)
हनुमान पुस्तकालय ग्रं.
- बिजापूर-(मुंबई), सार्वजनिक
वाचनालय.
- बिब्ली-रत्नागिरी (मुंबई),
लोकमान्य टिळक ग्रंथालय..
- बियावर-अजमीर-पब्लिक ला.
- बीरभूम-(बंगाल), पब्लिक ला.
- बुदैन-(संयुक्त प्रांत), म्युनिसिपल
पब्लिक लायब्ररी.
कॉलेज लायब्ररी.
- बुधगांव-सं. (मिरजमळा) मुंबई
नेटिव्ह जनरल ला.
- बेझवाडा-(मद्रास), आंध्रदेश
लायब्ररी असोसिएन ला.
राममोहन फ्री रीडिंग रूम ला.
- बेटावद-खानदेश (मुंबई),
दिल्ली दरबार लायब्ररी.
- बेडकीहाळ-बेळगांव (मुंबई),
भवानी लायब्ररी.
- बेलघरिया-२४ परगाणे (बंगाल)
प्यारीमोहन स्मारक ग्रंथालय.
- बेलापुर-(अहमदनगर) (मुंबई),
हनुमान ला.
- बेसिन-(ब्रह्मदेश), विहक्टोरिया
मेमोरियल लायब्ररी
- बेळगांव-(मुंबई),कर्नाटक संघ ला.
जनरल लायब्ररी.
मराठी चर्चा मंडळ लायब्ररी.
हविबिया लायब्ररी.
लिंगराज कॉलेज मॉन्टफोर्ड ला.
- बेहरामपुर- गंजम (मद्रास),
खालिकोटि कॉलेज ला

- ✓ वैलहोंगल-बेळगांव (मुंबई), जनरल लायब्ररी.
- बोप्रा-(बंगाल), वाणीभवन ग्रं.
- बोबिली-(मद्रास) पब्लिक ला.
- ✓ बोरसद-खेडा (मुंबई), शेपर्ड नेटिव्ह जनरल लायब्ररी.
- ✓ बोर्डी-ठाणे (मुंबई), सार्वजनिक लायब्ररी, वाचनालय.
- ✓ भगूर-नाशिक (मुंबई), श्रीगणेश ग्रंथालय
- भडोच-(मुंबई), रायचंद दीपचंद लायब्ररी.
- श्रीमंगलगौरी चुनीलाल सेटल-वाड स्त्री ग्रंथालय.
- भरतपुर- सं. स्टेट पब्लिक ला.
- भद्रेश्वर-हुगळी (बंगाल), पब्लिक लायब्ररी.
- भागलपुर- (बिहार-ओरिसा), पब्लिक लायब्ररी रीडिंग रू.
- भाजें-पुणे (मुंबई), लोकमान्य ला.
- भावनगर-सं. (काठेवाड), सामळ-दास कॉलेज लायब्ररी.
- स्टेट लायब्ररी.
- भावलपूर-सं. (म. हिं.) एस्. ई. कॉलेज ला.
- भिरा-सिंध (मुंबई), वॉर्ड्ज रीडिंग रूम लायब्ररी.
- भिवंडी-ठाणे (मुंबई), नेटिव्ह नजरल लायब्ररी.
- भुसावळ-(खानदेश) मुंबई, जी. आय. पी. रेल्वे इन्स्ट्रुट्यूट ला. टिळक लायब्ररी.
- नेटिव्ह जनरल लायब्ररी.
- भोपाळ-(मध्य हिंदुस्थान) सं. हमीदिया स्टेट लायब्ररी
- भोर-(मुंबई) सं. श्री. सौ. गंगुताई-साहेब पंतसचिव वाचनालय ग्रंथ-संख्या सुमारे ४०००.
- राजा रघुनाथराव हायस्कूल ग्रंथालय, स्टेट लायब्ररी.
- पाली सार्वजनिक वाचनालय
- मंगलोर- (मद्रास), गव्हर्मेंट कॉ. लायब्ररी.
- पब्लिक लायब्ररी.
- मंडलेश्वर- (इंदूर सं.), श्री. सयाजी लायब्ररी.

शाचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये

(मथु-महे)

मथुरा-(संयुक्त प्रांत), पब्लिक लायबरी व म्यूझिअम.	लॉ कॉलेज ग्रंथालय.
मदनपल्ली-(मद्रास), थिऑसॉ-फिकल कॉलेज लायबरी.	लॉयला कॉ. ग्रंथालय.
मदुरा-(मद्रास), अमेरिकन कॉलेज लायबरी.	लिटररी सोसायटी ग्रंथालय.
मदुरा कॉलेज लायबरी.	लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिल ग्रंथालय.
सेतुपती हायस्कूल लायबरी.	हिंदु हायस्कूल ग्रंथालय.
सौराष्ट्र हायस्कूल ओल्ड बोर्डिंग असोसिएशन आणि वाचनालय	मनमाड-(नाशिक) (मुंबई), रीडिंग क्लब ला.
मद्रास- अब्दुल ग़. ६५७.	मयूरभंज-सं. (म. हिं.) विक्टोरिया डायमंड ज्युबिली ला.
इंजिनियरिंग कॉ. ला.	मलकापुर-(कोल्हापूर), सं. सार्वजनिक ला.
डॅनिश मिशन रीडिंग रूम ला.	मछलीपट्टम्-(मद्रास), नोबल कॉलेज लायबरी.
(३८ ब्राडवे जार्ज टाऊन.)	मसूरी (संयुक्त प्रांत), पब्लिक लायबरी.
डॉयोसिसन लायबरी कॅथड्रल स्ट्रीट ब्रॉडवे.	महाड-कुलाबा (मुंबई), एडवर्ड लायबरी.
डॉ. केल्ट इन्स्टिट्यूट ला.	महाबलेश्वर-सातारा (मुंबई), पेटिट ने. ज. ला. (१९०२). फ्रियर हॉल लायबरी.
त्रिप्लीकेन ब्रॉडवे.	महुधा-खेडा (मुंबई), नेटिव्ह जनरल लायबरी.
कॉनिमारा पब्लिक ला.	महेन्द्रु-सं. महेश्वर सा ग्रं.
क्रीन मेरी कॉलेज ला.	
पचाप्पा कॉ. ग्रंथालय.	
प्रेसिडेन्सी कॉ. ग्रंथालय.	
मेडिकल कॉ. ग्रंथालय.	

- महेश्वर-इंदूर सं. शारदासदन ला.
माजू-हौरा (बंगाल), पब्लिक ला.
शक्ति लायब्ररी.
- माँटगॉमेरी- (पंजाब), म्युनिसि-
पल पब्लिक लायब्ररी.
- मांडवी-सुरत (मुंबई), श्रीराम-
चंद्र आर्य पुस्तकालय.
- ✓ मालाड-ठाणे (मुंबई), समर्थ ला.
- ✓ मालवण- (रत्नागिरी) मुंबई,
व्हिक्टोरिया मेमोरियल लायब्ररी.
- ✓ मालंगांव-नाशिक (मुंबई) नेटिव्ह
जनरल लायब्ररी. सिटी ला.
- मालेरकोटला- सं. (पंजाब),
कॉलेज लायब्ररी.
- माल्डा-(बंगाल), पब्लिक लायब्ररी-
- ✓ माहिम-(मुंबई), कैथॉलिक असो.
सिएशन लायब्ररी.
- मिदनापुर- (बंगाल), वंगीय
साहित्य परिषद लायब्ररी.
मिदनापुर कॉलेज लायब्ररी,
- ✓ मिरज-सं. मुंबई खरे वाचन-मंदिर,
व्यापारी लायब्ररी.
श्रीमंत ज्युबिली लायब्ररी.
- मिरत-(संयुक्त प्रांत), मिरत
कॉलेज ला.
पब्लिक लायब्ररी.
- मिर्झापुर-(संयुक्त प्रांत), पब्लिक
सर्व्युलेटिंग लायब्ररी.
मेयो मेमोरियल लायब्ररी.
- मुझफरपूर-(बिहार) टौन हॉल
म्युनिसिपलला.
- मुद्देबिहाळ-(विजापूर) मुंबई,
ग्रँट लायब्ररी.
- मुधोळ-सं. (मुंबई), नेटिव्ह जनरल
लायब्ररी.
- ✓ मुंबई शहर
एलिफन्स्टन कॉ. ग्रं. (१८५६) २२.
जी. टी. बोर्डिंग स्कूल संस्कृत
कॉ. ला. १०.
जे. एन्. पेटिट इन्स्टिट्यूट ला.
(स्था. १८५६) ५०.
के. आर. कामा ओरिएंटल
इन्स्टिट्यूट ग्रं.
मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय
(स्था. १८९८) १६.
मुल्लाफिरोज ग्रं. (१८४२) ५

रॉयल आशियाटिक सोसायटी
ग्रं. (स्था. १८०४) १००.

सेकंडरी ट्रेनिंग कॉ. ला.

(स्था. १९०६) ७.

स्कूल ऑफ एकाॅनामिक्स अँड
सोशियॉलजी (१९१९) २२
श्रीमन् मुनिमहाराज श्री मोहन-
लालजी जैन मध्यवर्ति ग्रं. व

पाठशाला (१९१०) १७.

मुंबई विद्यापीठ ग्रं. (स्था. १८६५)
ग्रं. ५५०००.

मुंबाड-ठाणे (मुंबई), भाऊ
गणपत ग्रंथालय.

मुर्शिदाबाद-(बंगाल), नवलबहा-
दुर लायब्ररी.

सर मणीद्रचंद्र नंदी लायब्ररी.

मुरादाबाद-(संयुक्त प्रांत), ग.
इंटर कॉलेज लायब्ररी.

पब्लिक लायब्ररी.

शामसुंदर मेमोरियल कॉ. ला.

मुरी-(पंजाब), म्युनिसिपल ला.
लॉरेन्स कॉलेज लायब्ररी.

मुलतान-(पंजाब), इमर्सन कॉलेज
ला. मुस्लीम कॉ. ला. पब्लिक
लायब्ररी.

मेहमदाबाद-खेडा (मुंबई), नेटिव्ह
जनरल ला.

मेहेसाणा-(बडोदे), वणीकर क्लब
लायब्ररी.

मैमनसिंग-(बंगाल), अनंद-
मोहन कॉलेज लायब्ररी.

मोडासा-अहमदाबाद (मुंबई),
डिक्सन लायब्ररी.

मोतिहारी-चंपारण्य (बिहार-
ओरिसा), सार्वजनिक ग्रं.

मोगा-(पंजाब), डी. एम्. कॉलेज
ग्रंथालय.

मौघीर-(बिहार-ओरिसा), पब्लिक
ला. एम. डी. जे. कॉलेज ला.

मोहाडी-नाशिक(मुंबई), केशव ला.
टिळक ला.

मोहोळ-(सोलापूर) मुंबई, सार्व-
जनिक ग्रंथालय.

म्हैसूर-सं. गव्हर्मेण्ट ओरिएण्टल ला
पब्लिक ला.

- बोरिंग इंजिनिअरिंग ला.
म्हैसूर विद्यापीठ ग्रं.
मिथिक सोसायटी ला.
- यावल-खानदेश (मुंबई), सार्व-
जनिक वाचनालय.
- येवलें-नाशिक (मुंबई), नेटिव्ह
जनरल ला.
- रवकवी-बेळगांव (मुंबई),
रंगपुर-(बंगाल), उत्तररंग साहित्य
परिषद लायब्ररी.
कॉर्मायकेल कॉलेज लायब्ररी.
- रंगून-(ब्रह्मदेश) इम्पीरियल
युनिव्हर्सिटी ला. (६ लाख ग्रंथ)
जुडसन कॉलेज ला.
पॅगोडा व बुद्धमठ ग्रंथालय.
बरनर्ड फ्री रीडिंग रूम ला.
वर्मा मुस्लिम लीग ला.
महाराष्ट्र मित्रमंडळ ला.
युनिव्हर्सिटी ' राजा मन्मथनाथ
रेड्डीयार ' ला. ग्रं. १८०००.
युनिव्हर्सिटी कॉलेज ला.
रंगून कॉलेज ला.
लिटरी सो. ला. १७ यार्क रोड.
- राजकोट- सं. (काठेवाड),
पब्लिक लायब्ररी.
राजकुमार कॉलेज ला. लँग ला.
वांटसन ला. अँड म्युझियम.
राजमहेंद्री-(मद्रास), गव्हर्नमेंट
आर्ट्स कॉलेज ला.
गव्हर्नमेंट कॉलेज ला.
पब्लिक ला. श्रीगौतमी ला.
राजशाही-(बंगाल), अर्धदुनान्य
पठणागार. राजशाही कॉलेज ला.
राजशाही पब्लिक ला.
वारेंद्र रीसर्च सोसायटी ला.
वीणापाणी साहित्यमंदीर.
- राजापुर-(रत्नागिरी) मुंबई,
सं. पाठशाळा पुस्तकालय.
- राजूर-अहमदनगर (मुंबई),
टिळक ला.
- रांची-(बिहार-ओरिसा), बिहारी
क्लब ला.
- रांडेर-सुरत (मुंबई), अंजुमान-
इ-इस्लाम ला.
- राणीवेन्नूर-धारवाड(मुंबई),नेटिव्ह
जनरल ला.

रामकृष्णपुर-हौरा (बंगाल), वीणापाणी ला. ९ गोपाळ बानर्जी स्ट्रीट.	गंगाप्रसाद स्मारक ग्रंथालय. बोस ग्रंथालय. संयुक्त प्रांत विधिमंडळ ग्रं. लखनौ विद्यापीठ ग्रं.
रामपुर-सं. (म. हिं.), पब्लिक लायब्ररी.	लारखाना-(सिंध) जनरल ला. लाहोर-(पंजाब), ओरिएंटल कॉ. लायब्ररी.
रामदुर्ग- सं. बेळगांव (मुंबई), विक्टोरिया ज्युबिली ला.	क्वीन मेरी ख्रिश्चन कॉ. ला. गव्हर्नमेंट कॉ. ला. डी. ए. व्ही. कॉलेज ला. दयाळसिंग ला. दयाळसिंग कॉ. ला. द्वारकादास ला. फोर्मन ख्रिश्चन कॉ. ला. पंजाब अँडव्हायजरी बोर्ड ला. पंजाब पब्लिक ला. पंजाब युनिअन ला. पंजाब विद्यापीठ ग्रंथालय. पंजाब वैदिक ग्रंथालय ग्रं. म्युनिसिपल ला. लॉ कॉलेज ला. सनातन धर्म कॉ. ला. सर गंगाराम बिझिनेस ला.
रायपुर-अहमदाबाद (मुंबई), भाईशंकर नानाभाई जनरल ला.	
रावळपिंडी- (पंजाब), गॉर्डन कॉलेज ला. हरदतसिंग ला.	
रावरे-स्वानदेश(मुंबई), पब्लिक लायब्ररी.	
रस्तुमपुरा-सुरत (मुंबई), रोहें-कुलाबा (मुंबई) पब्लिक ला. लखनौ (संयुक्त प्रांत), अमीरउद्दौला गव्हर्नमेंट पब्लिक ला. इसाब ला. थॉर्बर्न ला. गव्हर्नमेंट ज्युबिली इंटर कॉ. ला. गव्हर्नमेंट ट्रेनिंग कॉ. ला.	

सेक्रेड हार्ट कॉ. ला.

सेंट जॉन कॉ. ला.

लियालपूर-(पंजाब), इंटरमिजिएट कॉ. ला.

खालसा कॉ. ला.

लुधियाना-(पंजाब) पब्लिक ला.

लुनावाडा-(मुंबई) सं. वार्टन ला.

लोणावळें-(पुणे), जी. आय. पी. आर. इन्स्टिट्यूट ला.

ने. जनरल ला. रीडिंग रूम.

लोहारा-खानदेश (मुंबई) श्री. शिवाजी ला.

वढवाण-(काठेवाड). सं वर्डवुड लायब्ररी.

वनियंबडी साऊथ अर्काट (मद्रास) इस्लामिया कॉलेज लायब्ररी.

वसई-ठाणे (मुंबई), नेटिव्ह जनरल ला.

वाई-सातारा (मुंबई) टिळक ग्रंथसंग्रहालय.

म्युनिसिपल वाचनालय.

द्रवीड हायस्कूल ला.

प्राज्ञपाठशाळा ग्रं.

वांकाणे-सं.विहक्टोरिया ज्यु. ला.

वाघ्रा-भडोच(मुंबई), रॉथफील्ड लायब्ररी.

वाडें-ठाणे (मुंबई), नेटिव्ह जनरल ला.

वांद्रे-(मुंबई) नॅशनल ला.

पाटकर ब्लॉक्स.

फ्रेंड्स सोशल क्लब ला.

राष्ट्रीय ग्रंथालय.

वाल्टेर-(मद्रास), आंध्र विद्यापीठ ग्रंथालय.

वाशिम-वन्हाड (मध्यप्रांत), नेटिव्ह जनरल ला.

वाळवें-सातारा (मुंबई) टिळक ग्रंथालय.

विजापूर-(बडोदें), सं. गट्टलालजी ला. बुद्धिसागर ला. हेमचंद्राचार्यजी जैन ला.

विजापूर-(मुंबई) सार्वजनिक वाचनालय व ग्रंथालय.

विज्ञगापट्टण-(मद्रास) मिसेस ए. व्ही. एन्. कॉलेज ला.

- विश्वयनगरम्-(मद्रास) महा- शिरोडें-(रत्नागिरी) (मुंबई)
 राजा फ्री कॉलेज ला. सार्वजनिक ग्रंथालय.
- विटें-सातारा (मुंबई) नेटिव्ह शिलांग-(आसाम) सेंट एडमंट
 जनरल लायब्ररी. कॉलेज ला.
- विरमगांव-अहमदाबाद (मुंबई) शेंवगनूर-(मद्रास), सेक्रेड हार्ट
 हरिवल्लभदास ग्रंथालय कॉलेज ला.
- वेंगुलें-(रत्नागिरी) (मुंबई) शेवगांव-अहमदनगर (मुंबई)
 नेटिव्ह जनरल ला. सार्वजनिक विक्टोरिया नेटिव्ह जनरल
 ग्रंथालय. लायब्ररी.
- वेतापलम-(मद्रास) सरस्वती- श्रीनगर-(काश्मीर सं.) श्री.
 निकेतनम् ग्रं. प्रताप कॉलेज ला. स्टेट म्युजि-
 यम ला. लालमंडी.
- शहादे-खानदेश (मुंबई) सार्व- श्रीवर्धन-(कुलाबा) (मुंबई)
 जनिक ला. नेटिव्ह जनरल ला.
- शहापुर-बेळगांव (मुंबई) सकर-(सिंध), जनरल ला.
 नेटिव्ह जनरल ला. सचीन-सावनूर (मुंबई) सं. स्टेट
 लायब्ररी.
- शांतिनिकेतन- (बंगाल), सटाणा-(नाशिक मुंबई), जन-
 विश्वभारती ग्रंथालय. रल ला.
- शिवपुर-हौरा (बंगाल), संगमनेर-नगर (मुंबई), नेटिव्ह
 पब्लिक ला. जनरल ला.
- शिवसागर-(आसाम), पब्लिक संगमनेर-नगर (मुंबई), नेटिव्ह
 लायब्ररी. जनरल ला.
- शिरपुर-(खानदेश) (मुंबई), संपगांव-(मुंबई), नेटिव्ह जन-
 विक्टोरिया ला. रल ला.

- सप्तपुर-(धारवाड मुंबई), रड्डी स्टूडेंटस ला.
- संबळपुर-(बिहार - ओरिसा), पब्लिक ला.
- सरण-(बिहार ओरिसा), पब्लिक ला.
- साक्की-खानदेश (मुंबई), पब्लिक लायब्ररी.
- सातारा-(मुंबई), न्यू इ. स्कूल ला. ग्रं. पारसनीस ऐतिहासिक वस्तुसंग्रहालय, विहक्टोरिया ग्रं.
- सांगली-(मुंबई)सं.नगरवाचनालय. लोकमान्य ला.
- सांगोलें-सोलापूर, जनरल ला.
- सानन्द-अहमदाबाद (मुंबई) मॅकनविहली ला.
- सायखेड-नाशिक (मुंबई) श्री-सद्गरु ग्रंथालय.
- सावंतवाडी-(रत्नागिरी-मुंबई), श्रीराम ला.
- सासवड-पुणे (मुंबई) सार्वजनिक ग्रंथसंग्रहालय.
- सिद्धपुर-(बडोदे) सं. व्होरा ला.
- सिंदखेड-खानदेश (मुंबई), शमसुद्दीन ला.
- सिन्नर-(नाशिक), टिळक ला. विहक्टोरिया ला.
- सिमला-(पंजाब).यंग मेन्स ख्रिश्चन असोसिएशन ला. स्टेशन ला.
- सियालकोट-(पंजाब), पब्लिक ला. मरे कॉलेज ला.
- सिराजगंज-पबना (बंगाल). मद्रासा कॉलेज ला.
- सिरामपुर-हौरा (बंगाल) सिरामपूर कॉलेज ला. पब्लिक ला.
- सिल्हट-(आसाम), पब्लिक ला. मुरारीचंद्र कॉलेज ला.
- सुरत-गोपीपुरा (मुंबई) मगनभाई प्रतापचंद्र जैन युनियन रीडिंग रूम ला.
- सुखचार-२४ परगाणें (बंगाल) सुखचार ला.
- सुरत-(मुंबई), नवापूर ला. नवापूर क्लॉक टॉवर महॉमेडन एम्. टी. बी. सार्वजनिक कॉलेज ला.

सोधपुर-२४ परगणे (बंगाल)
दुर्गाचरण स्मारक ग्रंथालय.

सौंडूर-(मद्रास) सं. स्टेट ला.

सोलापुर-(मुंबई) कॅप व मोदी-
खाना ग्रंथालय. बाझार ग्रंथालय.
भावसार क्षत्रिय ग्रंथालय.

यंग मुस्लीम ग्रंथालय. रिपन
हॉल ला. सिटी जनरल ला.

सौंदची-नेटिव्ह जनरल ला.

हजारीबाग -(बिहार ओरिसा),
पब्लिक ला.; स्टेट कोलंबिया
कॉलेज ला.

हथवा राज्य (बिहार) ग्रं.

हन्सोट - भडोच (मुंबई)

श्रीदश-श्रीमती युवक मंडळ ला.

हरद्वार-(संयुक्त प्रांत). गुरुकुल
कांगडी विद्यापीठ ग्रंथालय.

हरिपुरा-सुरत (मुंबई)

नगिनदास कानजी ला. री. री.

हवेरी-धारवाड (मुंबई),

एडवर्ड सातवे ला.

हसोळ-रत्नागिरी (मुंबई) सर-
स्वती ग्रंथालय.

हाथरस-(संयुक्त प्रांत), श्री-
गोखले पुस्तकालय. विद्यासागर
लायब्ररी.

हिंगोली-हैद्राबाद (द.) ग्रंथालय.

हिरपुर-खानदेश (मुंबई), राम-
कृष्ण ला.

हिरेकिरूर-धारवाड (मुंबई)
कॉर्रोनेशन ला.

हुकेरी-बेळगांव (मुंबई) नेटिव्ह
जनरल ला.

हुगळी-(कलकत्ता) बर्मन ला.
हुगळी कॉलेज ला.

हुनगुंद-(विजापूर) मुंबई नेटिव्ह
जनरल ला.

हुंबळी-(धारवाड) मुंबई,
इस्लामिया लायब्ररी.

नेटिव्ह जनरल ला.

लोकमान्य टिळक ला.

सिद्धारूढ ला.

श्री. सरस्वती ला.

हैद्राबाद-(द.), आसाफिया
ला. उस्मानिया विद्यापीठ ग्रं.
गव्हर्नमेंट सेंट्रल ला. निझाम प्रा.

(हैद्रा-हौरा)

ग्रंथालयसूची

ला. नीलकंठ ग्रंथालय. पब्लिक
ला. राजा राय रायान ग्रंथालय.
शिक्षणसंघ ला.
श्रीकृष्ण देवदयाळ ला.
हैद्राबाद-सिंध (मुंबई) जनरल
ला. पब्लिक ला. ; विक्टोरिया
जनरल ला.

होशियारपूर-(पंजाब) गव्हर्मेण्ट
इंजिनियरिंग कॉलेज ला.
पब्लिक ला.
होसरत्ती-(धारवाड मुंबई),
सार्वजनिक ग्रंथालय.
हौरा-(बंगाल), नरसिंहदत्त कॉलेज
ला. हौरा ला. असोसिएशन ला.
सार्वजनिक ग्रंथालय

REFBK-0005757

श्री. रा. गो. कानडे, वाङ्मयविशारद
उपसंपादक, ज्ञानप्रकाश ४८ शुक्रवार पुणे नं. २.

यांनीं लिहिलेले ग्रंथ

- १ डॉ. रवींद्रनाथ टागोर
(सचित्र चरित्र, किं. रु. २-०-०)
- २ प्रो. वि. गो. विजापुरकर
अर्थात् राष्ट्रीय शिक्षणाचा इतिहास
पृष्ठे ४०० वर, किं. रु. २-०-०
- ३ **Library-Hand Book & Index**
(सुधारलेली आवृत्ति हिंदुस्थानांतील प्रसिद्ध ग्रंथालयां-
च्या सूचीसह) पृष्ठे २०० वर, किं. रु. २-०-०
- ४ सर जगदीशचंद्र बोस
पृष्ठे १२५, किं. रु. ०-१०-०
- ५ मराठी नियतकालिकांचा इतिहास
[१८३२-१९३७] १७५ वर चित्रे: २०० वर चरित्रे
पृष्ठे २५६: किं. रु. ५-०-०
- ६ प्राचीन-अर्वाचीन ग्रंथालये
हिंदुस्थानांतील ग्रंथालयांच्या सूचीसह
३० चित्रे २०० वर पृष्ठे, किं. रु. ३-०-०
- ७ काले-भाजे कोराव लेणी
सचित्र इंग्रजी किं. रु. ०-६-०
लेखक:-श्री. शे. गो. कानडे, एम. ए.